

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЯРМОШЕНКО ОКСАНА ГЕННАДІЇВНА

УДК 334.012.23

**ДИСЕРТАЦІЯ
СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
МАЛИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СІЛЬСЬКИХ
ТЕРИТОРІЯХ**

Спеціальність 051 Економіка
05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії. Дисертація містить
результати власних досліджень. Використання ідей, результатів
і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело _____ Ярмошенко О.Г.

Науковий керівник: **ТКАЧУК Вадим Анатолійович**,
член-кореспондент НААН України, доктор
економічних наук, професор

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Ярмошенко О.Г. Стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка» (05 «Соціальні та поведінкові науки»). Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, 2025.

У дисертації розкрито теоретичні основи та удосконалено категоріально-понятійний апарат дослідження проблем економічного розвитку сектору малого підприємництва у сільській місцевості, сформовано авторський концепт побудови методології дослідження інституційного підґрунтя економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на сільських територіях, виявлено місце та роль малих форм господарювання у розширеному відтворенні ресурсно-виробничого потенціалу сільської економіки.

Обґрунтовано, що основними передумовами інституціоналізації малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва як базовій ланці сільської економіки в період становлення та зміцнення ринкових відносин виступили: руйнація колгоспно-радгоспної системи сільськогосподарського виробництва; фрагментація земель сільськогосподарського призначення внаслідок розпаювання цілісних земельних масивів; латентний характер класичного інституту фермерства; лібералізація аграрних ринків; формування сектору особистих селянських (підсобних) господарств; втрата окремими адміністративними районами традиційної сільськогосподарської спеціалізації.

Дослідження показали, що ключовими перевагами малих форм господарювання над іншими формами аграрного підприємництва виступають: зростання сільської зайнятості та самозайнятості, формування середнього класу на селі; збереження потужностей у секторі трудомістких

видів сільськогосподарського виробництва (овочівництво); дотримання традиційної сільськогосподарської спеціалізації відповідної природно-кліматичної зони; в цілому комплексний характер ведення сільськогосподарського виробництва; певна орієнтація на розвиток органічного землеробства та тваринництва.

Встановлено, що сектор малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва за нинішніх умов зіштовхується з наступними обмеженнями: недостатністю власних фінансових ресурсів для оновлення основних засобів та вчасного поповнення обігових коштів, низьким рівнем механізації окремих видів агротехнічних робіт, нерозвиненістю інфраструктури зберігання та транспортування сільськогосподарської продукції, асиметричністю інформації щодо можливостей отримання бюджетних преференцій та нерозвиненістю консультативного забезпечення входження малих форм господарювання до збутових та обслуговуючих кооперативів, надмірною залежністю власників земельних паїв від орендарів, поодиноким характером застосування технологій ґрунтозахисного землеробства.

У дисертації сформовано авторський концепт побудови методології дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на сільських територіях, який передбачає дотримання комплексу принципів (подолання бідності, екологічної відповідальності, коеволюції, інклюзивності, конвергенції та ризельєнтності) при підборі підходів (міжгалузевий, проблемний, відтворювальний, територіальний, комплексний та інституціональний) до вивчення сутнісно-змістовних та формальних характеристик становлення інституту малих форм господарювання у різноманітних сегментах сільської економіки.

На основі застосування авторського концепту формування методологічного інструментарію дослідження місця і ролі малих форм господарювання у відтворювальних пропорціях сільської економіки сформована специфікація загальних та спеціальних методів стратегування

розбудови інституту малих форм господарювання через всесторонній розвиток реінжинірингових технологій, диверсифікацію виробництв, кооперацію малих форм господарювання та кластеризацію структуроутворюючих ланок економіки сільських поселень.

У дисертаційному дослідженні розроблено дорожню карту стимулювання розвитку малих форм господарювання у сільській економіці через їхню дифузію (проникнення) до ключових ланок економіки сільських поселень: 1) базова ланка – аграрний сектор (виробництво та первинна переробка сільськогосподарської сировини; складування та зберігання сільськогосподарської продукції; матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарського виробництва; органічне землеробство та тваринництво; виробництво харчових продуктів; утилізація відходів сільськогосподарського виробництва); 2) структуроутворюючі сектори – лісове господарство та агролісомеліорація, поводження з деревними відходами, виробництво біопалива, мисливське господарство, рибне господарство, сільський і зелений туризм; 3) обслуговуючі та допоміжні сектори – оптова і роздрібна торгівля, громадське харчування, переробка деревини, будівництво та транспорт, утилізація побутового сміття.

Дослідження показали, що вагомий вплив на активність малих форм господарювання у сільській місцевості здійснює рівень розвитку інституційного середовища функціонування суб'єктів малого підприємництва загалом по Україні. Встановлено, що за 2010 – 2020 роки в цілому була відсутня висхідна тенденція у динаміці кількості діючих суб'єктів малого та мікро підприємництва, що пов'язано з недолугістю окремих складових державної підтримки сектору малих підприємницьких структур та млявим застосуванням інструментів антимонопольного регулювання цільових ринків, що у багатьох випадках призводило до дискримінації великими господарськими формуваннями малих підприємств та мікропідприємств. Виявлено, що на скорочення потенціалу малих форм господарювання, особливо у сільській місцевості, вплинула також

непослідовність застосування карантинних заходів щодо обмеження поширення пандемії коронавірусу 2020 року.

На основі застосування багатофакторного регресійного моделювання у дисертації розроблено методичний інструментарій оцінювання економічної ефективності діяльності малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва Кіровоградської області, що дало можливість пов'язати обсяг реалізованої малими підприємствами сільськогосподарської продукції з їх кількістю, чисельністю зайнятих працівників в означеному підприємницькому секторі, рівнем продуктивності праці та обсягами капітальних інвестицій. Результати моделювання засвідчили, що вирішального значення для підвищення ефективності функціонування малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва набуває підвищення рівня продуктивності праці, що може бути досягнутим на основі модернізації активної частини основних засобів, запровадження сучасних технологій обробки ґрунту, здійснення агролісомеліоративних заходів, розбудови логістично-складської інфраструктури, формування індустрії рециклінгу відходів сільськогосподарського виробництва.

Обґрунтовано, що квінтесенцією результативності функціонування малих форм господарювання у сільській місцевості виступає ефективність їхньої діяльності в межах конкретної територіальної громади. У дисертації проведено аналіз діяльності малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва у межах Гурівської сільської територіальної громади (Кіровоградська область). Дослідження показали основні проблеми розвитку підприємництва у Гурівській сільській територіальній громаді: нераціональне використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення; дефіцит фінансових ресурсів, що не дає змогу розпочинати реалізацію значних інвестиційних проектів; зношеність основних фондів підприємств; безробіття та наявність тіньової зайнятості

населення; зниження купівельної спроможності населення через низькі реальні доходи.

Встановлено, що на теренах Гурівської сільської територіальної громади малі форми господарювання мають як сильні (вигідне географічне розташування, великі площі родючих земель, наявність корисних копалин, достатні обсяги водних ресурсів, туристична привабливість) так і слабкі (високий рівень безробіття, відсутність містобудівної документації у більшості населених пунктів, проблеми утилізації твердих побутових відходів, незадовільний рівень медичного обслуговування, низький рівень інвестиційної спроможності) сторони, а також можливості (створення нових підприємств з переробки сільськогосподарської сировини та ремонту сільськогосподарської техніки, участь у міжнародних програмах розвитку малого підприємництва, активізація кооперативного руху) і загроз (воєнні виклики, погіршення демографічної ситуації, недосконалість оподаткування та кредитування, кліматичні зміни), які необхідно використати в прогнозах подальшого розвитку сектору малого підприємництва у сільській місцевості.

Критичне переосмислення існуючих теоретико-методологічних підходів стосовно активізації діяльності малих форм господарювання у сільській місцевості та результати аналізу сучасного стану, особливостей і напрямів розвитку даної категорії суб'єктів виробничо-господарської діяльності виступають ключовими детермінантами розробки стратегічних пріоритетів економічного розвитку та підвищення ефективності діяльності малих форм господарювання на сільських територіях, що в першу чергу потребує імплементації до вітчизняної архітектури регуляторного впливу на розвиток малого і мікропідприємництва концепцій розвитку сільських територій на національному та регіональному рівнях в країнах ЄС, які передбачають становлення галузевої, перерозподільчої та територіальної моделі стимулювання сільського розвитку. Встановлено, що поєднання базових складових галузевої, перерозподільчої та територіальної моделей стимулювання сільського розвитку має детермінувати застосування методів

та інструментів фінансово-інвестиційної підтримки малих форм господарювання у сільській місцевості.

Дослідження показали, що основними методами та інструментами фінансово-інвестиційної підтримки малих форм господарювання у сільській місцевості є методи та інструменти інвестиційного (стимулювання інвестицій у диверсифікацію сільської економіки, пряма та непряма фінансова підтримка програм місцевого економічного розвитку, стимулювання перехресного субсидування несільськогосподарських видів діяльності в межах великих аграрних формувань, стимулювання інвестування сільського розвитку за рахунок доходів та заощаджень сільських домогосподарств) та компенсаційного (компенсаційні виплати гірським та депресивним районам, компенсація впливу несприятливих природних і соціально-економічних чинників, компенсація витрат підприємницькому сектору, пов'язаних з реалізацією соціально та екологічно орієнтованих проєктів) спрямування.

Обґрунтовано, що максимізація синергетичного ефекту прискорення темпів соціально-економічного розвитку сільських територій напряму залежить від формування на рівні місцевого самоврядування (територіальної громади базового рівня) моделі підтримки малих форм господарювання, яке має охоплювати два основних етапи: перший етап – удосконалення інституційного середовища функціонування суб'єктів мікро- та малого підприємництва; другий етап – формування територіальної системи стимулювання розвитку малих форм господарювання.

Виявлено, що система стимулювання малих форм господарювання повинна оперувати фіскально-компенсаційними (надання пільг при сплаті місцевих податків та зборів, виділення кредитів за рахунок коштів місцевих бюджетів, закупівля сільськогосподарської продукції для установ соціальної сфери, компенсація втрат внаслідок несприятливих погодних умов) та майновими (надання у користування земель комунальної власності, надання на пільгових умовах в оренду приміщень, передача у лізинг обладнання,

створення стаціонарних закупівельних пунктів, проведення виставок-ярмарок продукції) стимулами.

На основі проведених досліджень встановлено, що модель фінансово-консультативного забезпечення розвитку малих форм господарювання має бути сформована на рівні Гурівської сільської територіальної громади, що представлена сільською поселенською мережею, яка може отримати додаткові імпульси для ефективнішого використання наявного ресурсно-виробничого потенціалу через активізацію функціонування малих форм господарювання у базовій, структуроутворюючих та допоміжних ланках сільської економіки.

Ключові слова: малі форми господарювання, мале підприємництво, сільські домогосподарства, сільські території, сільська економіка, сільська поселенська мережа, диверсифікація, сільські територіальні громади, аграрний сектор, бізнес-середовище.

ANNOTATION

Yarmoshenko O.H. Strategic priorities for the economic development of small businesses in rural areas. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 051 'Economics' (05 'Social and Behavioural Sciences'). National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, 2025.

The dissertation reveals the theoretical foundations and improves the categorical and conceptual apparatus for researching the problems of economic development of the small business sector in rural areas. It forms the author's concept of building a methodology for researching the institutional basis of economic development and the functioning of small forms of economic activity in rural areas, and identifies the place and role of small forms of economic activity in

the expanded reproduction of the resource and production potential of the rural economy.

It has been substantiated that the main prerequisites for the institutionalisation of small forms of business in the field of agricultural production as the basic link in the rural economy during the period of formation and strengthening of market relations were: the destruction of the collective farm system of agricultural production; fragmentation of agricultural land as a result of the division of integral land plots; the latent nature of the classical institution of farming; liberalisation of agricultural markets; formation of the sector of personal peasant (subsidiary) farms; loss of traditional agricultural specialisation by individual administrative districts.

Studies have shown that the key advantages of small-scale farming over other forms of agricultural entrepreneurship are: growth in rural employment and self-employment, formation of a middle class in rural areas; preservation of capacity in labour-intensive types of agricultural production (vegetable growing); adherence to traditional agricultural specialisation in the relevant natural and climatic zone; the generally comprehensive nature of agricultural production; a certain focus on the development of organic farming and animal husbandry.

It has been established that the small business sector in agricultural production currently faces a number of constraints. In particular, insufficient financial resources to renew fixed assets and replenish working capital in a timely manner, a low level of mechanisation of certain types of agricultural work, underdeveloped infrastructure for the storage and transportation of agricultural products, asymmetry of information regarding the possibilities of obtaining budgetary preferences and underdeveloped advisory support for small businesses entering marketing and service cooperatives, excessive dependence of land owners on tenants, and the sporadic nature of the application of soil-protecting farming technologies.

The dissertation presents the author's concept of developing a methodology for researching issues of economic development and the functioning of small forms

of economic activity in rural areas. This involves adhering to a set of principles (overcoming poverty, environmental responsibility, co-evolution, inclusiveness, convergence and resilience) when selecting approaches (inter-sectoral, problem-oriented, reproductive, territorial, comprehensive and institutional) to study the essential and formal characteristics of the formation of small businesses in various segments of the rural economy.

The dissertation outlines a roadmap for stimulating the development of small-scale farming in the rural economy through its diffusion (penetration) into key sectors of the rural economy. 1) The basic sector is the agricultural sector (production and primary processing of agricultural raw materials; storage and preservation of agricultural products; material and technical support for agricultural production; organic farming and animal husbandry; production of finished food products; disposal of agricultural waste). 2) The next are structure-forming sectors, namely forestry and agroforestry, wood waste management, biofuel production, hunting, fisheries, rural and green tourism. 3) Service and auxiliary sectors such as wholesale and retail trade, public catering, wood processing, construction and transport, household waste management.

Research has shown that the level of development of the institutional environment for small businesses in Ukraine as a whole has a significant impact on the activity of small businesses in rural areas. It has been established that in 2010-2020, there was generally no upward trend in the dynamics of the number of active small and micro-enterprises. This was due to the inefficiency of certain components of state support for the small business sector and the sluggish application of antitrust regulation tools in target markets, which in many cases led to discrimination against small and micro-enterprises by large economic entities. It was found that the inconsistent application of quarantine measures to limit the spread of the coronavirus pandemic in 2020 also had a significant impact on the reduction of the potential of small businesses, especially in rural areas.

Based on the application of multifactorial regression modelling, the dissertation develops methodological tools for assessing the economic efficiency of

small businesses in the agricultural sector of the Kirovohrad region. It made possible to link the volume of agricultural products sold by small enterprises with their number, the number of employees in a given business sector, the level of labour productivity and the volume of capital investments. The results of the modelling showed that increasing labour productivity is crucial for improving the efficiency of small businesses in the field of agricultural production. This can be achieved by modernising the active part of fixed assets, introducing modern soil cultivation technologies, implementing agroforestry measures, the development of logistics and storage infrastructure, and the formation of an agricultural waste recycling industry.

It has been substantiated that the essence of the effectiveness of small-scale farming in rural areas is the efficiency of their activities within a specific territorial community. The dissertation analyses the activities of small businesses in the field of agricultural production within the Hurivska rural community (Kirovohrad region). The research showed that the main problems of entrepreneurship development in the Hurivska rural community are: irrational use of agricultural land resources; a shortage of financial resources, which prevents the implementation of significant investment projects; the wear and tear of the fixed assets of enterprises; unemployment and the existence of shadow employment among the population; a decline in the purchasing power of the population due to low real incomes.

It has been established that small businesses in the Hurivska rural community have a number of strengths (favourable geographical location, large areas of fertile land, mineral resources, sufficient water resources, tourist appeal) and weaknesses (high unemployment, lack of urban planning documentation in most settlements, problems with solid waste management, unsatisfactory level of medical care, low level of investment capacity) and opportunities (creation of new enterprises for processing agricultural raw materials and repairing agricultural machinery, participation in international small business development programmes, revitalisation of the cooperative movement) and threats (military challenges,

deterioration of the demographic situation, imperfect taxation and lending, unpredictable climate change), which must be taken into account when forecasting the further development of the small business sector in rural areas.

A critical rethinking of existing theoretical and methodological approaches to revitalising small-scale economic activity in rural areas and the results of an analysis of the current state, features and directions of development of this category of production and economic entities are key determinants for the development of strategic priorities for economic development and improving the efficiency of small businesses in rural areas. This primarily requires the implementation in the domestic architecture of regulatory influence on the development of small and micro-enterprises of concepts for the development of rural areas at the national and regional levels in EU countries, which provide for the establishment of sectoral, redistributive and territorial models for stimulating rural development. It has been established that the combination of the basic components of sectoral, redistributive and territorial models for stimulating rural development should determine the application of methods and instruments of financial and investment support for small businesses in rural areas.

Research has shown that the main methods and instruments of financial and investment support for small businesses in rural areas are investment methods and instruments (stimulating investment in the diversification of the rural economy, direct and indirect financial support for local economic development programmes, stimulating cross-subsidisation of non-agricultural activities within large agricultural formations, stimulating investment in rural development through the income and savings of rural households) and compensation (compensation payments to mountainous and depressed areas, compensation for the impact of adverse natural and socio-economic factors, compensation for costs incurred by the business sector in connection with the implementation of socially and environmentally oriented projects).

It has been substantiated that maximising the synergistic effect of accelerating the pace of socio-economic development in rural areas directly

depends on the formation at the local self-government level (basic territorial community) of a model for supporting small forms of business. It should cover two main stages: the first stage is improving the institutional environment for the functioning of micro and small businesses; the second stage is forming a territorial system to stimulate the development of small businesses.

It has been found that the system of incentives for small businesses should operate on the basis of fiscal compensation (providing concessions on local taxes and fees, allocating loans from local budgets, purchasing agricultural products for social institutions, compensation for losses due to adverse weather conditions) and property incentives (provision of communal land for use, provision of premises for rent on preferential terms, transfer of equipment for leasing, creation of stationary purchasing points, holding of product exhibitions and fairs).

Based on the research conducted, it has been established that the model of financial and advisory support for the development of small businesses should be formed at the level of the Hurivska rural territorial community, represented by a rural settlement network, which can receive additional impetus for more effective use of existing resource and production potential through the activation of small businesses in the basic, structure-forming and auxiliary links of the rural economy.

Key words: small forms of economic activity, small entrepreneurship, rural households, rural areas, rural economy, rural settlement network, diversification, rural territorial communities, agricultural sector, business environment.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних Web of Science Core Collection та/або Scopus

1. Chopei V., **Vitriak O. (Yarmoshenko O.)**, Reznik N., Gogulya O., Yazlyuk B., Brych V. Customs Logistics in the Conditions of War in Ukraine. Technology-Driven Business Innovation. Studies in Systems, Decision and Control. Collective monograph. 2024. vol 223. Springer, P. 581–587. *(Reznik N., Gogulya O., Yazlyuk B., Brych V. проаналізували та узагальнили основні*

проблеми митної логістики під час війни. *Chopei V. дослідила рівень використання сучасних технологій та систем у митних процесах України. Vitriak O. (Yarmoshenko O.) сформувала комплексний підхід до логістичного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності в Україні).*

2. Nagadeepa C., Pushpa A., Budnikevich I., Krupenna I., Reznik N., **Vitriak O. (Yarmoshenko O.)**, Chopei V. Trending on the Edge: Social Media's Impact on Gen Z's Dark Thana Tourism Choices. Technology-Driven Business Innovation: Unleashing the Digital Advantage. Studies in Systems, Decision and Control. Collective monograph. 2024. vol 540. Springer, P. 133–145. *(Budnikevich I., Krupenna I., Reznik N. розкрили сутнісно-змістовні характеристики темного туризму, який характеризується відвідуванням місць, пов'язаних зі смертю, трагедією та стражданнями. Nagadeepa C., Pushpa A., Chopei V. дослідили вирішальну роль соціальних мереж у виборі напрямів темного туризму. Vitriak O. (Yarmoshenko O.) розглянула платформи соціальних мереж як основного інструменту у стимулюванні зростання темного туризму).*

Статті в наукових виданнях, включених до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

3. Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.), Ткачук В.А. Оцінка ефективності господарювання малих фермерських господарств на сільських територіях. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Економічні науки. 2021. №9(53). С. 121–127. (Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) провела оцінку ефективності господарювання малих фермерських господарств на сільських територіях. Ткачук В.А. розкрив сутність категорії «ефективність» в системі розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу фермерських господарств).*

4. Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.), Ткачук В.А. Сучасний стан політики в сфері економічного розвитку малих форм господарювання на селі. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Економічні науки. 2021. №10(54). С. 77–82. (Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) обґрунтовала*

пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання у сільській місцевості. Ткачук В.А. ідентифікував ключові характеристики функціонування малих форм господарювання на селі).

5. Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.), Ткачук В.А. Економічний розвиток особистих селянських господарств: стан та тенденції. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука».* Серія: Економічні науки. 2024. №5(85). С. 46–53. *(Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) проаналізувала основні тенденції економічного розвитку особистих селянських господарств в Україні. Ткачук В.А. виявив важливу роль особистих селянських господарств у постачанні сільськогосподарської продукції на внутрішній ринок).*

6. Ткачук В.А., Ярмошенко О.Г. Малі форми господарювання у системі сільської економіки: перспективи дифузії та секторальний вимір. *Економіка та суспільство.* 2025. Вип. 76. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/6297/6240>. *(Ткачук В.А. сформував концепт створення мережі нових полюсів росту сільської економіки через зміцнення інституту малих форм господарювання. Ярмошенко О.Г. запропонувала інструментарій дифузії (проникнення) малих форм господарювання до ключових секторів сільської економіки).*

Статті в наукових виданнях інших країн

7. Tkachuk V., Vitriak O. (Yarmoshenko O.) Perspectives of Development and Enhancement of the Efficiency of the Functioning of Small Forms of Business on the Village. *Problems of World Agriculture. Scientific Journal Warsaw University of Life Sciences – SGGW.* volume 19 (XXXIV). 2019. number 3. P. 108–115. *(Ткачук В.А. виокремив фактори, що негативно впливають на функціонування фермерських господарств та домогосподарств. Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) обґрунтувала перспективи розвитку та підвищення ефективності функціонування малих фермерських форм на селі).*

Тези наукових доповідей

8. Vitriak O. (Yarmoshenko O.) Government support of farms development in Ukraine. *Smart developments and sustainability: conference proceeding.* 5th

VUA YOUTH Scientific Session. 20 November 2018. Gödöllő, Hungary. P. 189–208.

9. Klymenko M., **Vitriak O. (Yarmoshenko O.)**, Dibrova M. The Influence of Credible Data on Research Outcomes (cereals case). *Filling gaps and removing traps for sustainable resources development*. Tropentag, September 18–20, 2019 in Kassel. P. 581. (Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) провела збір та порівняльний аналіз даних з підприємств, які відносяться до малих форм господарювання, що займаються вирощуванням зернових культур. Клименко М., Діброва М. – літературний огляд, опрацювання зарубіжних джерел, наукове редагування.)

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МАЛИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ.....	27
1.1. Теоретичні основи та категоріально-понятійний апарат дослідження проблем економічного розвитку малих форм господарювання на селі.....	27
1.2. Методологія дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на сільських територіях.....	55
1.3. Місце та роль малих форм господарювання у сільській економіці.....	69
Висновки до розділу 1	85
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ, ОСОБЛИВОСТЕЙ І НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ МАЛИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ.....	88
2.1. Малі форми господарювання, як елемент економічної бази функціонування сільських територій.....	88
2.2. Оцінка економічної ефективності діяльності малих підприємств у сфері сільськогосподарського виробництва Кіровоградської області.....	113
2.3. Аналіз діяльності малих форм господарювання в Гурівській сільській територіальній громаді	133
Висновки до розділу 2	159
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МАЛИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ.....	163
3.1. Формування стратегії розвитку та підвищення ефективності функціонування малих форм господарювання.....	163
3.2. Моделі економічного розвитку та ефективного функціонування малих форм господарювання на селі.....	182
3.3. Державна стратегія підтримки розвитку малих форм господарювання на сільських територіях.....	207
Висновки до розділу 3	225
ВИСНОВКИ	229
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	234
ДОДАТКИ.....	254

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах воєнних викликів та з врахуванням викликів повоєнного відновлення, наслідків поглиблення децентралізації та реформування територіальної організації влади, формування мережі укрупнених територіальних громад та остаточного вибору євроінтеграційного вектору розвитку України виникла необхідність модернізації інституційного забезпечення розвитку сільських територій, котрі охоплюють сільську поселенську мережу, є територіальним базисом розвитку ключової ланки (сільського господарства) національного господарства, а також виступають основним ареалом концентрації природно-ресурсного потенціалу. Відсутність належних соціальних, економічних та екологічних амортизаторів обмеження господарських перегинів між містом та селом призвела до нееквівалентного розподілу доданої вартості, котра створюється на сільських територіях, що негативним чином відображається на динаміці сільської зайнятості та самозайнятості, а також призводить до погіршення екологічної обстановки у сільській місцевості.

Виходячи з Концепції розвитку сільських територій та Стратегії розвитку сільського господарства і сільських територій в Україні на період до 2030 року ключовим детермінантом соціально-економічного піднесення села виступає диверсифікація сільської економіки. Каталізатором такої диверсифікації є інституціоналізація малих форм господарювання як у базовій ланці, так і в структуроутворюючих, обслуговуючих та допоміжних сегментах сільської економіки. Саме домінанта диверсифікації сільської економіки через масштабну імплементацію малих форм господарювання в означені сегменти сільської економіки дасть змогу відійти від стереотипного підходу до програмування розвитку сільських територій (соціально-економічне піднесення села зводилося до розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сфери сільськогосподарського виробництва) і забезпечити комплексний розвиток сільської поселенської мережі.

Обґрунтуванню перспектив соціально-економічного піднесення сільських територій як за умов перехідного періоду, так і за умов зміцнення та імплементації інститутів ринкових відносин, виявленню природи виникнення рецидивів сільського безробіття та визначенню пріоритетів підвищення сільської зайнятості і самозайнятості присвячені праці В.Байдали, О.Бородіної, В.Геєця, Л.Забуранної, Т.Зінчук, С.Кваші, Е.Лібанової, Ю.Лупенка, В.Меселя-Веселяка, І.Прокопи, П.Саблука, М.Талавирі, В.Терещенка, В.Ткачука, О.Шпикуляка, В.Юрчишина та інших. Феномен виникнення, поширення та трансформації малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва та в інших сегментах сільської економіки розглядається у працях В.Андрійчука, В.Борейка, В.Габор, О.Гордої, В.Горьового, Ю.Губені, Л.Жураковської, Ю.Заставного, А.Збарської, В.Збарського, М.Маліка, О.Піменової, С.Полковниченко, Н.Резнік, І.Свиноуса, Л.Тулуша, М.Шульського та інших.

Водночас не повною мірою обґрунтовані авторські підходи щодо інституціоналізації малих форм господарювання у сільській економіці з огляду на стратегічний вимір комплексного використання ресурсно-виробничого потенціалу сільських територій, необхідність конвергенції вітчизняної та європейської політики розвитку сільських поселень, схвалення Глобальних цілей сталого розвитку, затверджених ООН, модернізацію глобальної природоохоронної архітекτονіки та доцільність зміцнення господарської самодостатності й енергетичної безпеки сільських населених пунктів за умов загострення екзогенних та ендегенних ризиків.

Тому обґрунтування стратегічних пріоритетів економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях за воєнного часу, поглиблення децентралізації та імплементації вимог євроінтеграції й детермінувало вибір теми, мети, завдань дисертаційної роботи.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є обґрунтування стратегічних пріоритетів економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях в умовах воєнного часу,

поглиблення децентралізації та остаточного вибору євроінтеграційного вектору розвитку України.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення таких завдань:

- розкрити теоретичні основи та категоріально-понятійний апарат дослідження проблем економічного розвитку малих форм господарювання на селі;
- сформуванати методологію дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на сільських територіях;
- виявити місце та роль малих форм господарювання у сільській економіці;
- охарактеризувати прикметні риси малих форм господарювання, як елементу економічної бази функціонування сільських територій;
- провести результуючу оцінку рівня ефективності функціонування малих форм господарювання по Кіровоградській області;
- проаналізувати діяльність малих форм господарювання в Гурівській сільській територіальній громаді;
- обґрунтувати пріоритети формування стратегії розвитку та підвищення ефективності функціонування малих форм господарювання;
- розробити моделі економічного розвитку та ефективного функціонування малих форм господарювання на селі;
- сформуванати сценарії реалізації державної стратегії підтримки розвитку малих форм господарювання на сільських територіях.

Об'єктом дослідження є процеси економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях.

Предметом дослідження виступають теоретико-методологічні, методичні та інституційні підходи до обґрунтування стратегічних пріоритетів економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях за сучасних умов.

Методи дослідження. Теоретичною, методологічною та методичною основою написання дисертаційної роботи виступили фундаментальні та

прикладні положення інституційного забезпечення сільського розвитку, інституційні засади функціонування малих форм господарювання у базовій та структуроутворюючих ланках сільської економіки. У процесі проведеного дослідження використані такі методи наукового пізнання: **аксіоматичний метод** – для уточнення сутнісно-змістовної характеристики малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва та в інших ланках сільської економіки; **економіко-статистичний метод** – для аналізу основних тенденцій функціонування малих форм господарювання; **метод кореляційно-регресійного моделювання** – для виявлення ключових предикторів, які детермінують результуючий показник ефективності функціонування малих форм господарювання в межах адміністративної області; **SWOT-аналіз** – для виявлення сильних і слабких сторін, можливостей та загроз функціонування малих форм господарювання в межах сільської територіальної громади; **метод побудови сценаріїв** – для обґрунтування сценаріїв реалізації державної стратегії розвитку малих форм господарювання на селі.

Наукова новизна одержаних результатів. Найважливіші наукові результати дисертаційного дослідження, що відзначаються новизною і виносяться на захист, полягають у такому:

вперше:

- розроблено концепт стратегування диверсифікації сільської економіки, який ґрунтується на відмові від стереотипного підходу (зведення соціально-економічного піднесення сільської поселенської мережі до розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільськогосподарського виробництва), її розвитку та передбачає дифузії малих форм господарювання до базового сектору (сільське господарство), структуроутворюючі сектори (лісове, мисливське та рибне господарство, виробництво біопалива, зелений та сільський туризм), обслуговуючі та допоміжні сектори (оптова і роздрібна торгівля, громадське харчування, переробка деревини, будівництво та транспорт, утилізація побутового

сміття), що забезпечить формування нових полюсів росту та активізує відтворювальні пропорції на сільських територіях;

удосконалено:

– теоретичну конструкцію побудови методології дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на сільських територіях, яка, на відміну від існуючих, ґрунтується на системі принципів (подолання бідності, екологічної відповідальності, коеволюції, інклюзивності, конвергенції та ризельєнтності), що визначають спектр підходів пізнання природи та форм прояву суб'єктів малого аграрного підприємництва (міжгалузевий (секторальний), проблемний, відтворювальний, територіальний, комплексний, інституціональний), поєднання котрих детермінує вибір загальних (аксіоматичний, імітаційне моделювання, регресійно-кореляційний, системний аналіз) та спеціальних (SWOT-аналіз, програмування, метод побудови сценаріїв, бізнес-моделювання) методів, що у підсумку дало змогу розкрити сутнісно-змістовну характеристику, специфікацію, сильні і слабкі сторони, загрози та можливості розвитку малих форм господарювання у сільському господарстві;

– методичний інструментарій оцінювання економічної ефективності діяльності малих сільськогосподарських підприємств Кіровоградської області, який, на відміну від традиційних, ґрунтується на застосуванні багатофакторного регресійного моделювання, що дало можливість ув'язати обсяг реалізованої малими підприємствами сільськогосподарської продукції з їх кількістю, чисельністю зайнятих працівників в означеному підприємницькому секторі, рівнем продуктивності праці, обсягами капітальних інвестицій;

– механізм регуляторного впливу держави на сектор малих форм господарювання сільських територій, який, на відміну від загальноприйнятих, ґрунтується на внесенні змін у законодавство у сфері підприємництва та оподаткування, встановленні прозорості у

взаємовідносинах і застосуванні додаткових каналів комунікацій та передбачає урізноманітнення методів та інструментів державного регулювання, зокрема фінансової підтримки (інституціоналізація бюджетних, компенсаційних, податкових, кредитних, страхових та майнових стимулів) суб'єктів малого підприємництва у сільській місцевості в межах реалізації національних, регіональних та місцевих планів, стратегій та програм з метою акумулювання ресурсів для потреб розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільських та селищних територіальних громад;

набули подальшого розвитку:

– теоретична аргументація становлення інституту малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва, яка передбачає ідентифікацію комплексу передумов, деяких обмежень та порівняльних переваг розвитку суб'єктів малого аграрного підприємництва. Передумови інституціоналізації малих форм господарювання в аграрному секторі наступні: руйнація колгоспно-радгоспної системи сільськогосподарського виробництва; фрагментація земель сільськогосподарського призначення внаслідок розпаювання; латентний характер інституту фермерства; лібералізація аграрних ринків; формування сектору особистих селянських (підсобних) господарств; втрата окремими адміністративними районами традиційної сільськогосподарської спеціалізації. До переліку обмежень відносяться: недостатність власних фінансових ресурсів для оновлення основних засобів та вчасного поповнення обігових коштів; низький рівень механізації окремих видів агротехнічних робіт; нерозвиненість інфраструктури зберігання та транспортування сільськогосподарської продукції; незадовільне консультативне забезпечення входження до збутових та обслуговуючих кооперативів; асиметричність інформації щодо можливостей отримання бюджетних преференцій; надмірна залежність власників земельних паїв від орендарів; поодинокий характер застосування технологій ґрунтозахисного землеробства. Переваги малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва: певна

орієнтація на розвиток органічного землеробства та тваринництва; збереження потужностей у секторі трудомістких видів сільськогосподарського виробництва (овочівництво); дотримання традиційної сільськогосподарської спеціалізації відповідної природно-кліматичної зони; зростання сільської зайнятості та самозайнятості, формування середнього класу на селі; збалансоване застосування органічних та мінеральних добрив; в цілому комплексний характер ведення сільськогосподарського виробництва;

- застосування елементів SWOT-аналізу, що дало змогу виявити сильні та слабкі сторони, можливості та загрози становлення інституту малого аграрного підприємництва з урахуванням перспектив комплексного використання наявного ресурсно-виробничого потенціалу, диверсифікації сільської економіки і наслідків формування укрупненої територіальної громади на базі кількох сільських рад;

- підходи до моделювання економічного розвитку та ефективного функціонування малих форм господарювання на селі, які передбачають імплементацію базових складових галузевої, перерозподільчої та територіальної європейських моделей розвитку сільських територій, а також поєднання таких моделей на національному та регіональному рівнях шляхом диверсифікації методів та інструментів (компенсаційного та інвестиційного спрямування) фінансово-інвестиційної підтримки сільського розвитку та впровадження моделі фінансово-консультативного забезпечення розвитку малих форм господарювання на рівні сільської територіальної громади, що охоплює два основних етапи: перший етап (удосконалення інституційного середовища функціонування сектору малого підприємництва); другий етап (формування системи стимулювання розвитку малих форм господарювання);

- сценарний підхід щодо вибору альтернатив реалізації державної стратегії розвитку малих форм господарювання на селі, який передбачає виокремлення оптимального (стратегічні напрями, завдання, концептуальні заходи спрямовуються на найбільш успішне досягнення запрограмованих

мети і цілей щодо керованості процесами розвитку), оптимістичного (змодельовані процеси керованості розвитком програмуються з врахуванням збалансованих пріоритетів та заходів їх досягнення, які також мають набувати успішного впровадження) та песимістичного (процеси розвитку через нестачу, або часткову відсутність ресурсів зорієнтовані лише на «виживання», наприклад, коли за кризових умов ставиться завдання забезпечення лише елементарних потреб життя населення) сценаріїв.

Особистий внесок здобувача. Сформовані в дисертаційній роботі теоретичні положення та практичні рекомендації належать особисто автору та виступають результатом його особистих наукових розробок. Дисертація є самостійно виконаною та завершеною науковою працею. У дисертаційній роботі розв'язано важливе науково-прикладне завдання – обґрунтовано стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях з урахуванням воєнних викликів, остаточного вибору євроінтеграційного вектору розвитку України та наслідків поглиблення децентралізації, реформування територіальної організації влади та формування мережі укрупнених територіальних громад. Наукові результати дисертаційного дослідження є внеском у розвиток сільської економіки і активізації розвитку малих форм господарювання у сільській місцевості. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використані лише ті ідеї та положення, які одержані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи апробовані на наукових та науково-практичних конференціях: 5-й міжнародній конференції «VUA YOUTH» (м. Геделле (Угорщина), 2018 р.); міжнародній конференції «Tropentag 2019» (м. Кассель (Німеччина), 2019 р.).

Публікації результатів дослідження. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 9 наукових праць, з яких 4 статті у наукових фахових виданнях України, 1 стаття в іноземному виданні, 2 тези наукових доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 271 сторінку комп'ютерного тексту, що містить 20 таблиць і 31 рисунок. Список використаних джерел налічує 198 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МАЛИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ

1.1. Теоретичні основи та категоріально-понятійний апарат дослідження проблем економічного розвитку малих форм господарювання на селі

Сільські території охоплюють комплекс об'єктів економічного та соціального розвитку, що забезпечують життєдіяльність значної частини населення країни, а також виступають основним ареалом концентрації природної сировини та концентрації сільськогосподарського виробництва, яке за останні роки стало основною структуроутворюючою ланкою національного господарства у зв'язку з руйнацією цілісних майнових комплексів у ключових сферах промислового виробництва (гірничо-металургійний та машинобудівний комплекси) внаслідок широкомасштабного вторгнення російських загарбників на територію України. Тому соціально-економічне піднесення сільських територій напряму залежить від комплексного розвитку об'єктів соціальної та виробничої інфраструктури, результативнішого освоєння природно-ресурсного потенціалу, а також від підвищення рівня комплексності ведення сільськогосподарського виробництва через відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації окремих адміністративних районів.

Велика кількість проблем соціально-економічного піднесення сільських територій пов'язана з комплексом проблем диверсифікації сільської економіки. Значною мірою ресурсно-виробничий потенціал сільських територій не використовується через повільну реалізацію підприємницьких ініціатив як у базовій ланці (аграрний сектор), так і в структуроутворюючих ланках (лісове, мисливське, рибне господарство, рекреація, сільський та зелений туризм) сільської економіки. Виходячи з Концепції розвитку сільських територій до 2025 року, яка затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 №995-р., до основних причин погіршення соціально-економічного та

екологічного стану сільських територій відносяться такі проблеми: відсутність цілісної послідовної державної політики, спрямованої на комплексний розвиток сільських територій, в основу якої закладені потреби територіальних громад села, селища; низький рівень диверсифікації економіки сільських територій, що призводить до міграції сільської молоді, високого рівня безробіття та низьких доходів сільського населення, руйнування соціальної та інженерної інфраструктури; неготовність територіальних громад села, селища до ініціювання та участі у проектах місцевого розвитку; низький рівень розвитку системи кредитування у сільській місцевості; низький рівень внутрішніх та зовнішніх інвестицій в розвиток сільських територій; низький рівень фінансового забезпечення села через недосконалість податкової і бюджетної систем, практику реєстрації виробників сільськогосподарської продукції не за місцем проведення господарської діяльності; стереотипний підхід до сільських територій як виключно просторової бази сільськогосподарського виробництва [107]. Базовою методологічною передумовою стратегування соціально-економічного розвитку сільських територій та диверсифікації сільської економіки якраз і виступає відмова від стереотипного підходу до вибору пріоритетів сільського розвитку, який розглядає сільські території виключно як територіальну базу сільськогосподарського виробництва. Системною проблемою виступає також неможливість суб'єктами малого та середнього підприємництва залучати кредитні ресурси на ринку позикового капіталу і забезпечувати модернізацію основного капіталу як необхідної передумови підвищення рівня конкурентоспроможності виробництва продукції. В цілому штучно занижений рівень інвестиційної привабливості проєктів розвитку сільської економіки пов'язаний також з повільною діяльністю органів місцевого самоврядування в частині пошуку потенційних інвесторів та створення інституційного підґрунтя для реалізації угод публічно-приватного партнерства.

Особливо ускладненою є проблема активізації розвитку малих форм господарювання, що дало б можливість використати потенціал середнього класу та підвищити добробут широкого загалу сільських жителів. Згідно

Концепцією розвитку сільських територій до 2025 року основними проблемами активізації підприємницької діяльності як каталізатора соціально-економічного піднесення сільських територій виступають: низька рентабельність і конкурентоспроможність малих та середніх сільськогосподарських товаровиробників; низький рівень підприємницької ініціативи (зокрема, через несприятливе податкове середовище, неефективність економічних важелів сприяння розвитку підприємництва на селі з боку держави); відведення недостатньої ролі у процесах реформування аграрного сектору економіки для кооперації [107]. Низький рівень рентабельності малих та середніх сільськогосподарських виробників значною мірою зумовлений високим рівнем трансакційних витрат через латентний характер інститутів ринкової інфраструктури в сільській місцевості. Також відсутність сприятливого інституційного середовища для об'єднання малих форм господарювання в кооперації не дозволяє консолідувати зусилля та ресурси суб'єктів малого аграрного підприємництва для прискореного розвитку окремих сегментів сфери сільськогосподарського виробництва та інших ланок сільської економіки.

Сталий розвиток сільських територій, на думку В.Ткачука, забезпечується ефективним інституціональним середовищем регулювання суспільних відносин щодо ресурсів сільських територій, що включає впорядковану систему інститутів – інструментів регулювання та суб'єктів регулювання, що мають ієрархічну структуру. Цільова функція розвитку сільської території є складною системою завдань, що класифікується за різними критеріями та ознаками – просторовими, суб'єктними, часовими і спрямована на максимізацію добробуту кожного індивіда, місцевої громади та суспільства в цілому, мінімізацію суспільних витрат, отримання еколого-економічного та соціального ефекту [138, с. 234]. Такий підхід підтверджує припущення про те, що основний функціонал стратегування та програмування соціально-економічного піднесення сільських територій має передбачати забезпечення приросту доходів місцевих жителів при дотриманні вимог комплексного розвитку аграрного

сектора як ключової ланки сільської економіки та дотримання критеріїв екологічно збалансованого природокористування.

Вагомий детермінуючий вплив на дослідження актуальних проблем та перспектив соціально-економічного розвитку сільських територій здійснив фактор поглиблення децентралізації, укрупнення адміністративних районів, формування розгалуженої мережі укрупнених територіальних громад базового рівня та реформування територіальної системи влади. Воєнне лихоліття найбільшою мірою торкнулося життєдіяльності саме сільського населення, що також потребує більш активної участі держави у соціально-економічному піднесення сільської поселенської мережі. Всі перераховані чинники й вимагають поглиблення дослідження окремих сторін соціально-економічного піднесення сільських територій. Підтвердженням даного припущення виступає твердження О.Тищенка про те, що вагома роль сільських територій у забезпеченні збалансованого розвитку національної економіки зумовила підвищений інтерес до дослідження особливостей та проблем їхнього розвитку з боку наукової спільноти як у теоретичному, так і у прикладному аспектах [136, с. 126]. Роль сільських територій в збалансованому розвитку національної економіки в останні роки підвищилася у зв'язку з тим, що сільське господарство стало основною структуроутворюючою ланкою господарського комплексу, зросла вагомість лісового господарства у зміцненні господарської самодостатності країни. Таке твердження ґрунтується на тому, що основним ареалом розвитку вказаних сфер діяльності виступають саме сільські території.

Хвесик М. та Ільїна М. з позиції обґрунтування методологічного підходу до комплексної класифікації сільських територій стверджують, що під сільськими територіями слід розуміти фізико-географічний та економічний простір, що виник унаслідок зміни людиною природного ландшафту на комплексне багатофункціональне утворення, головними складовими якого є просторово-ресурсний базис виробництва, природне середовище для рекреаційної діяльності й місце життєдіяльності людських спільнот як інфраструктурна основа для надання відпочинку населенню [151]. Наведений концепт сутнісно-змістовної характеристики сільських територій розглядає ці

території як базис розвитку сервісних ланок місцевої економіки як з точки зору використання природно-ресурсного потенціалу, так і для забезпечення інклюзивного сільського розвитку.

Соціально-економічний розвиток села, на переконання В.Ткачука, слід визначати як процес змін, спрямованих на підвищення рівня розвитку економічної та соціальної сфер сільських регіонів, із мінімальними витратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення та інтересів держави. Сільський розвиток потребує комплексного підходу до розв'язання всіх проблем сільського регіону [140, с. 76]. Фактично комплексний характер вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем сільської поселенської мережі – це нині базова парадигма сільського розвитку, яка визначає форми, методи та способи використання природно-ресурсного та ресурсно-виробничого потенціалу, який концентрується на сільських територіях, задля підвищення рівня життя місцевого населення.

Кольоса Л. стверджує, що сільські території є основним ареалом концентрації природно-ресурсних благ як вичерпних, так і невичерпних. Потенційно природні ресурси виступають базовим детермінантом зміцнення як господарської, так і фінансової самодостатності сільських територіальних громад. Доцільність підвищення дієвості впливу природних ресурсів на темпи соціально-економічного піднесення поселенської сільської мережі актуалізується у зв'язку з необхідністю ефективнішого використання ендогенних чинників через руйнівний вплив воєнних дій на сільську інфраструктуру [56, с. 45 – 46]. У той же час результативніше використання місцевого природно-ресурсного потенціалу напряду залежить від підвищення рівня комплексності ведення сільськогосподарського виробництва, що своєю чергою вимагає активізації діяльності малих форм господарювання, зокрема щодо розвитку трудомістких видів діяльності, в тому числі овочівництва, а також застосування технологій ґрунтозахисного землеробства.

Прикметною рисою сучасних авторських підходів стосовно ідентифікації детермінантів соціально-економічного піднесення сільських територій є

відсутність прив'язки розширеного відтворення сфери сільськогосподарського виробництва до траєкторії гармонійного та збалансованого розвитку сільських територій. На думку вчених Державної установи «Інститут регіональних досліджень імені М. Долінського НАН України», наявні зрушення в сільськогосподарському виробництві не змогли розв'язати проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій України. Перманентне поглиблення в сільській місцевості кризових явищ та занепад в економічній, демографічній, екологічній та духовній сферах є очевидною загрозою державним інтересам з огляду на незамінність визначальної ролі сільських територій щодо повноцінного забезпечення продовольчої безпеки народу України [122, с. 20]. За попередні роки спостерігалось зведення пріоритетів соціально-економічного піднесення сільських територій до прискореного розвитку ключових ланок аграрного сектору, що не створювало сприятливого інституціонального середовища для ефективного використання наявного потенціалу для поліпшення якості життя місцевого населення. Починають домінувати підходи, які ув'язують перспективи соціально-економічного піднесення сільських територій з комплексним використанням наявного природно-ресурсного, ресурсно-виробничого та інфраструктурного потенціалу сільської поселенської мережі.

«Вузьким місцем» програмування соціально-економічного піднесення сільських територій виступало те, що таке піднесення зводилося до розширеного відтворення потенціалу сільськогосподарського виробництва як базової ланки сільської економіки, а інші ланки сільської економіки не отримували належної державної та регіональної підтримки. З огляду на це О.Олексієвець переконує в тому, що соціально-економічне піднесення сільських територій за теперішніх умов залежить не лише від розвитку базової ланки місцевої економіки, якою є сільськогосподарське виробництво, а й від інших видів діяльності, які ґрунтуються на використанні складових місцевого природно-ресурсного потенціалу (для сільських територій багатолісних районів такою складовою природно-ресурсного потенціалу виступають лісові ресурси) [87]. Зокрема, результативніше господарське освоєння лісоресурсного

потенціалу пов'язується з активізацією розвитку малих форм господарювання у лісогосподарській діяльності, зокрема для здійснення побічних лісокористувань, заготівлі другорядних лісових матеріалів, утилізації відходів лісосічного виробництва та рекреаційного лісокористування.

Важливою умовою соціально-економічного піднесення сільських територій виступає результативність функціонування малих форм господарювання, насамперед у сфері сільськогосподарського виробництва. Для ідентифікації ключових конкурентних переваг малих форм господарювання доцільно виокремити сутнісно-змістовні характеристики такої організаційно-правової форми. Батюк Г. та Ціцька Н. зазначають, що важливою в аграрній економіці держави залишається діяльність малих форм господарювання. Окрім забезпечення країни основною часткою продуктів харчування, вони ще й згладжують соціальну напруженість, тобто є місцем праці для багатьох селян. Основними особливостями малих форм господарювання на селі є особиста участь селянина й членів його сім'ї у здійсненні діяльності та певні обмежувальні критерії, до яких насамперед відносимо розміри сільськогосподарських угідь та кількість працівників [3, с. 31,32]. Прикметною рисою економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання у секторі сільськогосподарського виробництва виступає наявність обмежень як у частині площі сільськогосподарських угідь, так і в частині наявності власних коштів, необхідних для оновлення, модернізації, реконструкції та технічного переоснащення основних засобів та вчасного поповнення обігових коштів. За даних макроекономічних умов та наявних екзогенних і ендегенних ризиків вирішення проблеми дефіцитності інвестиційних ресурсів напрямку залежить від можливості кооперації малих форм господарювання.

Розвиток малих форм господарювання, як стверджує С.Бондар, відіграє важливу роль у зростанні сільської економіки: сприяє прояву ділової активності та підвищенню доходів місцевих жителів, допомагає подолати наслідки трансформаційної кризи за рахунок вирішення проблеми зайнятості та диверсифікації діяльності селян [4, с. 13]. Трансформаційна криза мала місце у розвитку сільської економіки у 90-х роках минулого століття, а також у 2020-

2021 роках, коли застосовувалися карантинні заходи щодо обмеження поширення пандемії коронавірусу, що негативно вплинуло на динаміку діяльності саме малих форм господарювання. Вагомість малих форм господарювання у відтворенні ресурсно-виробничого потенціалу сільської економіки також пояснюється тим, що вони забезпечують диверсифікацію виробничо-господарської діяльності на сільських територіях.

Стагнаційні процеси в аграрному секторі національного господарства в 90-х роках минулого століття, які супроводжувалися деформаціями традиційної для планової економіки структури сільськогосподарського виробництва і стали наслідком непослідовності окремих етапів ринкових перетворень, призвели до посилення ролі малих форм господарювання у відтворювальних пропорціях на селі. Ю.Заставний констатує, що в Україні у структурі виробництва сільськогосподарської продукції значну питому вагу займають сільські домогосподарства, особливо в зонах ризикового землеробства, де велико товарні виробництва не мають сприятливих передумов для забезпечення критично необхідного рівня капіталізації власного бізнесу. Водночас сільські домогосподарства не використовують усіх наявних резервів, які дали б можливість диверсифікувати власні виробництва і прискорити тим самим темпи соціально-економічного піднесення сільських поселень [43, с. 252]. Тобто, малі форми господарювання в аграрному секторі стали одними з основних виробників сільськогосподарської продукції. Такі виробництва функціонують на основі використання земельних ресурсів, які перебувають у приватній власності, та передбачають використання праці членів сім'ї. Сільські домогосподарства в адміністративних депресивних регіонах фактично виступають основною структуроутворюючою ланкою в структурі сільської економіки і визначають рівень сільської зайнятості та самозайнятості.

За твердженням В.Борейка, через порушення паритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, мінеральні добрива та паливно-мастильні матеріали, в дев'яності роки XX століття аграрний комплекс України зазнав значних збитків: більшість техніки вичерпала свій ресурс, знизилася урожайність сільськогосподарських культур та зменшилося поголів'я тварин.

При цьому, на відміну від радянського періоду, коли виробництво аграрної продукції забезпечували колективні сільськогосподарські підприємства, нині значний внесок у її виробництво вносять фермери та малі підприємства [6, с. 4]. Водночас за останнє десятиліття надмірна експортна орієнтованість окремих видів сільськогосподарської продукції призвела до перегинів у структурі сільськогосподарського виробництва, які проявляються у витісненні малих та середніх форм господарювання великими аграрними формуваннями. Великі аграрні формування завдяки високій концентрації інвестиційного потенціалу забезпечують накопичення банку сільськогосподарських земель за рахунок придбання їх у сільських домогосподарств, тим самим звужуючи територіальний базис розвитку малих форм господарювання.

В Україні виробників сільгосппродукції поділено на дві категорії: юридичних осіб (товаровиробників) – 13 тис. сільськогосподарських підприємств і 39 тис. фермерських господарств, а також фізичних осіб – 4,1 млн особистих селянських господарств (ОСГ). До ОСГ за радянською традицією ставляться як до другорядної, підсобної форми організації сільгоспвиробництва, вони практично вилучені із державної агропродовольчої системи і організованих ринків. Водночас серед ОСГ, за експертними оцінками, налічується 700 – 800 тис. таких, що відповідають прийнятим у світі критеріям сімейних фермерських господарств (СФГ). Тому, на думку О.Бородіної та І.Прокопи, гасло про створення сімейних ферм в Україні недоречне: вони насправді є і функціонують відповідно до вітчизняного законодавства у статусі ОСГ [8].

За умов загострення соціальних протиріч та неусталеності ринкових інститутів саме малі форми господарювання стали базовим детермінантом збереження господарської самодостатності та продовольчої безпеки сільської поселенської мережі. Виходячи з природно-ресурсної неоднорідності розвитку сільськогосподарського виробництва в різних природно-кліматичних зонах, малі форми господарювання на селі стали багатофункціональними та диверсифікованими суб'єктами виробничо-господарської діяльності і для

окремих сільських територій виступили полюсами соціально-економічного піднесення.

Рарок О. наголошує на ускладненості умов функціонування малих форм господарювання у сільській місцевості. На його думку, динаміка малого підприємництва на селі зазнає впливу як негативних, так і позитивних факторів: нестача кваліфікованої робочої сили, високий рівень трансакційних витрат, територіальна розосередженість населених пунктів, наявність додаткових ресурсів у вигляді корисних копалин тощо, забезпеченість сільськогосподарськими землями, близькість розміщення відносно рекреаційних зон та інші [100, с. 38]. Вплив означених негативних факторів вимагає розроблення відповідних антикризових заходів для усунення їхньої деструктивної дії. Позитивні фактори впливу на розвиток малого підприємництва створюють сприятливі передумови для комплексного розвитку сільської економіки, зокрема як базової її ланки (сільського господарства), так і структуроутворюючих і обслуговуючих секторів і потребують застосування інструментів економічного стимулювання.

У секторі малих форм господарювання не відбулося традиційного для аграрного сектору в цілому перегину між гіпертрофованим розвитком експортно-орієнтованої рослинницької галузі та окремими сегментами тваринництва, що свідчить про високий рівень комплексності використання ресурсно-виробничого потенціалу даною категорією сільськогосподарських товаровиробників. Виходячи з глобальних трендів розвитку сільських поселень, нині варто акцентувати увагу не лише на перспективах розвитку малих форм господарювання у сільському господарстві, а й в інших структуроутворюючих ланках сільської економіки, що дасть змогу розширити інституційне підґрунтя залучення місцевих людських, фінансових та природних ресурсів до відтворювального процесу.

Мазур К. розвиток малих форм господарювання розглядає як один з ключових чинників сільського розвитку. Він вважає, що постійне скорочення чисельності сільського населення і, відповідно, населених пунктів у сільській місцевості та їх інфраструктурного забезпечення потребує збереження і

примноження чисельності малих форм господарювання. В практиці зарубіжних країн світу вони показують свою ефективність у забезпеченні продовольчої безпеки та утриманні сільського укладу життя [70]. Саме малі форми господарювання вирішальною мірою визначають рівень доходів сільських домогосподарств і безпосередньо впливають на мотивацію сільських жителів зберігати традиційне місце проживання. Розпаювання сільськогосподарських угідь сформувало сприятливі природно-ресурсні та інституційні передумови для розвитку малих форм господарювання на селі, що дало їм можливість зайняти стабільні ніші на регіональних та місцевих аграрних ринках і забезпечити критично необхідний рівень самозайнятості у сільській поселенській мережі.

Водночас вже тривалий період ведуться дискусії стосовно належності організаційних форм аграрного бізнесу до малих форм господарювання, що робить проблему визначення їхньої сутнісно-змістовної характеристики однією з ключових проблем соціально-економічного розвитку сільських територій. Раніше функціонування малих форм господарювання на селі трактувалося, виходячи зі специфіки та ресурсного забезпечення господарств населення. За твердженням М.Кропивки, унікальним явищем наразі залишається розвиток господарств населення, які не тільки не зменшили за роки реформ і довготривалої соціально-економічної кризи свій потенціал (на противагу сільськогосподарським підприємствам), а й суттєво його наростили [103, с. 145]. За умови затяжної економічної кризи 90-х років минулого століття саме господарства населення забезпечили критично необхідний рівень сільської самозайнятості, продовольчої безпеки, а також зберегли сільський уклад життя як такий. Завдяки формуванню розгалуженої мережі малих форм господарювання на селі вдалося уникнути глибокої кризи продовольчого забезпечення як сільського, так і міського населення.

Резнік Н. стверджує, що проблема розвитку суб'єктів малого підприємництва в АПК протягом всіх етапів реформування економіки країни перебуває в центрі уваги науки і практики. Проте стан у цій сфері, незважаючи на спроби держави підтримати малі форми підприємництва на селі і надати їм

допомогу, залишається досить складним, оскільки рівень розвитку цього сектору доки не здатний значного мірою впливати на економічний підйом АПК країни [101, с. 33]. Водночас малі форми господарювання виступають провідними гравцями забезпечення господарської самодостатності сільських територій через розвиток тих видів діяльності, які не є інвестиційно привабливими для великих аграрних формувань. Такими видами діяльності виступає органічне землеробство та органічне тваринництво, утилізація відходів, лісове, мисливське та рибне господарство, а також ті сегменти аграрного сектору, які передбачають високий рівень трудових затрат.

Прикметною рисою економічного розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі виступає квазіринковий та латентний характер інституційного (інституціонального) середовища, де вони функціонують. Сучасне інституційне (інституціональне) середовище розвитку малого аграрного підприємництва в Україні, виходячи з позиції О.Шпикуляка, М.Маліка та Ю.Лупенка, не є сприятливим у ракурсі, насамперед, забезпечення конкурентного поля економічних взаємодій, дотримання державою та іншими учасниками взятих на себе зобов'язань [66, с. 22-23]. Результативність державної підтримки малих форм господарювання в аграрному секторі не відзначається прийнятним рівнем як у частині надання прямої та непрямої бюджетної підтримки, так і належного консультативного і дорадницького забезпечення стосовно поведінки на регіональних і місцевих аграрних ринках, а також на ринку позикового капіталу.

На необхідності підтримки малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва наголошує В.Голян. На його думку, виправити кризову ситуацію на селі можна за умови кардинального перегляду пріоритетів національної аграрної політики в напрямі підтримки малих форм аграрного підприємництва, які дадуть можливість вирішити проблему безробіття у сільській місцевості і зупинити занепад сільського укладу життя в цілому. Така підтримка має відбуватися через посилення інституціонального, фінансового та консультативного сприяння розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації [20]. Якраз відсутність повноцінного інституту

сільськогосподарського дорадництва призводить до асиметричності інформації для великих і малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва, оскільки малі форми господарювання не отримують потрібної інформації щодо можливості та умов отримання прямої та непрямої бюджетної підтримки для розширеного відтворення власного ресурсно-виробничого потенціалу, підвищення рівня прибутковості та створення нових робочих місць.

У вітчизняній економічній науці спостерігається широкий спектр підходів стосовно специфікації малих форм господарювання на селі. Зокрема, А.Збарська та Ю.Алексєєва до малих форм господарювання на селі відносять особисті селянські та сімейні фермерські господарства, а також малі сільськогосподарські підприємства [45, с. 335]. Саме сектор малих форм господарювання за руйнації колгоспно-радгоспної системи у 90-х роках минулого століття заклав фундамент ринкового укладу у вітчизняному сільськогосподарському виробництві. У виробництві трудомісткої сільськогосподарської продукції сектор малих форм господарювання зберіг домінуючі позиції, незважаючи на зміцнення позицій великих аграрних об'єднань холдингового типу.

За останні десятиліття в спектрі проблем розробки стратегічних пріоритетів підтримки малих форм господарювання в аграрному секторі особливою актуальністю відзначається проблема стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств. На основі проведених досліджень О.Бородіна та І.Прокопа переконують у тому, що створення сприятливих умов для функціонування сімейних фермерських господарств (СФГ) в Україні важливе як для подолання занепаду села, так і для впорядкування організаційної структури сільського господарства відповідно до європейських стандартів. Такі господарства дають можливість забезпечувати: різноманітність форм власності, систем землеробства, ландшафтів, культури і традицій; екологічні вигоди; персоналізовану взаємодію споживачів з продовольчою системою (споживачі об'єднуються з фермерами й отримують безпосередній доступ до потоків продовольства [8]. Констатується вагоме значення сімейних

фермерських господарств для розвитку аграрного сектору, а також для інтеграції виробників сільськогосподарської продукції і споживачів та формування перевірених світовою практикою форм господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та охорони навколишнього природного середовища. Важливою конкурентною перевагою такого виду малих форм господарювання виступає застосування різноманітних, в тому числі ґрунтозахисних, систем землеробства.

Габор В. наголошує на тому, що сучасне сільськогосподарське виробництво відзначається багатоукладністю. У процесі аграрної реформи та здійснення структурної перебудови сільського господарства утворилися і розвиваються структури, які представлені організаційно-правовими формами, що належать до малого підприємництва, вони сприяють розвитку середнього класу на селі. В їхньому складі виділяють індивідуальний селянський сектор та фермерські господарства [14, с. 18]. Тобто, вчений розглядає малі форми господарювання в аграрній сфері як важливий чинник не лише нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, а і як важливий детермінант соціально-економічного піднесення сільських поселень в цілому. У той же час таке твердження залишає поза увагою потенціал розвитку малих форм господарювання у таких структуроутворюючих ланках сільської економіки як рибне, лісове та мисливське господарство, а також рекреаційна діяльність та сільський туризм. Таке авторське бачення розвитку малих форм господарювання лише через призму розвитку сільськогосподарського виробництва не враховує потенціал даної організаційно-правової форми господарювання в питаннях інтеграції сільського та лісового господарства.

Стимулювання розвитку індивідуального сектору у сільськогосподарському виробництві також необхідне для усунення численних диспропорцій, які виникли у вітчизняному АПК у зв'язку з переорієнтацією великих аграрних формувань на вирощування сільськогосподарських культур експортного спрямування – пшениці, кукурудзи, соняшнику та ріпаку. Як зазначає В.Голян, така ситуація не дозволяє максимально забезпечувати ефективне використання наявного агроресурсного потенціалу та сприяти

соціально-економічному піднесенню сільських територій [19]. Введення додаткових потужностей у сектор малих форм господарювання дасть змогу відновити обсяги виробництва у тих підгалузях сільськогосподарського виробництва, де були втрачені конкурентні позиції в минулі десятиліття (овочівництво, вирощування ВРХ), що забезпечуватиме зростання частки сільськогосподарської продукції з високою доданою вартістю та сприятиме комплексному розвитку сільських територій.

Важливого значення в дослідженні питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання в аграрному секторі набуває ідентифікація передумов їхнього становлення, наявних обмежень розширеного відтворення їхнього ресурсно-виробничого потенціалу, а також комплексу переваг таких форм як у секторальному розрізі, так і в частині соціально-економічного піднесення сільських територій (рис. 1.1). Окремі передумови становлення інституту малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва ще сформувалися під час демонтажу і руйнації колгоспно-радгоспної системи, а за умов перехідного періоду ці передумови зазнали численних «мутацій», пов'язаних з перегинами земельної реформи, великою кількістю пролонгацій мораторію на вільний обіг сільськогосподарських земель, лібералізацією аграрних ринків і відсутністю сучасного інструментарію антимонопольного регулювання функціонування цих ринків.

За останні три десятиліття також сформувався комплекс обмежень розвитку малого аграрного підприємництва, що зумовлено відсутністю перевіреного передовою світовою практикою інструментарію підтримки фермерського руху, механізму стимулювання екологізації сільськогосподарського виробництва, недосконалістю інституціонального забезпечення входження малих форм господарювання до збутових та обслуговуючих кооперативів.

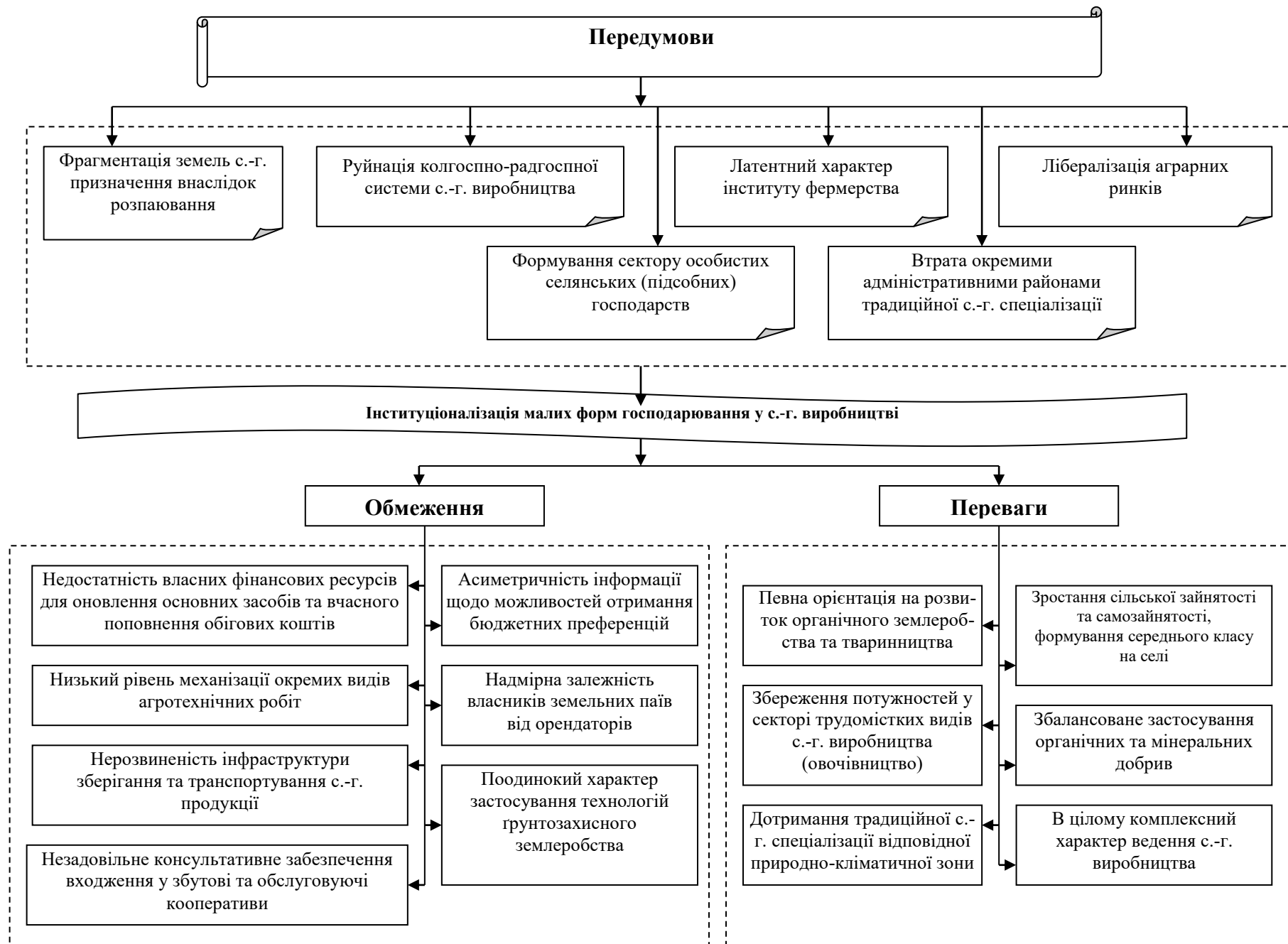

Рис. 1.1. Передумови, обмеження та переваги інституціоналізації малих форм господарювання у сфері с.-г. виробництва
Джерело. Розроблено автором

Незважаючи на наявність численних обмежень, що стримують розвиток сектору малих форм господарювання в аграрному секторі, такі форми мають деякі переваги, які за умов воєнного часу та загострення глобальних продовольчих ризиків забезпечують критично необхідний рівень зайнятості та самозайнятості сільського населення, а також позитивні структурні зрушення у сільській економіці в цілому.

За командно-адміністративної економіки у сфері сільськогосподарського виробництва функціонувала колгоспно-радгоспна система, яка ґрунтувалась на державній і колективній власності та охоплювала комплекс сільськогосподарських товаровиробників, які, як правило, забезпечували комплексне використання агроресурсного потенціалу. Функціонували також сектори агрохімічного та агротехнічного забезпечення, що давало змогу забезпечувати відповідний рівень механізації виконання сільськогосподарських робіт та збалансоване використання мінеральних і органічних добрив.

Демонтаж єдиного господарського комплексу та планової системи господарювання на початку 90-х років минулого століття призвів до ліквідації колгоспів і радгоспів і створення колективних сільськогосподарських господарств (КСП). Глибока стагнаційна криза в національному господарстві, згортання потужностей у секторі промислових виробництв, розірвання зав'язків з традиційними контрагентами, прискорені темпи девальваційно-інфляційних процесів призвели до різкого зниження ефективності функціонування великотоварних сільськогосподарських виробництв. Значна кількість великотоварних сільськогосподарських виробників припинила свою діяльність.

Зберегли матеріально-технічну базу та забезпечили прийнятний рівень результативності сільськогосподарські підприємства, які мали найбільш сприятливі природно-ресурсні умови для економічного розвитку і забезпечили необхідний запас господарської самодостатності у попередні десятиліття. Центр тяжіння у виробництві сільськогосподарської продукції поступово почав переміщатися у сектор особистих селянських господарств, які стали основними виробниками молока, м'яса та овочів. Це дало можливість не допустити

надмірного дефіциту продуктів харчування та забезпечити певний рівень зайнятості і самозайнятості сільського населення.

Однією з передумов інституціоналізації малих форм господарювання у сільськогосподарському виробництві стала фрагментація земель сільськогосподарського призначення внаслідок їх розпаювання. Колишні цілісні земельні масиви було здрібнено, що, з одного боку знизило привабливість цих земель для підприємницького сектору, а з іншого – створило умови для розвитку малих форм господарювання в аграрній сфері. У цілому земельні ресурси виступають важливим фактором зміцнення фінансової самодостатності сільських та селищних територіальних громад, особливо за умов поглиблення децентралізації та реформи місцевого самоврядування [18]. Додатковим територіальним базисом розвитку сектору малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва може стати передача у тимчасове користування місцевим підприємцям частини сільськогосподарських земель, які внаслідок земельної дерегуляції було передано у власність територіальних громад. Це має забезпечити результативне використання комунальних сільськогосподарських земель та активізувати ділову активність в аграрному секторі.

Передумовою становлення функціонуючих інститутів малого аграрного підприємництва за останні десятиліття стало те, що класичний інститут фермерства, який довів високу ефективність у високорозвинених країнах, в Україні не набув необхідних масштабів поширення і фактично перебуває у латентному стані. Квінтесенцією такої ситуації є те, що у структурі виробництва продукції сільського господарства в цілому по Україні в пострадянський період частка фермерських господарств порівняно з частками сільськогосподарських підприємств і господарств населення є значно меншою. Латентний характер інституту фермерства пов'язаний з відсутністю дієвої державної підтримки означеної форми малого аграрного підприємництва. З метою стимулювання розвитку малого аграрного підприємництва, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та закріплення молоді на селі, на переконання В.Борейка, новостворені фермерські господарства необхідно

терміном на три роки звільнити від оподаткування, надати їм, іншим малим аграрним підприємствам, а також господарствам населення в лізинг сільськогосподарську техніку, здешевивши її вартість за рахунок бюджету на 30%, забезпечити за рахунок місцевих бюджетів облаштування під'їзних доріг, електро- та радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем на селі [6, с. 8]. Саме висока вартість підключення малих форм господарювання до мереж енергетичного та іншого забезпечення, а також неможливість на вигідних умовах придбати сучасну сільськогосподарську техніку виступають ключовими бар'єрами активізації малого аграрного підприємництва.

Становлення інституту малих форм господарювання відбулося значною мірою завдяки такій передумові як лібералізація аграрних ринків, базовою складовою якої виступила лібералізація цін. Лібералізація цін на сільськогосподарську продукцію стала одним із ключових аспектів ринкових трансформацій в Україні після набуття незалежності. На початку 90-х років відбувся перехід від командно-адміністративної системи ціноутворення до ринкових механізмів, що супроводжувався гіперінфляцією та глибокою кризою аграрного сектору. Початковий етап (1992 – 1995 рр.) характеризувався «шоковою терапією» – різким скасуванням державного регулювання цін, що призвело до цінового диспаритету: вартість ресурсів для сільськогосподарського виробництва зростала значно швидше, як ціни на аграрну продукцію.

У другій половині 90-х років спостерігалися непослідовні спроби відновити державний контроль над цінами на стратегічно важливі продукти харчування. Запроваджувалися обмеження торгових націнок, регулювання цін на зерно, експортні квоти та митні бар'єри. У 2000-ні роки відбувся більш системний підхід до лібералізації цінової політики. Поступово скорочувався перелік товарів з регульованими цінами, формувалися ринкові механізми підтримки сільського господарства, зникали адміністративні обмеження експорту. Особливо важливим етапом став вступ України до СОТ 2008 року, що зумовив необхідність приведення цінової політики відповідно до міжнародних норм.

Результатом двох десятиліть трансформацій стало формування ринкової системи ціноутворення, яка, попри окремі недоліки, створила стимули для зростання ефективності та конкурентоспроможності українського аграрного сектору.

У 90-ті роки минулого століття вихід сільськогосподарських виробників на ринок відзначався стихійністю та численними перешкодами. Особисті селянські господарства, які отримували невеликі земельні ділянки внаслідок розпаювання, спочатку функціонували переважно як засіб самозабезпечення за умов економічної кризи. Надлишки продукції реалізовувалися на місцевих ринках або через посередників, часто за не вигідними цінами. Фермерські господарства, створені як комерційні структури, мали проблеми доступу до фінансових ресурсів, засобів виробництва та організованих каналів збуту.

За 2000-ні роки ситуація ліпшилася. Розвиток ринкової інфраструктури, поява оптових ринків сільгосппродукції, формування мереж супермаркетів створили нові можливості для малих виробників. Поступово розширювався експортний потенціал, хоча зовнішні ринки залишалися доступнішими для великих підприємств. Почали розвиватися форми кооперації, що дало змогу дрібним виробникам підвищувати конкурентоспроможність. Незважаючи на позитивні зрушення, інтеграція особистих селянських і фермерських господарств до ринкової системи залишалася складним і суперечливим процесом, що відображав загальні проблеми трансформації аграрного сектору української економіки.

У перше десятиліття незалежності конкуренція характеризувалася нерівними стартовими умовами: великі підприємства зберегли матеріально-технічну базу колишніх колгоспів, тоді як фермери починали практично з нуля. Проте фермерські господарства часто демонстрували вищу адаптивність до ринкових умов та ефективність використання ресурсів. У 2000-х роках конкурентне середовище ускладнилося з появою агрохолдингів, які завдяки доступу до інвестицій та економії від масштабу почали домінувати у виробництві експортоорієнтованих культур. Фермери змушені були шукати конкурентні переваги у виробництві нішевої продукції, створенні доданої

вартості та формуванні коопераційних зв'язків. Незважаючи на прогнози про витіснення дрібних виробників, аграрний ринок України сформувався як багатоукладна система, де різні за розміром та організаційною формою суб'єкти господарювання знаходили свої конкурентні ніші, відповідаючи на різноманітні потреби внутрішнього та зовнішнього ринків.

В спектрі передумов інституціоналізації малих форм господарювання також виокремлюється передумова, яка пов'язана з втратою окремими адміністративними районами традиційної сільськогосподарської спеціалізації. Адміністративні райони, де на значних територіях за командної економіки ведення сільськогосподарського виробництва відбувалося на основі зрошуваного землеробства та осушувальних меліорацій, переорієнтувалися з традиційних видів діяльності на вирощування зернових культур, в першу чергу озимої пшениці. Причиною цього стала руйнація та фізичне спрацювання міжгосподарських та внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд у зоні зрошення та зоні осушення, що кардинально змінило структуру посівних площ і призвело до втрати традиційної сільськогосподарської спеціалізації. Зокрема у поліських адміністративних районах значно скоротилися посівні площі льону-довгунця та продовольчого жита.

У працях багатьох вітчизняних вчених констатується наявність комплексу обмежень, які блокують розширене відтворення ресурсно-виробничого потенціалу малих форм господарювання в аграрному секторі. Так, Ю.Лупенко, О.Шпикуляк та М.Малік стверджують, що малі підприємства діють у несприятливому ринковому середовищі, бо ринок монополізований і значною мірою контролюється великими й надвеликими агроструктурами, що підтверджується надконцентрацією землі і капіталу у великих й надвеликих агроформуваннях, які спрямовують свою діяльність виключно на всезагальну максимізацію прибутку [66]. До переліку обмежуючих розвиток малих форм господарювання чинників внаслідок недосконалості інституціонального середовища їх підтримки слід віднести: дефіцитність власних фінансових ресурсів, необхідних для модернізації основних засобів та вчасного поповнення обігових коштів; асиметричність інформації порівняно з великими аграрними

формуваннями щодо можливостей отримання бюджетних преференцій; низький рівень механізації окремих видів агротехнічних робіт; нерозвиненість логістично-складської інфраструктури; відсутність повноцінного інституту сільськогосподарського дорадництва; надмірна залежність великої кількості власників земельних паїв від орендарів внаслідок укладання довгострокових договорів; низький рівень мотивації щодо застосування технологій ґрунтозахисного землеробства.

Малі форми господарювання, основу яких становлять сільські домогосподарства та фермери, не володіють достатньою концентрацією фінансових ресурсів задля розширеного відтворення основного капіталу та вчасного поповнення обігових коштів. Основою усунення дефіцитності фінансових ресурсів у секторі суб'єктів малого аграрного підприємництва виступає урізноманітнення форм, методів та інструментів підтримки сільських домогосподарств, фермерів та малих сільськогосподарських підприємств.

Заставний Ю. стверджує, що особливу потребу в інституціоналізації інструментів прямої та непрямой фінансової підтримки відчувають сільські домогосподарства, які не володіють достатньою концентрацією інвестиційних ресурсів для повноцінного налагодження органічного сільськогосподарського виробництва. Більшість інструментів системи фінансово-економічного регулювання впровадження технологій органічного землеробства, кормовиробництва та тваринництва мають бути спрямовані на стимулювання проведення комплексу агротехнічних, агрохімічних та ґрунтозахисних заходів [43, с. 256]. В Україні внаслідок стагнаційних процесів на значній площі сільськогосподарських земель тривалий період не застосовувалися мінеральні добрива та засоби захисту рослин, що створило сприятливий ареал для організації виробництв, які ґрунтуються на основі використання екологічно чистих методів та технологій. Інституціоналізація методів та інструментів державної підтримки та підтримки на рівні територіальних громад базового рівня суб'єктів малого аграрного підприємництва, які спеціалізуються на органічному землеробстві, кормовиробництві та тваринництві, дасть змогу у

середньостроковій перспективі сформувати конкурентоспроможний сегмент аграрного сектору національного господарства.

Міжнародний досвід демонструє, що ефективна державна підтримка аграрного сектору є запорукою продовольчої безпеки та сталого розвитку сільських територій. Європейський Союз застосовує систему прямих платежів фермерам через Спільну аграрну політику (САП), яка забезпечує стабільний дохід та заохочує екологічно відповідальне господарювання. Програми розвитку сільських територій фінансують модернізацію ферм та диверсифікацію сільської економіки.

У країнах Євросоюзу (ЄС-27) нині функціонує близько 27 млн виробників сільськогосподарської продукції, 97% яких – індивідуальні (сімейні) господарства. У сільському господарстві Італії налічується 1,6 млн господарюючих суб'єктів, Польщі – 1,5 млн, Іспанії – 989 тис., Греції – 723 тис., Угорщині – 576 тис. Надаючи вагому підтримку аграрному сектору, країни ЄС насправді спрямовують її своїм селянам – власникам сімейних ферм. Ті ж, у свою чергу, використовують кошти підтримки значною мірою на облаштування своїх господарств і навколишнього (сільського) життєвого середовища [8].

Японія впровадила унікальну систему підтримки дрібних фермерів через гарантовані закупівельні ціни та субсидії, що дає змогу зберігати традиційні методи землеробства та підтримувати продовольчу самодостатність. Канада використовує страхові програми для захисту фермерів від природних катаклізмів та коливань ринку, а також пропонує пільгові кредити та грантові програми для молодих фермерів. Нова Зеландія успішно реформувала систему підтримки, зосередившись на інноваціях, дослідженнях та консультативних послугах замість прямого субсидування, що стимулювало розвиток конкурентоспроможного аграрного сектору.

Міжнародний досвід показує, що найбільш ефективні підходи до державної підтримки сільських домогосподарств та фермерів такі: комплексні програми субсидування з фокусом на малі та середні господарства (модель ЄС та Японії); страхування сільськогосподарських ризиків з державною участю (США, Канада); інвестиційна підтримка модернізації виробництва та

впровадження екологічних технологій (Німеччина, Скандинавські країни); розвиток кооперативного руху з податковими пільгами для об'єднань фермерів (Франція, Італія); цільова підтримка молодих фермерів через пільгові кредити та гранти (Нідерланди, Ірландія).

Повноцінна інституціоналізація малих форм господарювання у різноманітних секторах сільської економіки значною мірою пов'язана з потребою подолання асиметричності інформації щодо можливостей отримання бюджетних преференцій та доступу до кредитних ресурсів. Така асиметричність може бути подолана, за версією В.Геєця, О.Бородіної та І.Прокопи, через розширення доступу до інформаційно-комунікаційних технологій шляхом поширення високошвидкісного Інтернету для забезпечення розвитку електронних бізнесів, торгівлі та сфери послуг; розширення організаційної інфраструктури підтримки малого та середнього підприємництва у вигляді бізнес-інкубаторів та мереж надання послуг [15, с. 14]. Також асиметричність інформації для різних категорій суб'єктів аграрного підприємництва, зокрема для великих аграрних формувань та малих форм господарювання, зумовлена відсутністю в Україні повноцінного інституту, який би забезпечував консультаційну підтримку власників паїв щодо законодавства в частині володіння, користування та розпорядження сільськогосподарськими землями [18].

Подолання асиметричності інформації також потрібне, на думку О.Тищенка, для підвищення низької інвестиційної привабливості окремих секторів сільської економіки та усунення проявів слабого брендингу сільських територій [136, с. 129]. Якраз слабкий брендинг сільських територій не дає змоги використати їхній ресурсно-виробничий потенціал щодо розвитку тих ланок сільської економіки, які не входять до спектру інтересів великих аграрних формувань. Це значною мірою консервує високий рівень депресивності розвитку сільської поселенської мережі.

З метою забезпечення інформаційних потреб малого підприємництва в аграрному секторі економіки інформацією, як стверджує О.Маслак, необхідно розширювати існуючу систему інформаційно-консультаційних центрів, що

дозволить: здійснювати безпосереднє консультування господарств сільського населення; підготовляти відповіді на запити сільських товаровиробників про передовий досвід вирощування сільськогосподарської продукції; сприяти в реалізації вирощеної сільськогосподарської продукції, придбанню техніки, механізмів та інших матеріальних засобів, необхідних для ведення господарства [79]. Такі центри необхідно створювати за безпосередньої участі виконкомів укрупнених сільських і селищних територіальних громад через максимальну цифровізацію надання окремих видів послуг, щоб скорочувати трансакційні та транспортні витрати суб'єктів малого аграрного підприємництва, які розміщені у віддалених від центрів територіальних громад сільських населених пунктах. Кадрове забезпечення таких центрів може бути вирішене через налагодження комунікацій між виконками сільських та селищних територіальних громад та закладами вищої освіти, які готують фахівців аграрного спрямування.

Прискорення процесів цифровізації системи управління соціально-економічними процесами на рівні сільських та селищних територіальних громад виступає важливою умовою поліпшення доступності широкого спектру адміністративних послуг для сільських мешканців в цілому та селян-підприємців – фізичних осіб зокрема. Становлення інституту сільськогосподарського дорадництва дозволить полегшити доступ малих та середніх підприємницьких структур до інформації, яка стосується можливостей отримання бюджетних преференцій та кредитних ресурсів на ринку позикового капіталу.

Одним з обмежуючих повноцінний розвиток малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва чинників виступає незадовільне консультативне забезпечення їхнього входження до збутових та обслуговуючі кооперативи. На думку В.Габора, недостатні фінансові можливості малих форм господарювання не дозволяють їм самотужки вирішити цю проблему. Тому на даному етапі особливо актуальним у частині державної політики розвитку малого бізнесу, а також всієї системи аграрного господарювання є створення правової й економічної мотивації до розвитку виробничої та обслуговуючої

кооперації [14, с. 20]. Спрощення процедури створення обслуговуючих та збутових кооперативів підвищує концентрацію інвестиційних можливостей та поліпшує інфраструктурні умови для підвищення рівня товарності виробництва сільськогосподарської продукції. Такі кооперативи виступають повноцінними конкурентами великим сільськогосподарським виробникам і забезпечують приріст капіталізації своїм учасникам, що нині є необхідною умовою фінансово-інвестиційного забезпечення модернізації основних засобів та вчасного поповнення обігових коштів в секторі малих форм господарювання.

Піменова О. пов'язує перспективи розширеного відтворення малих форм господарювання з державною підтримкою розвитку мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (переробних, заготівельно-збутових, постачальницьких, сервісних тощо) як важливого чинника підвищення конкурентоспроможності особистих селянських та фермерських господарств. Такі кооперативи спрямовують свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського та іншого виробництва учасників кооперативу і не сталять за мету отримання прибутку [91, с. 83]. Саме модель обслуговуючої кооперації дає можливість консолідувати ресурси малих форм господарювання в частині поліпшення інфраструктурного забезпечення їхньої діяльності і у підсумку підвищити їхню конкурентоспроможність на аграрних ринках.

Малі форми господарювання не використовують повною мірою свій потенціал через низький рівень механізації окремих видів агротехнічних робіт та незадовільний стан забезпеченості насінням і кормами, що знижує врожайність сільськогосподарських культур та вимагає додаткового залучення робочої сили, а це у підсумку негативно впливає на рівень затратності виробництва сільськогосподарської продукції і знижує її конкурентоспроможність [14, с. 20]. Тобто, потрібна підтримка як в частині оновлення та модернізації парку сільськогосподарської техніки та транспортних засобів, так і в частині забезпечення потреб щодо виконання агротехнічних та агрохімічних робіт. Така різностороння підтримка створить необхідні ресурсні та інфраструктурні передумови для комплексного ведення сільськогосподарського виробництва у секторі малих форм господарювання.

Одним з чинників зміцнення конкурентоспроможності малих форм господарювання в аграрному секторі виступає впровадження екологічно чистих технологій, які відповідають тим викликам, які випливають з міжнародних природоохоронних конвенцій. Тому, на переконання Ю.Лупенка та О.Шпикуляка, однією з регулятивних корекцій інструментарію державної підтримки малих форм господарювання в аграрному секторі виступає стимулювання «зелених» видів підприємницької діяльності, зокрема розвитку екологічного землеробства, у контексті реалізації загальнонаціональної концепції сталого розвитку агросфери [66, с. 6]. Водночас на даний момент національна архітектура підтримки сільськогосподарських товаровиробників не оперує навіть критично необхідним набором інструментів, які мотивували б малі форми аграрного підприємництва впроваджувати екологічно чисті технології виробництва сільськогосподарської сировини та її первинної переробки. Тому й має місце прецедент поодинокого застосування малими формами господарювання технологій ґрунтозахисного землеробства та інших технологій, які забезпечують переведення сільськогосподарського виробництва на модель низьковуглецевого розвитку. Нерозвиненість вітчизняних інститутів стимулювання низьковуглецевого розвитку сільськогосподарського виробництва – чинник, котрий обмежує можливості сектору малих форм господарювання ефективніше використати свій потенціал з огляду на глобальні тренди екологізації відтворювальних пропорцій у сфері землекористування.

Виходячи із сучасних реалій розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу малих форм господарювання на селі, суб'єкти малого аграрного підприємництва мають переваги порівняно з іншими формами господарювання в сфері сільськогосподарського виробництва. Однією з таких переваг виступає орієнтація на розвиток органічного землеробства та тваринництва. Значні площі сільськогосподарських земель, які знаходяться у володінні сільських домогосподарств, особливо в зонах ризикового землеробства, за твердженням Ю.Заставного, тривалий період не використовувалися у продуктивному сільськогосподарському обігу, тому є найбільш сприятливим ареалом для органічного землеробства та тваринництва

[43, с. 252]. Завдяки налагодженню виробництва органічної сільськогосподарської сировини малі форми аграрного підприємництва отримують конкурентні переваги на аграрних ринках над іншими виробниками завдяки попиту споживачів окремих сегментів на дану категорію сільськогосподарської продукції. Виробництво органічної сільськогосподарської продукції – це прерогатива малих форм господарювання, оскільки великий аграрний бізнес зорієнтований на максимізацію валового виробництва рослинницької та тваринницької продукції, а впровадження органічних технологій знижує рівень капіталізації, що пов'язано зі зниженням врожайності та заборону використання мінеральних добрив та засобів захисту рослин.

Малі форми господарювання ще з початку 90-х років минулого століття були зорієнтовані на трудомісткі види сільськогосподарського виробництва, в першу чергу на овочівництво. Незважаючи на те, що за останні два десятиліття значно зміцнили свої позиції великі сільськогосподарські виробники завдяки високій концентрації фінансового потенціалу, виробництво сільськогосподарської сировини, яке ґрунтується на високому рівні трудових затрат, залишається конкурентною стороною функціонування малих форм господарювання в аграрному секторі. Великі сільськогосподарські виробники в основному зорієнтовані на максимізацію валових зборів рослинницької продукції експортної орієнтованості. Введення додаткових потужностей у сектор малих форм господарювання в аграрному секторі – це покращення ситуації з сільською зайнятістю та самозайнятістю, оскільки великі аграрні формування останніми роками на порядки підвищили рівень механізації та автоматизації виконання комплексу агротехнічних робіт, що призводить до додаткового вивільнення робочої сили, що культивує процеси нарощення безробіття на селі.

Характерним для економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання є те, що вони у переважній більшості зберегли традиційну для відповідної природно-кліматичної зони спеціалізацію – Степ, Лісостеп, Полісся, Карпати. Також ці форми господарювання на відміну від великих

аграрних формувань, котрі спеціалізуються на вирощуванні сільськогосподарських культур експортної спеціалізації та окремих видів тваринництва, забезпечують комплексне ведення сільськогосподарського виробництва – паритетний розвиток рослинницької та тваринницької підгалузей. Наявність поголів'я ВРХ дозволяє суб'єктам малого аграрного підприємництва забезпечувати критично необхідне застосування органічних добрив, щоб отримувати сільськогосподарську продукцію з якісною матеріально-технічною субстанцією.

Ключовою перевагою інституціоналізації малих форм господарювання в сфері сільськогосподарського виробництва виступає їх позитивний вплив на динаміку сільської зайнятості та самозайнятості. Окремі види малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва в умовах затяжної економічної кризи, карантинних обмежень та воєнного часу дозволяли селянам отримувати певну винагороду за продану сільськогосподарську продукцію, щоб забезпечувати належні умови життєдіяльності та відтворення ресурсно-виробничого потенціалу, яким володіють і використовують у господарському обігу.

1.2. Методологія дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на сільських територіях

За нинішніх умов мінливої ринкової кон'юнктури та економічної турбулентності важливого значення набуває формування сучасної методології дослідження окремих сторін відтворювальних пропорцій як на глобальному, так і на національному і місцевому рівнях. Одним з найбільш «вузьких місць» вітчизняної економічної науки є несформованість методології дослідження питань економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях. За воєнного часу та тривалих стагнаційних процесів у сільській економіці виникає гостра необхідність пошуку резервів та можливостей забезпечення соціально-економічного піднесення села, зокрема зростання

зайнятості та самозайнятості сільського населення, структурної перебудови базових ланок місцевих господарських комплексів, впровадження сучасних технологій екологізації виробничо-господарської діяльності.

В основі методології дослідження питань економічного розвитку малих форм господарювання має бути комплекс принципів, які даватимуть можливість враховувати весь спектр взаємовпливів, взаємовідносин та наслідків функціонування малих форм господарювання на сільських територіях. Процес розробки шляхів трансформації сільських малих форм господарювання, за твердженням С.Бондара, передбачає визначення принципів, напрямів та інструментів інституційного розвитку, а також визначення джерел їхнього фінансування [4, с. 12]. Результативність принципів забезпечення економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання залежить від їхнього поєднання в певному комплексі принципів на основі взаємодоповнюваності. Такий комплекс принципів має бути також врахований при дослідженні можливих альтернатив інституціоналізації сектору малого підприємництва у сільській економіці (рис. 1.2).

Ключовим принципом слід розглядати принцип подолання бідності, оскільки, на переконання академіка НАН України Е.Лібанової, надзвичайно гострою залишається проблема саме сільської бідності. На її думку, на фоні стабілізації показників відносної бідності всього українського населення спостерігається зростання рівня та глибини бідності селян [64, с. 187]. Тому досліджуючи можливості стимулювання процесів розширеного відтворення потенціалу малих форм господарювання на сільських територіях, необхідно максимально враховувати можливість подолання бідності сільського населення за умови активізації ділової активності, насамперед за рахунок суб'єктів малого підприємництва.

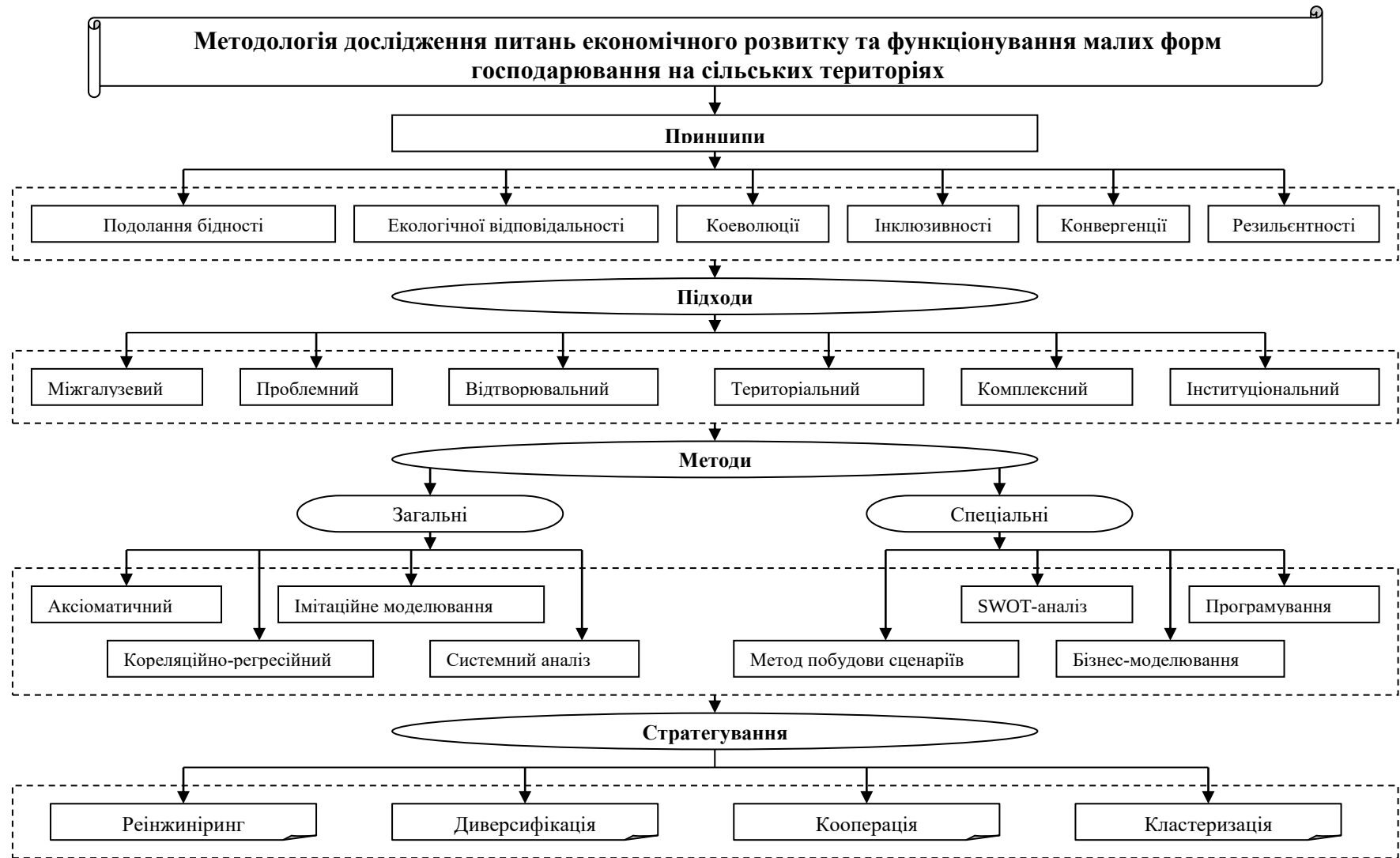

Рис. 1.2. Архітектоніко-системний вимір методології дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на сільських територіях

Джерело: Розробка автора.

Збільшення кількості та ресурсного забезпечення малих форм господарювання в контексті дотримання принципу подолання бідності, що супроводжується зростанням рівня самозайнятості та зайнятості сільського населення, нарощуванням інвестиційних впливів в окремі сектори сільської економіки, має виступати одним з основних пріоритетів державного регулювання сільського розвитку.

Формування архітекτονіки методологічного забезпечення дослідження малих форм господарювання на сільських територіях має ґрунтуватися на дотриманні принципу екологічної відповідальності, оскільки переважна більшість секторів сільської економіки (аграрний сектор, лісовий сектор, рибне та мисливське господарство, сільський і зелений туризм) безпосередньо пов'язана з використанням та відтворенням природних біогеоценозів. Даний принцип також має максимальною мірою враховуватися через призму дотримання малими формами господарювання вимог міжнародних природоохоронних конвенцій в частині боротьби з глобальним потеплінням та переходу на модель низьковуглецевого розвитку.

При розробці інструментально-методологічного забезпечення дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на селі одним з ключових принципів має виступати принцип коеволюції, тобто інституціоналізація малих форм господарювання повинна бути зорієнтована не тільки на використання природно-ресурсних активів для потреб сільського, лісового, рибного та мисливського господарства, а й передбачати зміну форм та методів господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, зорієнтованих на ощадливе залучення природної сировини до відтворювального процесу та екологізацію відтворювальних пропорцій у сільській економіці.

В основу побудови методології дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на селі однозначно закладено принцип конвергенції, який передбачає зближення вітчизняних лекал функціонування названих форм господарювання з аналогічними

суб'єктами виробничо-господарської діяльності високорозвинених країн. Оскільки досвід і практика господарювання в розвинених країнах світу, на думку К.Мазур, переконливо доводять, що малі господарства і надалі залишатимуться органічною складовою сучасного аграрного виробництва, а тому вони повинні стати повноцінними об'єктами системи державного регулювання і підтримки розвитку. Останнє є найбільш актуальним для умов України, де малі господарюючі форми особливо потребують для здійснення розширеного відтворення виробництва різних форм підтримки і прямої допомоги держави [70]. Значною мірою відсутність прозорого інструментарію прямої та непрямой бюджетної підтримки малих форм господарювання на селі не дозволяє використати можливості названих суб'єктів господарювання в частині підвищення рівня ефективності їхнього функціонування та зростання їх ролі у відтворенні ресурсно-виробничого потенціалу сільських поселень.

Формування інструментально-методологічного забезпечення дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на сільських територіях має відштовхуватися також від принципу інклюзивності, оскільки на переконання О.Тищенка, назріла доцільність впровадження інклюзивного підходу щодо сільського розвитку за умови децентралізації влади, тим більше, що має місце невідповідність розвитку сільських населених пунктів критеріям «інклюзивності» та значне відставання від рівня розвитку урбанізованих територій [136, с. 125]. Інклюзивний сільський розвиток, на думку В.Геєця, О.Бородіної та І.Прокопи, – це стратегічний вибір розвитку, який гарантує сільським жителям можливість скористатися перевагами децентралізації та протистояти загрозам, що виникають унаслідок нерегульованого процесу аграрного зростання, зумовленого ринковою лібералізацією. Інклюзивний сільський розвиток формує нове українське село, змінюючи структуру землеволодінь, технології, людський потенціал сільських мешканців [15, с. 7]. Нерегульоване аграрне зростання за умови зміцнення інституту малих

форм господарювання як домінуючої форми господарювання у сільській економіці унеможлиблюються і при цьому забезпечується максимально можливе залучення сільських мешканців до генерації вигод на інклюзивній основі.

Такий принцип передбачає розгляд посилення ролі малих форм господарювання у відтворенні ресурсно-виробничого потенціалу сільських територій через призму залучення до функціонування цих форм господарювання якомога найбільшої кількості сільських мешканців, що, за твердженням В.Збарського та Д.Грибової, сприятиме оздоровленню демографічної ситуації у сільських поселеннях, забезпеченню соціальної облаштованості агроформувань, сільських громад, їхніх територій на рівні, привабливому для проживання, створенню нових, у тому числі високопрестижних, робочих місць і зменшення на цій основі безробіття та міграційних процесів між селом і містом, формуванню середнього класу на селі [48, с. 200]. Це у підсумку матиме позитивний мультиплікативний ефект для зростання рівня сільської зайнятості та самозайнятості і відповідно стабілізації соціальної ситуації на селі в цілому та забезпечить позитивні структурні зрушення у місцевому господарському комплексі та створить полюси росту сільської економіки.

За умови воєнного часу, коли активувався комплекс екзогенних та ендегенних ризиків стабільного розвитку сільських територій, необхідним при формуванні дорожньої карти дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на селі є врахування принципу інклюзивності, тобто здатності селян впоратися зі складними життєвими подіями. М.Хвесик, І.Бистряков, Л.Левковська та В.Мандзик наголошують на необхідності інституційних трансформацій в управлінні ризельєнтністю територіальних утворень [149, с. 154]. У сільській місцевості, де, як правило, відсутні потужні центри промислового виробництва, а діяльність великих аграрних формувань не зорієнтована на максимізацію сільської зайнятості, інституціоналізація різних видів малих форм

господарювання на селі дозволить забезпечити прийнятний рівень ризикованості і тим самим мінімізувати екзогенні та ендогенні ризики, зумовлені широкомасштабним вторгненням російських загарбників на суверенну територію України.

Перераховані принципи виступають фундаментальною передумовою та теоретичною платформою підбору підходів щодо дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на селі. Підхід являє собою теоретичну позицію, яка визначає стратегію дослідження. В межах одного підходу можуть використовуватися окремі методи наукового пізнання, що дає можливість дослідити всі сторони процесу економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання у сільській місцевості. Одним з таких підходів виступає міжгалузевий (секторальний) підхід. Такий підхід дає можливість розглядати малі форми господарювання на селі як важливу форму розвитку провідних секторів розвитку сільської економіки. З огляду на природно-кліматичні та природно-ресурсні передумови розвитку сільської економіки такими секторами виступають: сільськогосподарське виробництво, лісове, рибне та мисливське господарство, сільський і зелений туризм. За умови командно-адміністративної економіки та в перехідний період використовувався, як правило, галузевий підхід, який розглядав малі форми господарювання на селі виключно через призму їх інституціоналізації у сільськогосподарському виробництві як у базовій ланці сільської економіки. Це звужувало секторальний ареал ефективного функціонування малих форм господарювання і не давало змоги повною мірою використовувати потенціал соціально-економічного піднесення сільських населених пунктів.

У спектрі підходів дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на селі виокремлюється проблемний підхід, який дає змогу розглянути доцільність інституціоналізації названих форм господарювання через призму вирішення проблем розвитку сільських територій, зокрема подолання депресивності

розвитку сільських населених пунктів, підвищення рівня зайнятості та самозайнятості сільського населення, формування середнього класу на селі, відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації, запровадження ґрунтозахисних систем землеробства, створення сучасного сектору виробництва різноманітних видів біологічного палива та упорядкування системи охорони навколишнього природного середовища. Габор В. стверджує, що за несприятливих фінансово-економічних умов, що склались в сільській місцевості, розширення селянами власного виробництва значною мірою компенсує спад виробництва у сільськогосподарських підприємствах. З діяльністю селянських господарств за сучасних умов певним чином пов'язані захист селян від економічних катаклізмів, забезпечення їх життєвої стабільності і надходження грошових доходів [14, с. 20]. Тобто активізація діяльності малих форм господарювання, зокрема господарств населення у сфері сільськогосподарського виробництва, виступає необхідною умовою вирішення проблем соціально-економічного піднесення сільських поселень у зв'язку зі спадом виробництва у секторі сільськогосподарських підприємств.

Проблемний підхід традиційно необхідно доповнювати відтворювальним підходом, тобто виокремлювати шляхи та методи відтворення основного капіталу та оборотних засобів у секторі малих форм господарювання, а також особливості функціонування означених форм господарювання у різних фазах відтворювального циклу – виробництво, обмін, розподіл та споживання. Недостатність власних фінансових ресурсів у секторі малих форм господарювання, що блокує повноцінні відтворювальні процеси у сільській економіці, вимагає оцінки доцільності інституціоналізації сучасних форм кластеризації та кооперації суб'єктів малого підприємництва.

Природно-кліматична та природно-ресурсна неоднорідність сільських територій у різних регіонах України вимагає застосування територіального підходу стосовно дослідження питань економічного розвитку та

функціонування малих форм господарювання з огляду на необхідність диференціації пріоритетів підтримки суб'єктів малого підприємництва, зокрема у зоні ризикового землеробства (гірські території, зона зрошення та зона осушення), у лісостепових та степових регіонах, зоні Полісся. Це даватиме можливість повною мірою враховувати об'єктивні природно-ресурсні передумови і використовувати резерви соціально-економічного піднесення сільської поселенської мережі.

Талавири М. та Горай А. акцентують увагу на необхідності використання комплексного підходу для вирішення проблем сільських територій [132, с. 76]. Доцільність використання комплексного підходу дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на селі детермінується потребою у збалансованому використанні місцевого природно-ресурсного та ресурсно-виробничого потенціалу, що вимагає формування інституціонального підґрунтя активізації діяльності суб'єктів малого підприємництва та мікропідприємництва як у сегментах природно-ресурсного сектору (сільське, лісове, рибне та мисливське господарство), так і в сегментах індустріально-промислового та обслуговуючого спрямування (будівництво, транспорт, оптова та роздрібна торгівля, громадське харчування).

Комплексний підхід щодо дослідження проблем соціально-економічного розвитку сільських територій був застосований В.Ткачуком ще 2015 ку і передбачав формування концепції соціально-економічного розвитку сільських територій на основі врахування основних функцій відтворення потенціалу сільського розвитку (житлових (гарантування високої якості життя), економічних (створення достатньої кількості робочих місць, диверсифікація сільської економіки, використання вторинних природних ресурсів), екологічних (забезпечення екологічної рівноваги у біогеоценозах, максимізація обсягів утилізації відходів виробництва та побутових відходів)) [139, с. 156]. Найбільшою мірою виконанню перерахованих функцій соціально-економічного розвитку сільських територій відповідає інститут

малих форм господарювання, зорієнтованих на поліпшення умов життя місцевих жителів та на комплексний характер використання наявного природно-ресурсного та ресурсно-виробничого потенціалу. Подрібненість землеволодінь внаслідок розпаювання, особливо в зоні ризикового землеробства, фактично визначає малі форми господарювання як безальтернативні.

Виходячи з необхідності урізноманітнення малих форм господарювання на селі (господарства населення, сімейні фермерські господарства, малі підприємства), щоб інституційне підґрунтя функціонування названих форм господарювання максимальною відповідало секторальним та місцевим умовам ресурсного забезпечення та інфраструктурного облаштування, доцільно досліджувати шляхом застосування інституціонального підходу комплекс інститутів-правил та інститутів-організацій, поєднання яких забезпечить створення сприятливих передумов для імплементації у різноманітні сектори сільської економіки відповідних видів малих форм господарювання. На даний момент недосконале інституціональне середовище, недієві інститути, що не відповідають викликам часу, є однією з проблем занепаду українського села [138, с. 230]. Удосконалення інституційного (інституціонального) середовища розвитку сільської економіки вимагає імплементації та трансплантації інститутів сільського розвитку та інститутів малого аграрного підприємництва, які довели свою результативність у високорозвинених країнах, у вітчизняну матрицю інституційного забезпечення розбудови поселенської сільської мережі та сектору малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва.

Такий підхід частково використаний В.Борщевським, оскільки вчений як обмежуючі розвиток сільської місцевості чинники виокремив комплекс «інституційних пасток», «інституційних розривів» та «інституційного вакууму», який був притаманним передачі сільським та селищним територіальним громадам права власності на частину земельних та інших

природних ресурсів, яка не супроводжувалася формуванням відповідних механізмів контролю за діяльністю місцевих органів влади та орендарів [9, с. 154]. Передані землі сільськогосподарського призначення державної власності поза межами населених пунктів у власність територіальних громад відповідного інституційного забезпечення можуть стати додатковим резервом соціально-економічного піднесення сільських територій.

Доцільність використання інституціонального підходу підтверджується також позицією В.Геєця, О.Бородіної та І.Прокопи щодо необхідності формування інституціонального середовища, орієнтованого на інклюзивний сільський розвиток, який має сприяти тому, щоб усі люди, у тому числі й бідні верстви населення, могли брати участь у процесах зростання і отримувати від нього переваги. У цьому вирішальна роль належить органам влади і самоврядування, які зобов'язані усувати обмеження в доступі сільських спільнот до економічної та соціальної інфраструктури [15, с. 11]. Малік М. та Забуранна Л. констатують необхідність трансформації формату дерегуляції підприємницької діяльності через формування інституцій та інфраструктури розвитку підприємництва, інституційного забезпечення свободи і визначення критеріїв відповідальності підприємницької діяльності [75, с. 11]. Інституційна необлаштованість розвитку сільських територій не дає змоги повною мірою подолати асиметричність інформації, котра надходить від публічних органів влади до сільських жителів з різним рівнем доходів, що гальмує процеси соціалізації та екологізації відтворювальних пропорцій у сільській економіці. Даний чинник також призводить до надмірно високих трансакційних витрат при створенні малих форм господарювання, що консервує стагнаційні процеси у тих видах діяльності, які не є інвестиційно привабливими для великого бізнесу.

Поєднання перерахованих підходів дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання виступає теоретико-методологічною передумовою підбору методів пізнання усієї гами суперечностей та ресурсних умов становлення інституту малого

підприємництва у сільській місцевості. Виокремлюються загальні та спеціальні методи дослідження ключових аспектів економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на селі. В спектрі загальних методів дослідження доцільно виокремлювати аксіоматичний метод, який дозволяє виявити сутнісно-змістовну природу суб'єктів малого підприємництва у базових ланках сільської економіки, що виступає ключовим детермінантом специфікації форм малого бізнесу на сільських територіях. Імітаційне моделювання, яке передбачає використання математичного апарату, дозволяє змодельовати процеси, які реально можуть відбуватися у практиці виробничо-господарської діяльності малих форм господарювання у сільській економіці. Кореляційно-регресійний аналіз дає можливість встановити тісноту зв'язку між результуючим показником ефективності функціонування малих форм господарювання на селі та найбільш детермінуючими предикторами, зокрема сумою капітальних інвестицій, величиною прямої та непрямой бюджетної підтримки, кількістю зайнятих у даному підприємницькому секторі, рівнем спрацювання основних виробничих засобів. Метод системного аналізу показує місце і роль малих форм господарювання у відтворювальних пропорціях сільської економіки як системі певного таксономічного рівня через призму їхнього впливу на ділову активність у сільській місцевості в цілому.

До переліку спеціальних методів дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання у сільській місцевості відносяться такі методи: SWOT-аналіз, метод побудови сценаріїв, бізнес-моделювання та програмування. SWOT-аналіз дає змогу виявляти сильні сторони інституту малих форм господарювання на селі (стабільна екологічна обстановка, доступність природних джерел водопостачання, наявність корисних копалин, туристична привабливість), слабкі сторони (відсутність містобудівної документації для побудови мережі інфраструктурних об'єктів, низький рівень підприємницької активності, не завжди задовільне інтернет-покриття, нестача власних коштів у розширене

відтворення ресурсно-виробничого потенціалу), можливості (створення комфортних умов для проживання населення, створення малих підприємств у сфері утилізації побутового сміття та виробництва на основі його утилізації різноманітних видів біологічного палива, розширення потужностей сільського та зеленого туризму, кооперація малих форм господарювання у сільськогосподарському виробництві), загрози (зростання відтоку сільського населення, повномасштабне вторгнення на територію України російських загарбників, відсутність дієвих стратегій розвитку фермерства, перманентний дефіцит фінансових ресурсів для бюджетної підтримки малих форм господарювання у сільській місцевості). Метод програмування доцільно використовувати для обґрунтування пріоритетів розвитку малих форм господарювання з ідентифікацією джерел фінансового забезпечення. Методи бізнес-моделювання передбачають використання передових моделей організації діяльності малих форм господарювання на основі імплементації інжинірингових та реінжинірингових технологій, які засвідчили свою ефективність у високорозвинених країнах світу. Такими моделями виступають: галузева модель (модернізація сільського господарства як базової ланки сільської економіки), перерозподільна модель (модель згладжування відмінностей між сільськими та міськими населеними пунктами), територіальна модель (комплексний розвиток сільської місцевості).

Метод побудови сценаріїв для вибору типу розвитку сільських територій був застосований В.Ткачуком. На основі застосування названого методу він виокремив три сценарії розвитку сільських територій: перший сценарій – сценарій екстенсивного розвитку; другий сценарій – екстенсивний тип наздоганяючого розвитку; третій сценарій – інноваційний тип наздоганяючого розвитку [140, с. 83]. За нинішніх умов, коли українське село зазнало великих людських та матеріальних втрат від російської збройної агресії, необхідно розглядати як пріоритетний напрям стимулювання розвитку сільських територій саме сценарій, який передбачає впровадження

інноваційного типу наздоганяючого розвитку, щоб прискореними темпами усунути прояви депресивності та сформувати сучасні полюси росту сільської економіки.

Такий метод необхідний для обґрунтування альтернативних варіантів активізації діяльності малих форм господарювання у сільській місцевості через побудову оптимістичного (найбільш оптимальне поєднання ресурсів у секторі функціонування малих форм господарювання за наявних інституційних та фінансових обмежень), реалістичного (активізація діяльності малих форм господарювання, виходячи з їхнього поточного фінансового стану та враховуючи неможливість усунення наявних обмежень для розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу) та песимістичного (забезпечення «виживання» та простого відтворення ресурсно-виробничого потенціалу малих форм господарювання) сценаріїв.

Кінцевою метою наведеної дорожньої карти побудови методології дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на основі врахування комплексу принципів, а також застосування системи підходів, які поєднують загальні та спеціальні методи, є здійснення заходів із стратегування розвитку малих форм господарювання, ключовим складовими чого виступають: реінжиніринг основних бізнес-процесів у базових ланках сільської економіки; диверсифікація сільської економіки на основі розвитку тих секторів, які ґрунтуються на використанні місцевого природно-ресурсного потенціалу та екосистемних послуг, що продукуються природними біогеоценозами (побічні лісові користування, рибне та мисливське господарство, видобуток корисних копалин місцевого значення, зелений і сільський туризм); кооперація (об'єднання малих форм господарювання в обслуговуючі кооперативи з метою підвищення рівня концентрації інвестиційного потенціалу для реалізації проєктів розбудови інфраструктури та модернізації основного капіталу); кластеризація (входження малих форм господарювання до тимчасових нестатутних об'єднань кластерного типу).

1.3. Місце та роль малих форм господарювання у сільській економіці

Сільська економіка являє собою сукупність видів виробничо-господарської діяльності, які ґрунтуються на застосуванні трудових ресурсів, освоєнні фінансових ресурсів (власних, залучених та позикових), використанні місцевих територіальних ресурсів (земельні ресурси), а також інших природних ресурсів, ареалом концентрації яких виступає, як правило, сільська місцевість. Земельні ресурси є основним засобом праці розвитку сільського і лісового та мисливського господарства. Штучні та природні об'єкти створюють передумови для розвитку рибного господарства та рекреаційної діяльності. Передумовою розвитку рекреаційної діяльності та сільського туризму також виступають процеси залучення у відтворювальний процес екосистемних послуг, які продукуються лісовими біогеоценозами. Тривалий період в основі системи державного регулювання сільського розвитку панувало твердження про те, що ключовою структуроутворюючою ланкою сільської економіки виступає сільське господарство. Таке твердження є прийнятним і для нинішнього сільського комплексоутворення лише з поправкою на необхідність його інтеграції з іншими сегментами природно-ресурсного сектору.

За останні десятиліття прикметною рисою розвитку сільського господарства України стало підвищення рівня його концентрації через формування великих аграрних об'єднань холдингового типу, що безпосередньо вплинуло на структуру зайнятості та виробничо-господарські пропорції у сільській економіці. Водночас наявність значних конкурентних переваг суб'єктів великого аграрного бізнесу над малими формами господарювання не завжди відповідає викликам, які стоять перед окремими видами сільськогосподарського виробництва. На переконання К.Мазур, організаційно-технологічні особливості розвитку окремих галузей сільського господарства потребують функціонування малих організаційних форм

(овочівництво і садівництво, бджільництво тощо), які потребують значних затрат ручної праці. Великі аграрні компанії оперують, як правило, великими масивами землекористування і не займаються напрямками діяльності, які не механізовані [70]. Тобто трудомісткі види сільськогосподарського виробництва й надалі залишаються прерогативою малих форм господарювання, оскільки для великих аграрних формувань такі види діяльності деструктивно впливають на рівень їхньої капіталізації. Тому місце і роль малих форм господарювання залишаються вагомими для розвитку сільської економіки і на даний момент великою мірою визначають базові умови збереження сільського укладу життя.

Подолання наслідків трансформаційної кризи за умови євроінтеграційного курсу України, на думку С.Бондар, потребує негайних та виважених рішень щодо сільського розвитку та підвищення соціальних стандартів населення за рахунок створення сприятливих умов для розвитку підприємництва. Оскільки прояв ділової активності сільського населення реалізується через створення та функціонування малих суб'єктів господарювання, необхідне формування стратегії їхнього розвитку [4, с. 11]. Розвиток малих форм господарювання має враховувати: наявні передумови їхнього становлення як інституту; обмеження, що існують внаслідок глибоких кризових процесів; переваги, які надають такі формування як для структурних зрушень у сільському господарстві, так і в частині поліпшення самозайнятості та зайнятості сільських жителів.

Чітку позицію щодо подолання занепаду сільських територій займає І.Зубар, стверджуючи, що вирішення проблем села залежить від активізації діяльності форм сімейного типу господарювання [50, с. 113]. Габор В. акцентує увагу на тому, що малі форми господарювання відіграють вагому роль у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні продовольчої безпеки країни. Актуальним для малих форм агробізнесу є питання створення ними обслуговуючих кооперативів з виробництва і переробки виробленої в них сільськогосподарської продукції [14, с. 21].

Тобто обмежений фінансовий, організаційний, техніко-технологічний та логістичний потенціал малих форм господарювання детермінує необхідність створення на їхній базі обслуговуючих кооперативів для консолідації наявних ресурсів задля розбудови інфраструктури збереження та збуту сільськогосподарської продукції, щоб на рівних конкурувати з великими та середніми виробниками сільськогосподарської сировини на регіональних та місцевих аграрних ринках.

Роль малих форм господарювання у відтворенні ресурсно-виробничого потенціалу сільської економіки є ваговою з огляду на те, що такі форми господарювання ґрунтуються на індивідуалістських цінностях і у той же час сприяють взаємовигідній реалізації як особистих інтересів, так і інтересів всього суспільства [138, с. 231].

Авторський концепт інституційного забезпечення підвищення вагомості малих форм господарювання у розвитку сільської економіки запропонували О.Бородіна та І.Прокопа. На їхню думку, необхідно впроваджувати програми підтримки особистих селянських господарств, не висуваючи вимоги набуття статусу сімейного фермерського господарства як умови одержання цієї підтримки. Варто забезпечити представництво інтересів особистих селянських господарств – потенційних сімейних фермерів в органах виконавчої влади [8]. Таке представництво необхідне для того, щоб усувати прецеденти дискримінаційної політики щодо малих форм господарювання при наданні бюджетних преференцій. Це ключовий чинник, який стане каталізатором розширеного відтворення потенціалу малих форм господарювання в аграрному секторі і забезпечить конкурентні переваги вітчизняної сфери сільськогосподарського виробництва в цілому.

Саме в секторі сільських домогосподарств, за версією Ю.Заставного, зайнята переважна більшість сільського населення, тому від розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу даної категорії сільськогосподарських товаровиробників повною мірою залежать перспективи збереження сільського укладу життя як такого [42, с. 126].

Сільські домогосподарства виступають носіями традицій ведення сільськогосподарського виробництва у різних природно-кліматичних зонах та регіонах на основі використання широкого спектру методів і технологій землеробства та тваринництва. Завдяки збереженню сектору малих форм господарювання, в першу чергу сільських домогосподарств, вдалося зберегти сільський уклад життя, незважаючи на кілька фаз стагнації аграрного сектору як базової ланки сільської економіки.

Про вагомість малих форм господарювання в аграрному секторі для розвитку сільської економіки наголошує Л.Жураковська. Враховуючи останні тенденції ринку відносно розширення діяльності великих аграрних підприємств та поступову втрату позицій на ньому малими формами господарювання, на її думку, підштовхує посилити їхню підтримку з боку держави. Що вимагає вдосконалення державного регулювання аграрного сектору, зокрема, земельних відносин, систем оподаткування, бюджетного субсидування щодо суб'єктів малих форм господарювання тощо [35, с. 105]. Тобто, збереження вагомого впливу на соціально-економічний розвиток села, зокрема самозайнятість місцевого населення, малих форм господарювання в аграрному секторі потребує удосконалення інструментарію їх підтримки через інституціоналізацію комплексу бюджетних преференцій, виходячи з передового зарубіжного досвіду. Тривалий період відсутність належної прямої та непрямої бюджетної підтримки, а також необхідного консультативного забезпечення не дали можливості повною мірою використати потенціал малого підприємництва для соціально-економічного піднесення села, зокрема для активізації ділової активності у сільській поселенській мережі.

Потенціал сектору малих форм господарювання для прискорення темпів соціально-економічного піднесення сільських поселень, на переконання А.Збарської та Ю.Алексєєвої, не використовується повною мірою, оскільки на даний час правове регулювання діяльності селян з виробництва сільськогосподарської продукції в Україні надає значно менше

економічних свобод та преференцій порівняно з законодавством європейських, особливо західноєвропейських країн. Це стосується правового регулювання й інших видів індивідуальної діяльності громадян і характерно для більшості постсоціалістичних країн [45]. Незадовільний рівень дієвості державної підтримки малих форм господарювання на селі пов'язаний з надмірно звуженим спектром інструментів такої підтримки, а також неналежним консультативним забезпеченням даної категорії господарських утворень щодо можливості отримання бюджетних преференцій, а також щодо можливості виходу на ринок позикового капіталу.

Вагомість малих форм господарювання в системі соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів буде підвищуватися за умови, на думку В.Голяна, коли будуть створені справедливі правила гри для всіх суб'єктів аграрного підприємництва і обмежуватимуться прояви монополізації аграрних ринків та ринків сільськогосподарських земель вертикально інтегрованими підприємницькими об'єднаннями холдингового типу. Саме прояви монополізації аграрних ринків тривалий період заважають «проростанню паростків» українського кооперативного руху, фермерства та знівельовують потенціал диверсифікації розвитку сільської економіки [19]. Вирішення такого завдання потребує удосконалення вітчизняного конкурентного законодавства щодо обмеження проявів недобросовісної конкуренції, а також урізноманітнення інструментів бюджетної підтримки обслуговуючих і сільськогосподарських кооперативів, які формуються на основі малих форм господарювання, які функціонують у сфері сільськогосподарського виробництва.

Високим рівнем системності стосовно ролі і місця малих форм господарювання у розвитку сільської економіки відзначається підхід С.Бондара. На думку вченого, оскільки трансформація сільських форм господарювання є неодмінною складовою інституціональних перетворень у сільській місцевості, формування програми сталого розвитку сільських територій неможливе без урахування особливостей розвитку суб'єктів

малого підприємництва, за допомогою яких відбувається сприяння ефективній зайнятості селян, а отже, підвищення рівня його матеріального добробуту, збалансованого використання місцевих ресурсів та підвищення інвестиційної привабливості села [4, с. 11]. Тобто, становлення інституту малих форм господарювання в сільській економіці виступає ключовою складовою інституціональних перетворень, що відіграє важливу роль як у відтворювальних пропорціях, так і в питаннях зайнятості та самозайнятості сільських мешканців. Динаміка функціонування різноманітних форм підприємницької діяльності у сільській місцевості свідчить, що саме малі форми господарювання, в першу чергу у сфері сільськогосподарського виробництва, забезпечують критично необхідний рівень зайнятості у сільській поселенській мережі.

Базовою методологічною передумовою визначення ролі і місця малих форм господарювання в розвитку сільської економіки виступає авторський концепт В.Ткачука стосовно необхідності забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку сільських територій, що ґрунтується на типі таких територій (аграрний, аграрно-трансакційний (для територій, які знаходяться поблизу водойм), аграрно-індустріальний (для територій приміського розташування)), і охоплює поряд з розширенням відтворенням ресурсно-виробничого потенціалу сільського господарства, розвиток таких ланок як агротуризм, рекреаційна аквакультура, фермерське рибництво [140, с. 82].

Означений концепт був сформульований В.Ткачуком 2015 року, коли здійснювалися лише перші етапи децентралізації та реформування територіальної системи влади. Інституціональне середовище соціально-економічного розвитку сільських територій суттєво змінилося 2021 року, коли сформувалася мережа укрупнених територіальних громад (сільські, селищні та міські територіальні громади) і було здійснено земельну дерегуляцію, яка передбачала передачу земель сільськогосподарського призначення держаної власності поза межами населених пунктів у власність

територіальних громад. Окремі сільські поселення увійшли до складу міських територіальних громад, що сформувало додаткові передумови для перехресного субсидування розвитку таких сільських населених пунктів за рахунок дуже часто профіцитних бюджетів міських поселень.

Відповідно до Концепції розвитку сільських територій до 2025 року, яка затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 №995-р., одним з основних пріоритетів розв'язання проблем соціально-економічного піднесення сільських територій є диверсифікація сільської економіки, яка передбачає: створення умов для розвитку різноманітних видів економічної діяльності та форм господарювання; розвиток туристичної та рекреаційної діяльності у сільській місцевості; сприяння формуванню ринків збуту твердого біопалива; удосконалення податкової та бюджетної системи з метою наповнення бюджетів територіальних громад сіл, селищ; надання підтримки для розвитку сільськогосподарської кооперації [107]. Тобто, на законодавчому та виконавчому рівнях як основний пріоритет визначено диверсифікацію сільської економіки, що свідчить про відмову від стереотипного підходу, згідно якого перспективи соціально-економічного розвитку сільських територій зводились до розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільськогосподарського виробництва.

Важливою інституційною платформою активізації підприємницької діяльності у сільській місцевості, яка передбачена Концепцією розвитку сільських територій до 2025 року, є визначення пріоритетності обслуговуючої та кредитної кооперації, що потенційно може забезпечити консолідацію ресурсів малих форм господарювання та дати можливість отримати ними кредитні ресурси, необхідні для модернізації основних засобів та поповнення обігових коштів.

Ще більшою мірою детермінує процеси стратегування економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027

роках, яка схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. №1163-р, яка враховує виклики воєнного часу, зокрема наслідки широкомасштабного збройного вторгнення російських загарбників на територію України. Магістральним напрямом цієї Стратегії виступає реалізація комплексного підходу до вибору пріоритетів соціально-економічного розвитку сільських територій. У Стратегії стереотипний підхід, який зводив соціально-економічне піднесення сільських територій до розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільськогосподарського виробництва, замінюється концептом диверсифікації сільської економіки на основі ефективного використання місцевого ресурсного потенціалу. Зокрема, напрямами Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року виступають: зниження ризику інвестицій або підвищення доступу до фінансування, підвищення продуктивності та диверсифікація діяльності виробників сільськогосподарської продукції, управління водними ресурсами, а саме: рибальство та аквакультура, організації виробників, ринкова інфраструктура і харчова промисловість, водопостачання для зрошення земель, кліматично орієнтоване сільське господарство, органічне виробництво, циркулярна біоекономіка, біоенергетика, запобігання утворенню відходів, спрощена реєстрація насіння, реєстрація та застосування добрив, підтримка надання послуг з розвитку сільського бізнесу та сільськогосподарських дорадчих послуг [106].

З огляду на приведені твердження і має будуватися дорожня карта стимулювання розвитку малих форм господарювання у сільській економіці через їх дифузію (проникнення) у ключові ланки економіки сільських поселень (рис. 1.3). В першу сергу така дифузія необхідна для базового сектору сільської економіки, яким виступає аграрний сектор. Малі форми господарювання у даному секторі почали інституціоналізуватися ще на податку 90-х років минулого століття і за декілька десятиліть продемонстрували свою здатність функціонувати в умовах конкурентного

середовища та зберігати власні ніші на аграрних ринках різного таксономічного рівня.

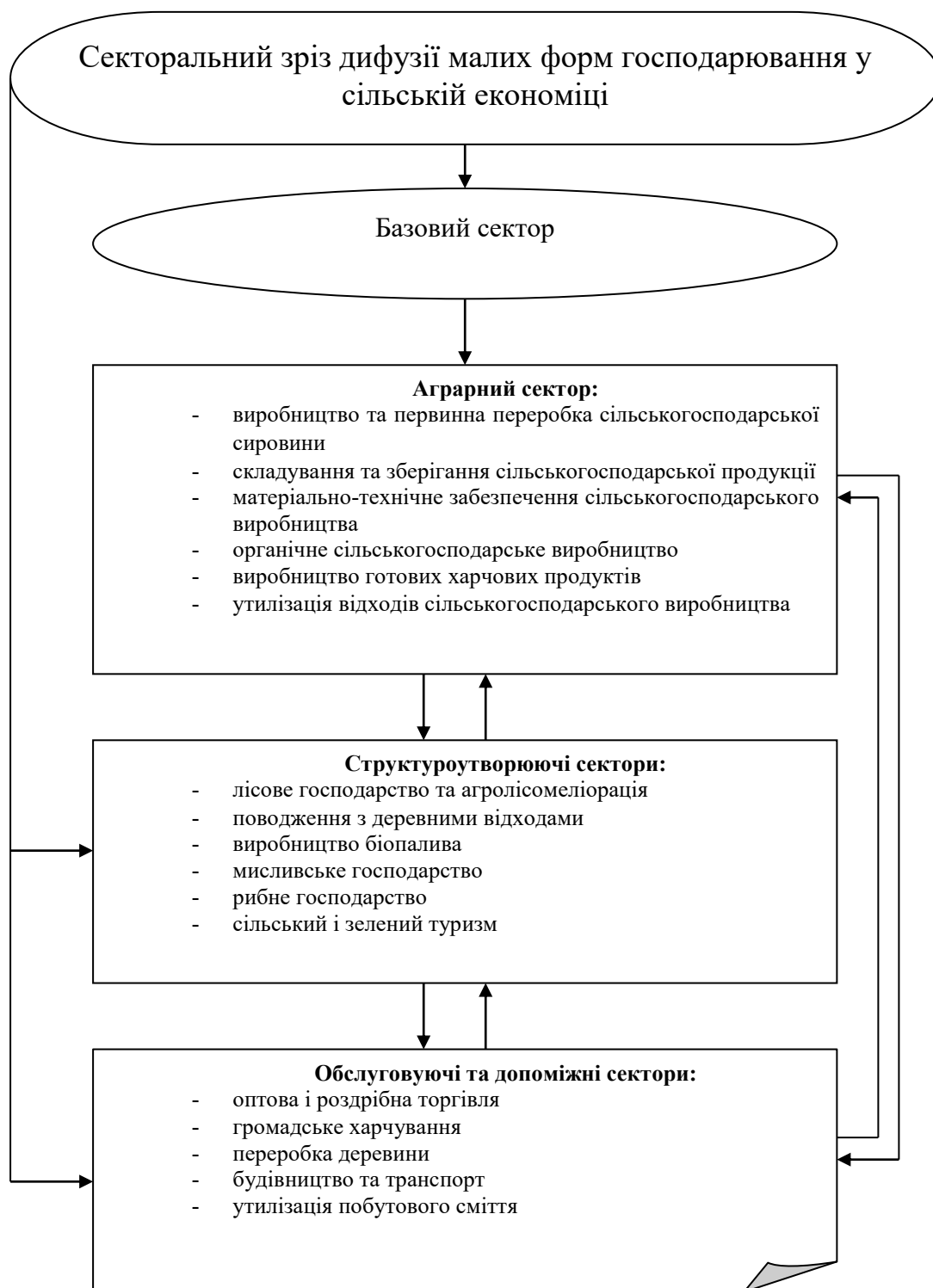

Рис. 1.3. Дифузія малих форм господарювання до секторів сільської економіки

Джерело: Розробка автора.

В умовах глибокої економічної кризи на початку ринкових перетворень, яка супроводжувалася руйнацією радгоспно-колгоспної системи сільськогосподарського виробництва, малі форми господарювання, в першу чергу господарства населення, забезпечили необхідний рівень забезпечення продовольством та зберегли сільський уклад життя в цілому.

Водночас малі форми господарювання ліквідували той вакуум виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, який виник внаслідок зміни сільськогосподарської спеціалізації окремих адміністративних регіонів, зокрема багато господарств в умовах економічної кризи з ведення трудомістких видів сільськогосподарського виробництва переорієнтувалися на вирощування зернових культур.

У теперішній ситуації, коли сектор великих аграрних формувань зорієнтований на виробництво сільськогосподарської продукції експортного спрямування і основною його метою є максимізація виробництва такої продукції, роль малих форм господарювання полягає у здійсненні сільськогосподарського виробництва у зоні ризикового землеробства, зокрема в умовах фрагментації сільськогосподарських угідь, домінування схилених земель, в зоні осушувальних меліорацій, котрі піддалися впливу природної ренатуралізації внаслідок демонтажу мережі гідротехнічних меліоративних споруд, що забезпечували необхідний водно-повітряний режим для повноцінного ведення сільського господарства.

Привабливим сегментом для дифузії малих форм господарювання в аграрному секторі сільської економіки виступає система матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва. Завдяки мобільності та маневреності малі форми господарювання здатні швидко зорієнтуватися на ринку сільськогосподарської техніки та засобів агрохімічного забезпечення через їхній імпорт у різні регіони країни. З огляду на те, що малі форми господарювання (господарства населення, сімейні фермерські господарства, малі сільськогосподарські підприємства) не мають необхідної матеріально-технічної бази для зберігання та

транспортування сільськогосподарської продукції, перспективним напрямом дифузії малих форм господарювання слід розглядати створення такого роду форм господарювання у сегменті розбудови логістично-складської інфраструктури. Це дасть можливість створити інфраструктуру зберігання сільськогосподарської сировини для того, щоб забезпечувати її реалізацію у період підвищення цін на цільових сегментах аграрних ринків, а це у свою чергу сприятиме підвищенню рівня прибуткової діяльності означеної категорії сільськогосподарських товаровиробників.

Ключовим напрямом дифузії малих форм господарювання в аграрному секторі виступає їх інституціоналізація у сфері органічного сільськогосподарського виробництва. Органічний сегмент сільськогосподарського виробництва не привабливий для великих аграрних формувань з огляду на порівняно вищі з традиційним сільськогосподарським виробництвом затрати. Також у сегменті органічного сільськогосподарського виробництва має місце нижчий рівень врожайності, що пов'язано з відмовою від мінеральних добрив та засобів захисту рослин. Розвиток органічного землеробства та органічного тваринництва, як констатує Ю.Заставний, дасть можливість сільським домогосподарствам закріпитися на аграрних ринках, оскільки в частині виробництва сільськогосподарської продукції, вирощеної на основі традиційних методів, малі форми аграрного бізнесу не здатні конкурувати з великотоварними сільськогосподарськими виробництвами. Для стимулювання процесів налагодження виробництва органічної сільськогосподарської продукції має бути сформований регуляторний механізм підтримки суб'єктів органічного землеробства та органічного тваринництва [42, С. 132]. Вагомим детермінантом, що робить органічне землеробство та органічне тваринництво привабливим для малих форм господарювання є ціна реалізації, яка, як правило, є вищою за ціну на продукцію, вирощену на основі використання традиційних методів.

Внаслідок нарощування в останні десятиліття обсягів виробництва продукції рослинництва кумулятивним чином виросли обсяги відходів

сільськогосподарського виробництва, які частково використовуються як сидератні добрива. Водночас значна частина таких відходів є ресурсною базою для виробництва різноманітних видів біологічного палива. Інституціоналізація малих форм господарювання у сфері утилізації відходів сільськогосподарського виробництва дасть змогу сформувати індустрію, яка забезпечуватиме виробництво паливних продуктів, що дасть змогу диверсифікувати джерела енергетичного забезпечення потреб комунальної інфраструктури сільських населених пунктів, а також окремих категорій сільських домогосподарств.

Диверсифікація економіки сільських поселень передбачає урізноманітнення видів діяльності у сфері лісового господарства за рахунок більш комплексного використання деревної та недеревної складових лісоресурсного потенціалу. Сільські території виступають основним ареалом концентрації лісових ресурсів. Значні запаси лісосировини та здатність лісових біогеоценозів продукувати корисні властивості роблять лісове господарство ключовою ланкою сільської економіки. Саме сільське населення найбільшою мірою залучалося до процесів лісовідновлення та лісорозведення, а також здійснення інших лісогосподарських заходів і процесів лісозаготівель [22]. Завершення процесу децентралізації та створення мережі сільських та селищних територіальних громад ще більшою мірою підвищили важливість лісоресурсного потенціалу у забезпеченні соціально-економічного піднесення сільських територій та розвитку переробних ланок сільської економіки. Активізація малих форм господарювання має важливе значення для розширення масштабів побічних лісокористувань та розвитку рекреаційного лісокористування, що позитивним чином відображається на динаміці зайнятості сільських мешканців та рівні їх доходів.

У той же час є окремі види лісогосподарської діяльності, де результативнішою є діяльність малих форм господарювання (фізичних осіб-підприємців та малих підприємств), зокрема в частині поводження з

деревними відходами, виробництві паливних деревних продуктів, побічних лісових користувань та заготівлі другорядних лісових матеріалів. Виходячи з того, що сільські території виступають основним ареалом концентрації лісосічних відходів, В.Голян, Ю.Марчук, Д.Матрунчик, А.Карпук, Ю.Погуляйко та Г.Недопад стверджують, що повноцінне залучення деревних відходів до відтворювального процесу прямо залежить від розбудови інфраструктури заготівлі, сортування, транспортування лісосічних відходів і відходів деревообробки, а також їхньої утилізації й виробництва продуктів енергетичного та виробничого спрямування [21, с. 491]. Модернізація інфраструктури заготівлі, сортування та утилізації деревних відходів дасть змогу створити у сільській місцевості додаткові робочі місця, наростити ресурсний потенціал виробництва твердого біопалива, теплової та електричної енергії, що має вагоме значення для поліпшення соціальної обстановки на селі, зміцнення господарської самодостатності та енергетичної безпеки сільських і селищних територіальних утворень.

На сільських територіях, де спостерігається велика кількість штучних та природних водойм, одним з пріоритетів дифузії малих форм господарювання виступає рибогосподарський бізнес та виробництво м'яса водоплавної птиці. Рибогосподарський бізнес не використовує потенціалу розширеного відтворення і відповідно не забезпечує належного впливу на темпи соціально-економічного піднесення сільських територій як основного ареалу розвитку індустрії аквакультури. Це значною мірою пов'язано з відсутністю результативного інструментарію державної підтримки малих форм господарювання у цьому сегментів природно-ресурсного сектора національного господарства. На думку В.Ткачука, Ю.Негоди та Л.Олійник, існуюча модель державного регулювання розвитку рибного господарства України оперує надмірно уніфікованим набором методів та інструментів регуляторного впливу на суб'єкти рибогосподарської діяльності, окремі з яких є рудиментами командно-адміністративної системи, а інші не повною мірою сприяють розширеному відтворенню ресурсно-виробничого

потенціалу рибної галузі [141]. Враховуючи велику кількість колишніх колгоспних ставків та інших водоймищ, які концентруються у адміністративних областях аграрної спеціалізації та високий попит на рибу, урізноманітнення методів та інструментів державної підтримки активізації розвитку малого підприємництва у рибогосподарському бізнесі дасть змогу забезпечити нарощення обсягів виробництва рибної продукції і сформувати сучасний сегмент сільської економіки.

Урізноманітнення форм користування мисливськими угіддями сформувала передумови для становлення сектора малих форм господарювання, які спеціалізуються на веденні мисливського господарства. У ряді регіонів мають місце природно-кліматичні та природно-ресурсні передумови для розвитку сільського та зеленого туризму, де найбільш мобільними операторами розглядаються малі форми господарювання. Сільський і зелений туризм активно розвивається на основі використання сільських садиб, місцевих промислів, водно-болотних угідь, пралісів.

Диверсифікація сільської економіки потребує розширеного відтворення потенціалу обслуговуючих та допоміжних секторів, якими виступають оптова та роздрібна торгівля, сектор громадського харчування, сектор переробки деревини, сектор будівництва та транспорту, а також сфера поводження з побутовим сміттям та вживаними матеріальними ресурсами.

Латентний характер інфраструктури поводження з утилізацією відходів у сільській місцевості призвів до масових прецедентів виникнення стихійних звалищ побутового сміття, що надзвичайно негативно впливає на загальну екологічну обстановку, відтворення природних біогеоценозів та фізичний стан свійської та мисливської фауни. Також у латентному стані перебуває індустрія утилізації побутового сміття, що не дає можливості використати ресурсну цінність побутових відходів для виробництва різноманітних видів готової продукції виробничого та енергетичного спрямування. Це пов'язано з відсутністю підприємницької активності у сфері поводження з відходами, зокрема через низьку мотивацію суб'єктів малого бізнесу переробляти

побутове сміття. Для сільських населених пунктів це важливий чинник диверсифікації джерел енергетичного забезпечення. В умовах воєнного часу це має важливе значення для зміцнення господарської самодостатності сільських поселень. Вахович І., Погуляйко Ю. та Недопад Г., виходячи з того, що сільська територіальна громада охоплює певну кількість сільських населених пунктів, навколо яких розосереджено організовані та стихійні звалища побутових відходів, обґрунтовують доцільність модернізації інфраструктури поводження з відходами у сільській місцевості через формування мережі для збору та сортування відходів у населених пунктах, які входять до складу сільської територіальної громади [12]. Формування такої мережі вимагає реалізації ініціатив на обласному рівні щодо розбудови сучасної інфраструктури поводження з побутовими відходами із залучення приватних інвестицій та грантових коштів, оскільки у бюджетах сільських та селищних територіальних громад не спостерігається достатньої концентрації фінансових ресурсів для реалізації такого роду інфраструктурних проєктів. Це пов'язано з тим, що за обласним рівнем у базових нормативно-правових актах проведення децентралізації та реформування системи територіальних органів влади закріплені функції реалізації регіональної екологічної політики.

Така мережа пунктів розміщення, сортування та утилізації побутового сміття має базуватися на використанні сучасних методів та технологій рециклінгу даного виду відходів. Такими інноваційними методами та технологіями розміщення і сортування відходів та вилучення ресурсної цінності вторинних матеріальних ресурсів задля виробництва продукції енергетичного та виробничого спрямування виступають: 1) технологія Pello, яка відстежує рівень наповнення смітєвих баків і надає інформацію в режимі реального часу про вміст і розташування такого роду контейнерів; 2) елемент штучного інтелекту Recycling Robots, що дає можливість запрограмувати систему управління утилізацією відходів на швидке й точне розрізнення різних матеріалів; 3) пневматична каналізаційна труба Pneumatic

Waste Pipes, яка є альтернативою для традиційних систем збору та утилізації відходів; 4) ущільнювачі сміття Solar-Powered Trash Compactors, які функціонують на сонячних батареях [11]. Такі інноваційні методи та технології дадуть можливість комплексно трансформувати систему поводження з побутовими відходами у сільській місцевості, підвищувати мотивацію сільських домогосподарств розміщувати побутове сміття в місцях організованого складування, максимальною мірою вилучати ресурсну цінність вживаних матеріальних ресурсів. Також створення малих форм господарювання у сфері вторинного ресурсокористування, які базуватимуть свою діяльність на упровадженні перерахованих інноваційних методів та технологій поводження з побутовим сміттям, дасть можливість сформувати мобільний сегмент в секторі малого підприємництва сільських територій.

Підвищення вагомості сектору малих форм господарювання стосовно розширеного відтворення потенціалу сільської економіки залежить, на думку С.Бондар, від реалізації алгоритму реалізації концепції розвитку малих форм господарювання на селі, який передбачає наступні заходи: розробка державної програми сталого розвитку сільських територій, де особливе місце відведено розвитку малих форм господарювання на селі; стимулювання збільшення сільських малих товаровиробників через надання відповідної підтримки; формування сприятливого бізнес-середовища господарювання суб'єктів малого підприємництва; сприяння інтеграції та кооперації малих форм господарювання; регіональна диференціація державної програми сталого розвитку сільських територій [4, с. 13]. В першу чергу на озброєння необхідно взяти пропозицію щодо інтеграції та кооперації малих форм господарювання, що дозволить підвищувати рівень концентрації інвестиційного потенціалу та консолідувати організаційні та інфраструктурні можливості щодо результативнішого використання ресурсно-виробничого потенціалу сільських територій. Інтеграція малих форм господарювання може здійснюватися через створення кластерних утворень, а кооперація –

через входження суб'єктів малого підприємництва до обслуговуючих та збутових кооперативів.

Висновки до Розділу 1

1. Критичне переосмислення вітчизняних наукових джерел та результати власних досліджень дають підстави стверджувати, що за умов воєнних викликів та викликів повоєнного відновлення, остаточного вибору євроінтеграційного вектору розвитку України, поглиблення децентралізації влади та формування мережі укрупнених територіальних громад базовою методологічною передумовою стратегування сільського розвитку має виступати відмова від стереотипного підходу, згідно з яким основною базою соціально-економічного піднесення сільських територій виступало розширене відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільськогосподарського виробництва, та диверсифікація сільської економіки.

2. Обґрунтовано, що одним з провідних чинників диверсифікації сільської економіки виступає активізація діяльності малих форм господарювання (господарств населення, сімейних фермерських господарств, малих підприємств), які передбачають зростання зайнятості та самозайнятості сільського населення та забезпечують формування середнього класу на селі. У базовій ланці сільської економіки (аграрному секторі) активізація малих форм господарювання виступає необхідною передумовою розширеного відтворення трудомістких видів сільськогосподарського виробництва та насичення місцевих аграрних ринків якісною сільськогосподарською продукцією.

3. Виявлено, що основні передумови інституціоналізації малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва, які сформувалися у 90-х роках минулого століття та на початку 2000-х років, за нинішніх умов такі: фрагментація земель сільськогосподарського

призначення на основі їх розпаювання; руйнація колгоспно-радгоспної системи сільськогосподарського виробництва; латентний характер інституту класичного фермерства; лібералізація аграрних ринків; формування сектору особистих (підсобних) господарств на початку 90-х років; втрата окремими адміністративними районами традиційної сільськогосподарської спеціалізації.

4. Встановлено, що в останні десятиліття існують обмеження розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу суб'єктів малого аграрного підприємництва – недостатність власних фінансових ресурсів для оновлення основних засобів та вчасного поповнення обігових коштів; нерозвиненість інфраструктури зберігання та транспортування сільськогосподарської продукції; асиметричність інформації порівняно з великими аграрними формуваннями щодо можливостей отримання бюджетних преференцій; надмірна залежність великої кількості власних земельних паїв від орендарів; поодинокий характер застосування технологій ґрунтозахисного землеробства; незадовільне консультативне забезпечення входження до збутових та обслуговуючих кооперативів.

5. Дослідження показали, що ключовими перевагами малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва порівняно з іншими організаційно-правовими формами аграрного підприємництва виступають: забезпечення зростання сільської зайнятості та самозайнятості, формування середнього класу; певна орієнтація на розвиток органічного землеробства та органічного тваринництва; збалансоване використання мінеральних та органічних добрив; в цілому комплексний характер ведення сільськогосподарського виробництва; збереження потужностей у секторі трудомістких видів сільськогосподарського виробництва (овочівництво); дотримання традиційної сільськогосподарської спеціалізації відповідної природно-кліматичної зони (Лісостеп, Степ, Полісся, гірські території).

6. Сформовано авторський концепт побудови методології дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм

господарювання на сільських територіях, в основі якої перебуває комплекс принципів (подолання бідності, екологічної відповідальності, коеволюції, інклюзивності, конвергенції, резильєнтності), що визначають набір підходів пізнання природи та поширення суб'єктів малого аграрного підприємництва (міжгалузовий (секторальний), проблемний, відтворювальний, територіальний, комплексний, інституціональний), в межах яких застосовуються загальні (аксіоматичний, імітаційне моделювання, кореляційно-регресійний, системний аналіз) та спеціальні (SWOT-аналіз, програмування, метод побудови сценаріїв, бізнес-моделювання) методи економічних досліджень, що у підсумку дає можливість на основі використання прийомів стратегування визначити основні пріоритети інституційного забезпечення малих аграрних формувань, якими є: реінжиніринг основних бізнес-процесів у виробництві сільськогосподарської продукції; диверсифікація виробничо-господарської діяльності; кооперація дрібних сільськогосподарських товаровиробників; входження суб'єктів малого аграрного бізнесу до кластерних утворень.

7. Виходячи з базових положень Концепції розвитку сільських територій до 2025 року, обґрунтовано, що базовою інституційною передумовою диверсифікації сільської економіки є дифузія (проникнення) малих форм господарювання до її базового сектору (сільське господарство), структуроутворюючі сектори (лісове господарство, індустрія поводження з деревними відходами, біоенергетика, мисливське та рибне господарство, сільський і зелений туризм) та обслуговуючі і допоміжні сектори (сфера торгівлі, громадське харчування, деревообробка, будівництво та транспорт, утилізація побутового сміття).

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ, ОСОБЛИВОСТЕЙ І НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ МАЛИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ

2.1. Малі форми господарювання як елемент економічної бази функціонування сільських територій

Одне із важливих завдань, що виконують малі форми господарювання є розвиток економічної бази сільської місцевості. Мале підприємництво сприяє сільському розвитку, тому фермери, і особливо малі сімейні господарства, підприємці та мешканці села мають реалізовувати нові стратегії, в основі яких взаємопоєднання та організація різних сфер сільського життя. Досить великі надії щодо сільського розвитку покладають на сімейні та фермерські господарства, які відповідають за продовольчу безпеку, як всередині країни, так і за її межами. Вони створюють реальні можливості для зміцнення місцевої економіки, особливо у поєднанні із визначеними державою стратегічними напрямками у сфері економічного розвитку малих форм господарювання на селі, які відіграватимуть визначальну роль у забезпеченні продовольчої безпеки, доходів і засобів існування сільського населення в Україні, а також впливатимуть на продовольчу безпеку та харчування міського населення.

Малі форми господарювання на сільських територіях виступають дієвим регулюючим суб'єктом економіки, що формує високий рівень конкуренції та запобігає неконтрольованому росту цін на ринку, володіє великим економічним потенціалом, наповнює ринок асортиментом продукції, підвищує рівень зайнятості на селі. За ринкових умов господарювання одним із основних інструментів розвитку національної економіки є малі форми господарювання.

«Розвиток малих форм господарювання відіграє важливу роль у зростанні сільської економіки: сприяє прояву ділової активності та підвищенню доходів місцевих жителів, допомагає подолати наслідки трансформаційної кризи за рахунок вирішення проблеми зайнятості та диверсифікації діяльності селян» [4].

Найрентабельнішою галуззю в Україні безперечно є сільське господарство. Кілька років поспіль галузь забезпечує українську економіку грошовими надходженнями, так, зокрема, за даними Національного інституту стратегічних досліджень останніми роками 45% виручки від експорту припадало на аграрну продукцію [46]. Майже третина населення України – сільське і налічує 4,6 млн домогосподарств. Сімейні ферми становлять 90% сільськогосподарських одиниць та становлять 38% від загальної кількості сільськогосподарських угідь. Забезпечують 41% валової продукції сільського господарства, при середньому землеволодінні менш як 3 га [146]. Це досить значний сектор економіки.

З початком реформи децентралізації та створення мережі укрупнених територіальних громад основні заходи з розвитку сільських територій здійснюються на регіональному та місцевому рівнях та враховують запити і ресурси місцевої спільноти. Децентралізація в Україні ґрунтується на передачі частини повноважень і відповідальності з державного рівня на місцевий, що вимагає підвищення уваги до функціональної взаємодії органів місцевого самоврядування з бізнес-структурами та громадськістю. На державному рівні сільський розвиток за децентралізації регламентується такими нормативними документами: «Концепція розвитку сільських територій до 2025 року» схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 №995-р з окресленням головних пріоритетів, які відповідають цілям сталого розвитку; проєкт Закону України «Про стратегію сталого розвитку України до 2030 року» [95; 107]. Стратегічною метою сталого розвитку сільських територій визначено забезпечення

збалансованого економічного, демографічного, соціального та екологічного розвитку сільських територій.

Передусім розвиток села передбачає зростання доходів сільських жителів і фінансову спроможність територіальних громад до формування сучасної соціальної бази. Відзначимо, що агробізнесові структури долучаються до участі в соціально-економічному розвитку територій, на яких вони господарюють, шляхом сплати податків. Водночас у нашій державі поширена добровільна фінансова підтримка місцевих громад. Ці кошти використовуються переважно на впорядкування об'єктів соціальної інфраструктури сільських територій.

«Визначальним чинником зростання доходів територіальних громад є забезпечення максимально повної та продуктивної зайнятості сільських жителів при збільшенні їхніх доходів у частині оплати праці та від підприємницької діяльності. Цьому має сприяти політика розвитку громади, спрямована на стимулювання підприємницької діяльності на селі і зростання кількості малих підприємницьких структур, створення умов для диверсифікації місцевої сільської економіки як надійної основи підвищення рівня зайнятості та доходів населення» [85].

В. Ткачук вважає, що «важливою умовою реалізації стратегічних цілей, напрямів, пріоритетів розвитку сільських територій є формування дієвих механізмів управління та відповідних методів у контексті реалізації державної політики сталого розвитку» [138].

Правове регулювання створення та функціонування малих форм господарювання в Україні має значно менше економічних свобод та преференцій порівняно з нормативно-правовою базою європейських та західноєвропейських країн, де такі форми господарювання мають юридичний статус та дії яких чітко регламентовані відповідно до діючого законодавства. Як зауважують А.Збарська та Ю.Алексєєва, «особисті селянські господарства мають поступово змінювати статус фізичних осіб і реєструватися як юридичні особи. Де-факто більшість із них вже є сімейними фермерськими

господарствами. Працюють на двох, а інколи й більше гектарах землі (коли відбувається приєднання паїв), мають із десятків корів, пораються всією родиною. Але де-юре вони залишаються особистими селянськими господарствами, отже, користуються іншою системою оподаткування, мають організаційні та фінансові проблеми при збуті продукції переробним та іншим підприємствам, які є юридичними особами» [45].

На думку Піменової О.В., «До малих форм господарювання в аграрному секторі України переважно відносять особисте селянське господарювання, яке регулюється Законом України «Про особисте селянське господарство»; фермерське господарство, яке на відміну від особистого селянського господарства є формою підприємницької діяльності метою якого є отримання прибутку. Особисте ж селянське господарство виробляє продукцію для задоволення особистих потреб, а реалізовані на ринку надлишки є трудовими доходами селян. За законом особистим селянським господарством займаються фізичні особи, оскільки цей вид діяльності не відноситься до підприємницької на відміну від фермерського господарства» [91].

Горда О.С. визначає малі форми господарювання «як суб'єкти підприємницької діяльності дрібнотоварного укладу будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, як зареєстрованих, так і незареєстрованих органами державної влади» [23, с. 98]. Шульський М.Г. погоджується із наведеними твердженнями, однак «наголошує на особистій участі членів цих господарств та їхніх родин у виробничому процесі» [159, с. 12].

Матусова О.М. виділяє «особливості діяльності малих форм господарювання на території села та зазначає, що мале підприємництво є здійсненням діяльності в межах товарних особистих селянських господарств, які законодавчо й часто в наукових дослідженнях не належать до суб'єктів підприємницької діяльності» [80]. Чорний Б. виокремлює малі форми господарювання як: «економічно-самостійний господарюючий суб'єкт мікропідприємництва, який здійснює свою діяльність за участі власника та членів

його родини, або із залученням найманої робочої сили, у тому числі виробництво продуктів харчування, надання послуг, торгівлю тощо, з метою реалізації власного економічного інтересу» [156].

Малим формам господарювання на селі (особистим селянським, сімейним фермерським господарствам, малим сільськогосподарським підприємствам тощо), необхідно законодавчо надати офіційний статус повноправного учасника аграрного ринку, адже ними наразі формується 75% загального обсягу виробництва молока, понад 80% плодів і ягід, 97% картоплі, 86% овочів в Україні [45].

Особливості роботи малих форм господарювання на селі зумовлені сезонним характером отримання продукції; значним поглибленням внутрішньогосподарської і регіональної спеціалізації виробництва, потребою в сучасному технологічному устаткуванні, засобах малої механізації, максимальному скороченні ручної праці, необхідністю міцних організаційно-економічних зв'язків з постачальниками ресурсів та реалізаторами продукції. Зазначені особливості вимагають створення стабільного внутрішнього та зовнішнього середовища для нормальної підприємницької діяльності та розвитку малого підприємництва на селі.

Габор В.С. наголошує, що «Важливою формою малого підприємництва виступають фермерські господарства, в яких максимально реалізуються інтереси людини, яка водночас є власником, господарем і працівником. Успішний розвиток фермерських господарств залежить від пріоритетних напрямів аграрної політики та формування ефективного господарського механізму» [14].

«Розглядаючи діяльність малих форм господарювання на селі, коректно віднести до цієї форми дрібнотоварні особисті селянські і фермерські господарства. Проте нині не визначено єдиного трактування поняття «малі форми господарювання» та єдиних вимог. Ці факти необхідно врахувати та внести зміни до відповідних законодавчих актів. Слід враховувати той факт, що малі форми господарювання на ринку займають значну частку у

виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції в країні загалом, вони є найменш захищеними та конкурентоспроможними. Зважаючи на ці обставини, необхідна підтримки з боку держави для малих виробників сільськогосподарської продукції, а особливо до малих форм господарювання з урахуванням того, що вони є основною діяльністю для багатьох селян» [123].

Зубар І. стверджує, що «серед господарств населення посилюється розшарування за обсягом використовуваних ресурсів і характером діяльності: за рахунок зменшення прошарку сільських домогосподарств, які виробляють продукцію лише для продовольчого самозабезпечення, та збільшенням кількості господарств, виробництво в яких набуває переважно товарного спрямування, досягаючи світових критеріїв відповідності фермерським господарствам. Сприяння розвитку малотоварних сімейних господарств шляхом їхньої модернізації, повноцінної інтеграції в національну економічну систему й набуття ними рис найкращих світових зразків – це якраз те, що потрібно робити на рівні всієї України, щоб збудувати сильну державу і подолати економічну кризу» [50].

«Розвиток малого підприємництва на селі залежить від багатьох чинників, серед яких найважливішу роль відіграють регіональні (територіальні) умови. До них належать: економічний потенціал, наявність ресурсів, господарська структура, підготовка кадрів, ставлення місцевих органів влади та населення до підприємництва, стан ринкової інфраструктури, інформаційне забезпечення, традиції та психологія населення даного регіону тощо. Ці та інші чинники мають бути враховані під час розробки та впровадження системи регіонального управління, здійснення ефективної територіальної політики щодо розвитку малого підприємництва, що сприятиме формуванню підприємницьких структур, подоланню економічної кризи і значною мірою ефективній зайнятості сільського населення» [25].

З метою відображення місця та ролі малих форм господарювання на сільських територіях здійснено економічний аналіз тенденцій їхнього розвитку загалом по Україні (дод. А). У цьому зв'язку зауважимо, що сільськогосподарська і пов'язана з сільським господарством діяльність є основним видом діяльності на селі. Зокрема, кількість діючих суб'єктів малого та мікропідприємництва мали тенденцію до збільшення останніми роками (рис. 2.1).

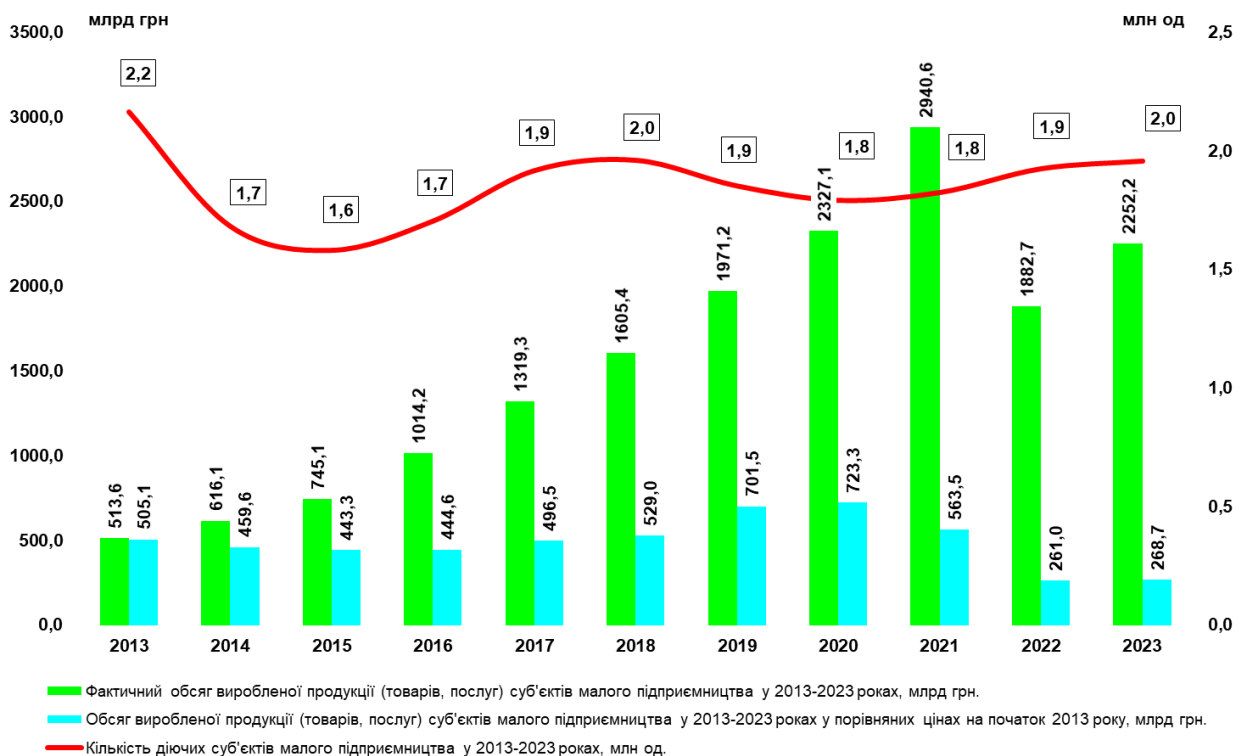

Рис. 2.1. Кількість суб'єктів малого підприємництва та обсяг виробленої ними продукції (робіт, послуг) вродовж 2013-2023 років

Джерело: складено на основі [31].

Передова світова практика демонструє, що сектор малого підприємництва виступає одним з найбільш мобільних сегментів національного господарства, оскільки прискореними темпами адаптується до зміни інституційних передумов соціально-економічного розвитку та до коливань ринкової кон'юнктури. В Україні в період економічної стабільності було сформовано регуляторний механізм підтримки малого підприємництва,

що частково забезпечило вирішення проблеми зайнятості та насичення ринку споживчими товарами.

За 2013 – 2023 роки, за винятком 2022 – 2023 років, спостерігався висхідний тренд у динаміці фактичного обсягу виробленої продукції (робіт, послуг) суб'єктів малого підприємництва. Зокрема, фактичний обсяг виробленої продукції (робіт, послуг) суб'єктами малого підприємництва за 2013 рік становив 513,6 млрд грн, за 2014 рік – 616,1 млрд грн, за 2015 рік – 745,1 млрд грн, за 2016 рік – 1014,2 млрд грн, за 2019 рік – 1971,2 млрд грн, за 2020 рік – 2327,1 млрд грн, за 2021 рік – 2940,6 млрд грн. Протягом 2022 року порівняно з 2021 роком спостерігалось різке зниження фактичного обсягу виробленої продукції (робіт, послуг) суб'єктів малого підприємництва у зв'язку із широкомасштабним вторгненням на територію України російських загарбників, що призвело до стискання ділової активності малих форм підприємництва на тимчасово окупованих територіях.

Незважаючи на в цілому висхідну тенденцію у динаміці фактичних обсягів виробництва продукції (робіт, послуг) суб'єктами малого підприємництва, у динаміці обсягів виробництва продукції (робіт, послуг) вказаною категорією суб'єктів виробничо-господарської діяльності у порівнянних цінах на початок 2013 року прискорених темпів зростання не спостерігалось, навіть у відносно стабільні в економічному та політичному відношенні роки.

Прикметними рисами також відзначається і динаміка кількості суб'єктів малого підприємництва в цілому по Україні. Якщо 2013 року загальна кількість суб'єктів малого підприємництва в цілому по Україні становила 2,2 млн од., 2016 – 1,7 млн од., 2019 – 1,9 млн од., 2020 – 1,8 млн од., 2021 – 1,8 млн од., 2022 – 1,9 млн од., то 2023 році вона становила 2,0 млн од. Тобто, за 2022 та 2023 роки порівняно з 2021 роком кількість суб'єктів малого підприємництва збільшилася, що свідчить про високий рівень мобільності даної категорії суб'єктів виробничо-господарської діяльності.

За 2013 – 2021 роки також спостерігалася висхідна тенденція у динаміці фактичних обсягів виробництва продукції (робіт, послуг) у секторі суб'єктів мікропідприємництва (рис. 2.2). Водночас на відміну від сектору малого підприємництва у секторі мікропідприємництва 2023 року порівняно з 2022 роком висхідної тенденції не спостерігалось. Тобто, суб'єкти мікропідприємництва менш результативно адаптувалися до умов ведення бізнесу у воєнний час, що відповідним чином і відобразилося на динаміці фактичних обсягів виробництва продукції (робіт, послуг).

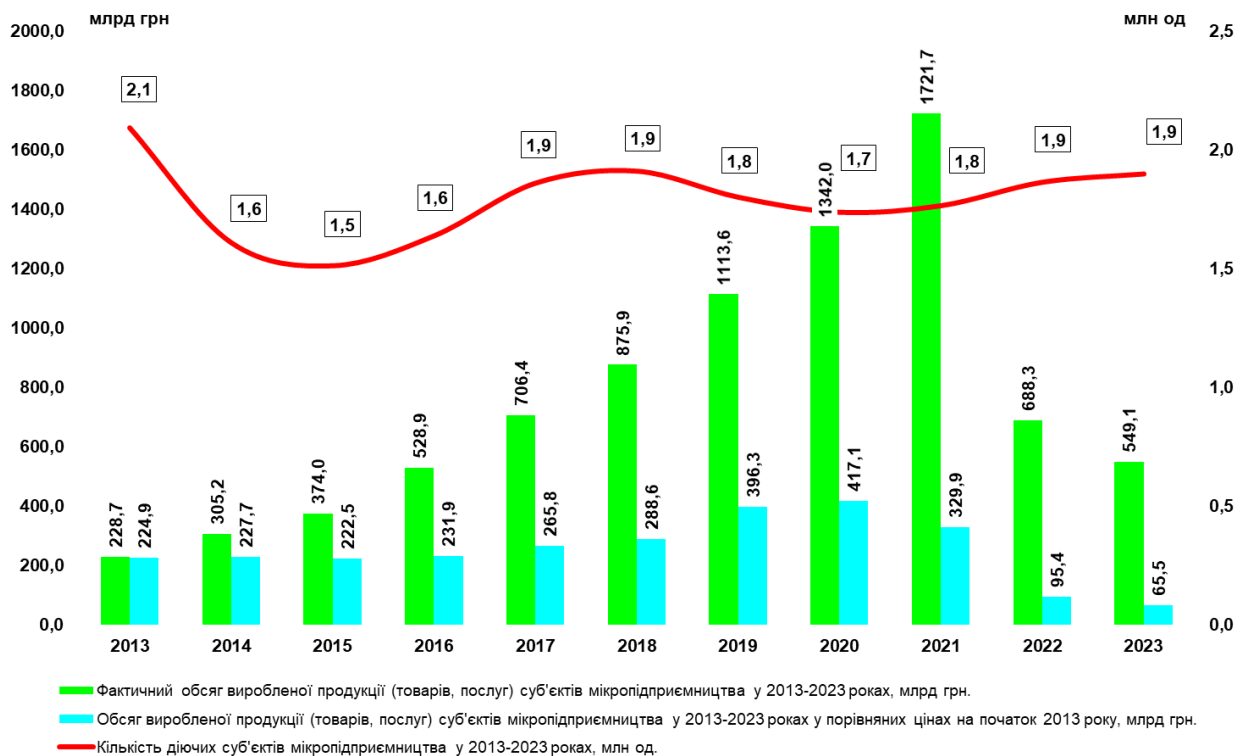

Рис. 2.2. Кількість суб'єктів мікропідприємництва та обсяг виробленої ними продукції (робіт, послуг) впродовж 2013-2023 років

Джерело: складено на основі [31].

Незважаючи на те, що за роки ринкових перетворень у секторі мікропідприємництва було досягнуто вагомих результатів стосовно реалізації приватної ініціативи українських громадян, то у галузях природно-ресурсного сектору (сільське, лісове, рибне та мисливське господарство) аналогічного результату не було досягнуто через комплекс природно-кліматичних та інших чинників. Квінтесенцією ситуації стосовно розвитку

мікропідприємництва у структуроутворюючих ланках сільської економіки є динаміка частки сільського господарства, мисливства та пов'язаних з ним послуг у сукупному виробництві продукції (робіт, послуг) суб'єктів мікропідприємництва в цілому по економіці України. Даний показник за 2013 рік становив 1,46%, 2017 – 1,34%, 2020 – 0,97%, 2022 – 0,07%, 2023 – 0,13% (рис. 2.3).

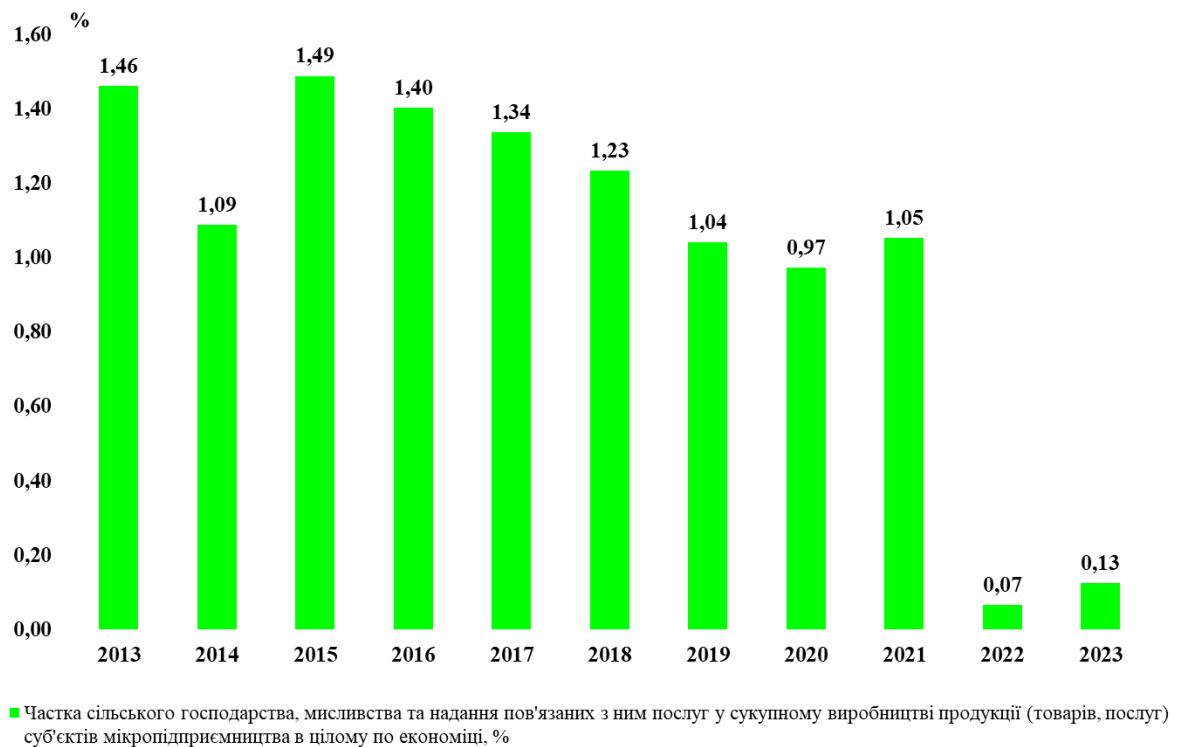

Рис. 2.3. Динаміка частки сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ним послуг у сукупному виробництві продукції (робіт, послуг) суб'єктів мікропідприємництва в цілому по економіці України

Джерело: складено на основі [31].

Різке скорочення даного показника за 2022 та 2023 роки пов'язано з тим, що фактично призупинили свою діяльність суб'єкти підприємницької діяльності, які функціонували у мисливському господарстві, а також у сфері сільськогосподарського виробництва на територіях, що опинилися під тимчасовою окупацією російських загарбників. Зменшення частки суб'єктів мікропідприємництва, які функціонують у сфері сільського господарства, мисливства та пов'язаних з ним послуг, у загальній кількості суб'єктів

мікропідприємництва в цілому по економіці значною мірою і детермінували динаміку обсягів виробленої продукції (товарів, послуг) у сфері сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ним послуг у порівняних цінах на початок 2013 року.

Незважаючи на висхідну тенденцію у динаміці фактичних обсягів виробництва продукції (товарів, послуг) у динаміці обсягів виробництва у порівняних цінах висхідного тренду не спостерігається. Виходячи з того, що сільське, лісове, рибне та мисливське господарство відіграють вагомe значення для структурної перебудови сільської економіки, активізація розвитку малих форм господарювання у даному природно-ресурсному секторі національного господарства виступає важливим чинником соціально-економічного піднесення сільських населених пунктів.

Найменший показник сягає за 2012 рік 1578,8 та 1510,7 тис. од. відповідно, а найбільший за 2015 рік – 1958,38 та 1910,83 тис. од. відповідно. З 2016 року можемо спостерігати сталу тенденцію до збільшення кількості суб'єктів малого та мікропідприємництва. Слід виокремити діючих суб'єктів малого та мікропідприємництва, які займаються сільським господарством (рис. 2.4).

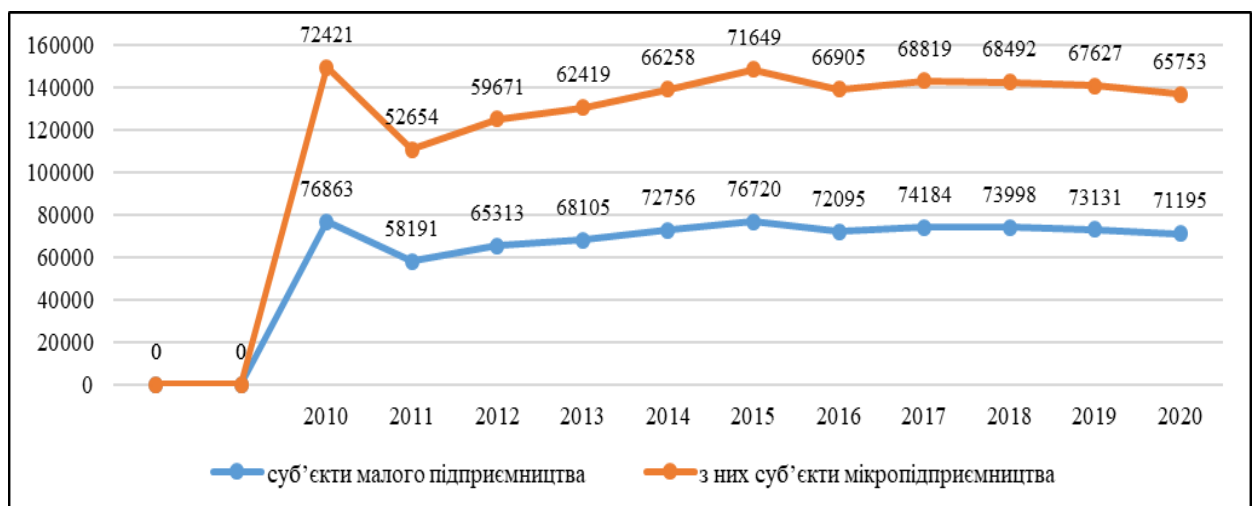

Рис. 2.4. Динаміка кількості діючих суб'єктів малого та мікропідприємництва, які займаються сільським господарством протягом 2010–2020 рр., одиниць

Джерело: складено на основі [31].

В Україні за останні 10 років маємо наступні показники: найменший зафіксований 2011 року: 58191 та 52654 од. відповідно, а найбільший 2015 року – 76720 та 71649 од. відповідно. Починаючи з 2016 року, спостерігаємо тенденцію до незначного зменшення кількості суб'єктів малого та мікропідприємництва, які займаються сільським господарством впродовж наступних років. Це може пояснюватися тим, що активно почали розвиватися такі форми господарювання як фермерське господарство та особисті селянські господарства.

В економічно розвинених країнах фермерство – високоефективна форма ведення сільськогосподарського виробництва. Порівняно з іншими категоріями сільськогосподарських підприємств фермерські господарства відрізняються певними перевагами, пов'язаними з особливістю використання ними трудових ресурсів. Фермерські господарства та особисті селянські господарства в Україні відносяться до малого бізнесу, хоча, на відміну від останніх, фермерські господарства володіють більшими площами земельних ділянок в обробітку, можуть використовувати найману працю та загалом здійснюють більш інтенсивні виробничі процеси. Вони можуть реєструватися в статусі як юридичної особи, так і фізичної особи-підприємця.

Учений Горьовий В.П. стверджує, що «фермерське господарство – одна із форм організації сільського виробництва громадянами країни, котрі здійснюють діяльність з метою отримання прибутків, щоб забезпечувати його існування та добробут» [24]. За словами Сокола О., «фермерство – це не стільки форма організації праці, виробничий осередок, скільки сфера життєдіяльності селянина, його спосіб життя, який включає види професійної діяльності, форми становлення ділових відносин і контактів у процесі виробництва і реалізації продукції, спосіб мислення та психології селянина, його соціальне становище і статус» [125]. Шульський М. вважає, що «фермерство – це один із наслідків проведення реформування суспільних відносин і в цьому, як в дзеркалі, відображаються політико-організаційні,

економічні та соціально-психологічні передумови реформування, їхня закономірність та необхідність проведення змін в Україні» [160].

В Україні створено державний фонд підтримки фермерських господарств – державну бюджетну установу, яка виконує окремі функції щодо реалізації державної політики підтримку розвитку фермерських господарств за допомогою надання поворотної фінансової підтримки і подальшого забезпечення повернення бюджетних коштів. Це один з дієвих механізмів державної підтримки фермерських господарств. Відповідно до Закону України «Про фермерське господарство» кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств можуть розподілятися між новоствореними фермерськими господарствами та фермерами з окремими садибами як на безповоротній основі, так на поворотній основі.

Якщо 1990 р. в Україні було створено 82 господарства, які користувалися 1,9 тис. га сільськогосподарських угідь, то наступних п'ять років їхня кількість зросла до 34,8 тис., а земельні угіддя, які використовувалися, збільшилися до 786,4 тис. га. Станом на 1 січня 2022 року зареєстровано 48,86 тис. фермерських господарств, порівняно із 47,8 тис. господарств на аналогічну дату 2021 року (рис. 2.5, дод. Б).

Рис. 2.5. Динаміка кількості фермерських господарств в Україні протягом 2014–2022 рр., тис.од.

Джерело: складено на основі [31].

За офіційними даними Державної служби статистики України чисельність фермерських господарств в Україні з 2016 року і до сьогодні збільшилася від 43,7 до 48,8 тис. одиниць (див. рис. 2.3). Але якщо проаналізувати дані щодо динаміки змін щодо кількості особистих селянських господарств, то отримаємо протилежні значення в бік зменшення їхньої кількості (рис. 2.6, дод. Б та В). Спостерігається тенденція до зменшення кількості особистих селянських господарств, починаючи з 2018 року і до 2021 року.

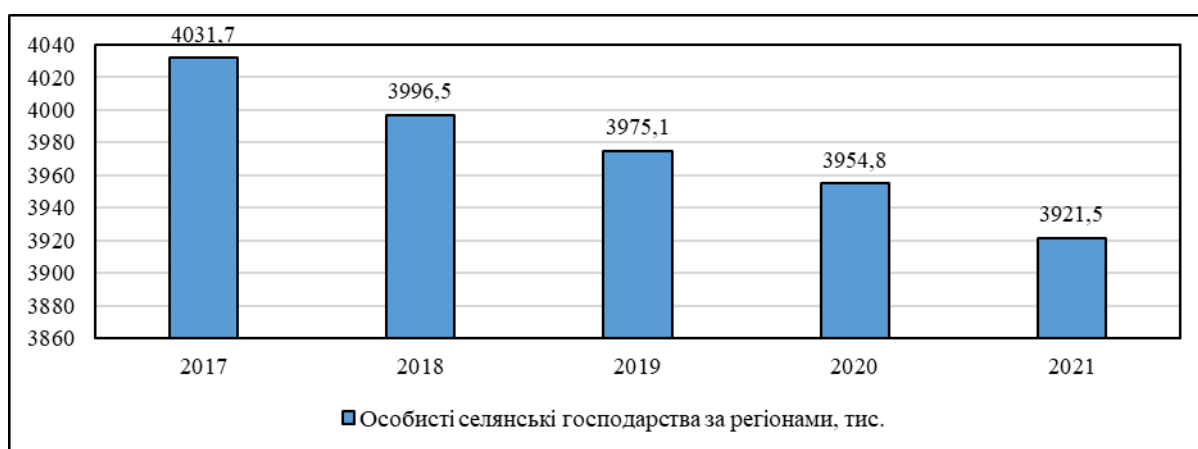

Рис. 2.6. Кількість особистих селянських господарств в Україні за період 2017–2021 років, тис.

Джерело: складено на основі [31].

Станом на 01 січня 2022 року найбільше скорочення відбулось у Херсонській, Миколаївській, Донецькій та Луганській областях (рис. 2.7). На другому місці по зменшенню кількості особистих селянських господарств Сумська, Кіровоградська та Запорізька області. Найбільш виразну активність щодо створення особистих селянських господарств спостерігаємо в Львівській, Вінницькій та Івано-Франківській областях.

За формою організації праці 90% усіх агрогосподарств світу – родинні ферми. У Європі цей показник ще більше, наприклад, у Нідерландах 98%, в Польщі – понад 90%. За кількістю землі наділ українського фермерства 15%,

приблизно 4,5 млн га. При цьому, фермери забезпечують трохи більше 10% валового виробництва сільськогосподарської продукції.

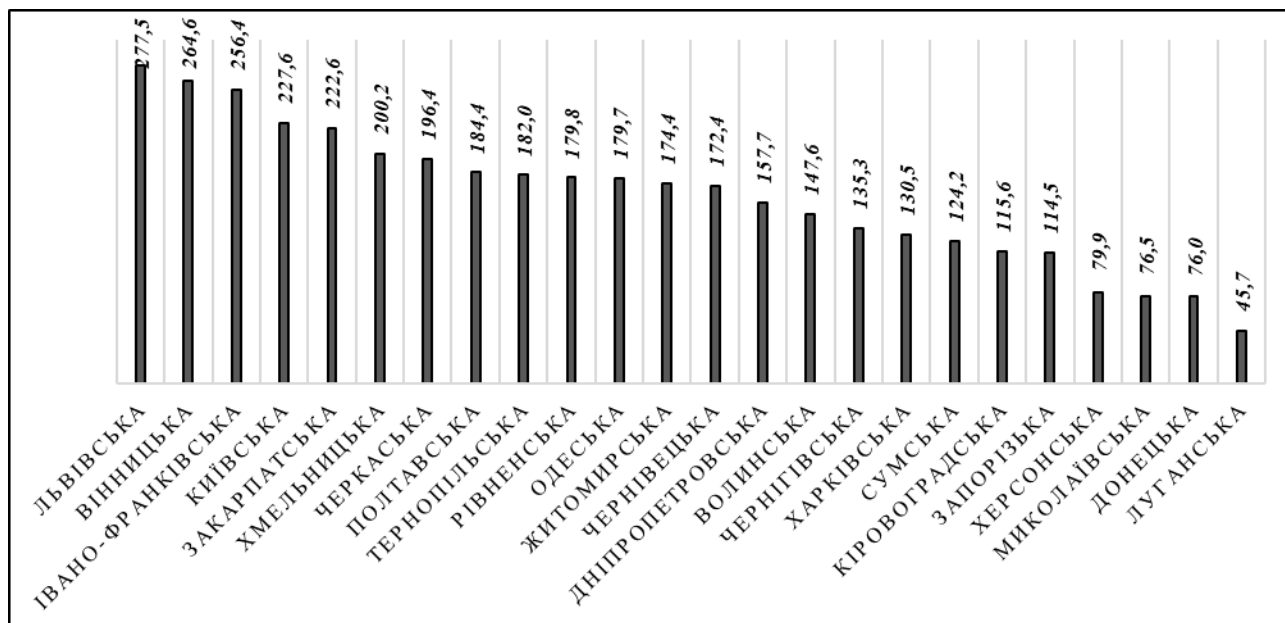

Рис. 2.7. Кількість особистих селянських господарств в Україні за регіональним розподілом на початок 2022 року, тис.

Джерело: складено на основі [31].

Пересічний розмір особистих селянських господарств становить 127,9 тис. га. і на початок 2022 року в їх користуванні було 6120 тис. га. Також спостерігається тенденція до зменшення площі земельних ділянок від 6175,6 тис. га за 2017 рік до 6120 тис. га за 2021 рік (рис. 2.8). Найбільші площі у фермерів Одеської (401,0 тис. га), Дніпропетровської (386,7 тис. га), Запорізької (362,3), Херсонської (337,2 тис. га), Кіровоградської (314,4 тис. га), Львівської (312,9 тис. га) та Волинської (312,8 тис. га) областей. В Луганській, Сумській та Чернігівській областях розмір становив від 127,9 до 146,3 тис. га відповідно (рис. 2.9). Решта областей мають площі від 173,7 до 306,5 тис. га.

Забезпеченість земельними угіддями залишається однією з основних проблем фермерства. У виробництві сільськогосподарської продукції переважає продукція рослинництва і має тенденцію до збільшення обсягів виробництва.

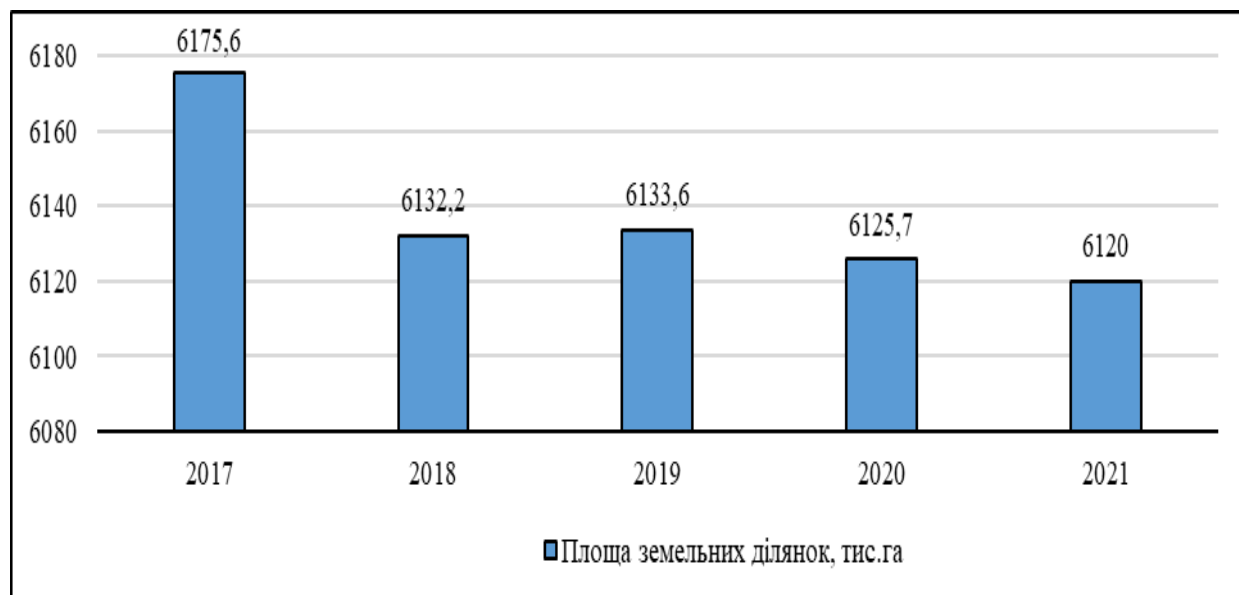

Рис. 2.8. Розмір особистих селянських господарств за площею земельних ділянок в Україні за період 2017–2021 років, тис. га

Джерело: складено на основі [31].

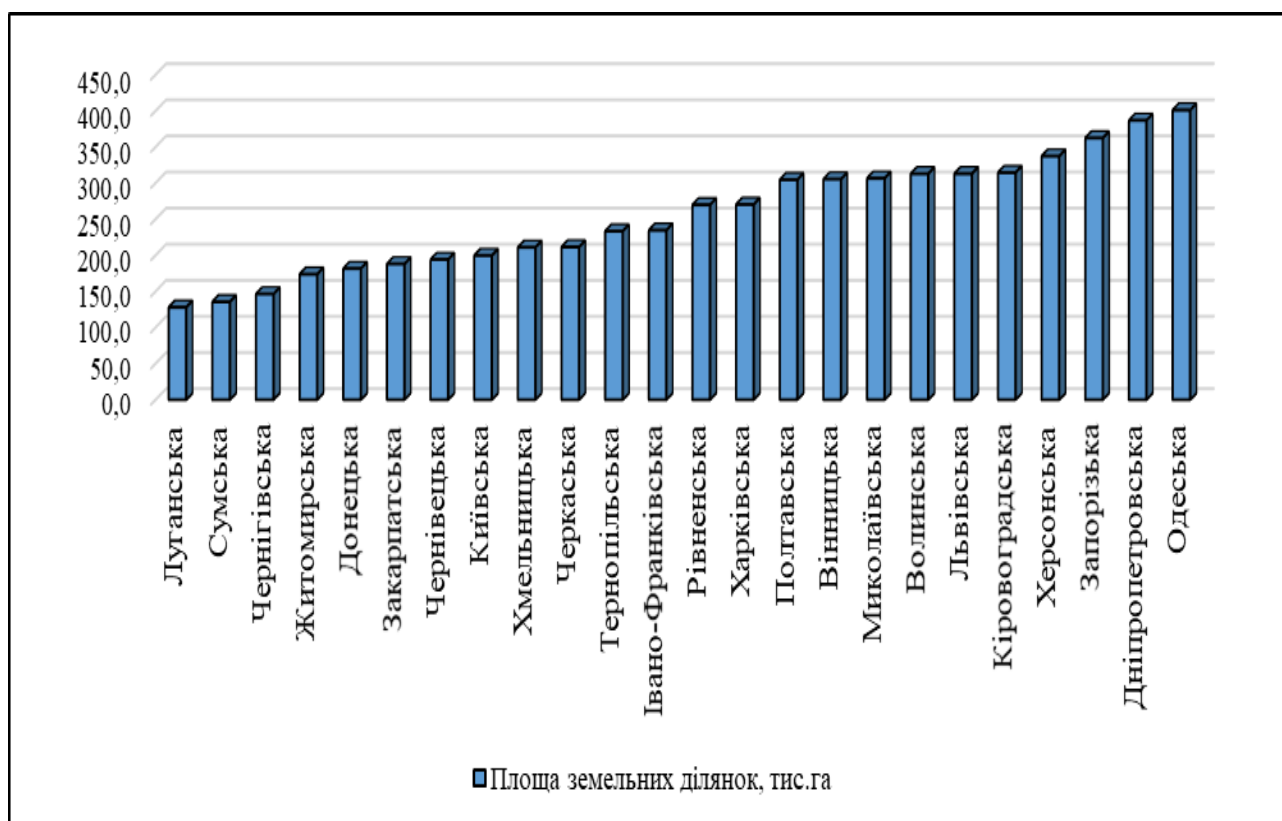

Рис. 2.9. Розмір особистих селянських господарств за площею земельних ділянок в Україні за регіональним розподілом на початок 2022 року, тис. га

Джерело: складено на основі [31].

Збільшення виробництва продукції рослинництва спостерігається в таких областях як Кіровоградська, Вінницька, Дніпропетровська, Одеська. Натомість продукція тваринництва скорочується, найбільше її виробництво припадає на такі області як Львівська, Хмельницька та Полтавська.

З кожним роком обсяг виробленої та реалізованої сільськогосподарської продукції суб'єктами малого підприємництва збільшується відповідно до загальних обсягів по Україні загалом, що підтверджується наступними даними: найбільша частка складає 39,3% в 2020 році, найменша 22,7% в 2010 році (рис. 2.10 і 2.11). Отже, спостерігаємо що відсоток збільшення обсягів склав 16,6 за останні десять років. Звичайно, це не є дуже великим зростанням, але вже відмічається позитивна тенденція до збільшення.

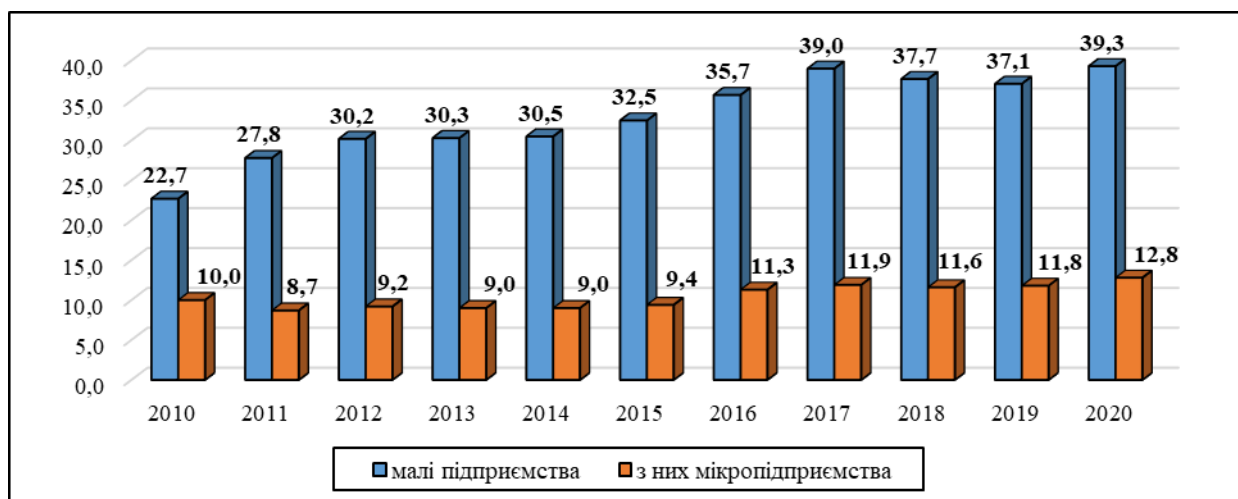

Рис. 2.10. Динаміка обсягу реалізованої сільськогосподарської продукції суб'єктами малого та мікропідприємництва, у % до загального обсягу реалізованої продукції за 2010–2020 роки

Джерело: складено на основі [31].

Вважається, що діяльність всіх селянських господарств з виробництва сільськогосподарської продукції орієнтована переважно на споживання продукції всередині самого господарства. Не враховуються суттєві структурні зміни, які відбулися в останні десятиріччя в стані цієї сукупності виробників, – майже кожне четверте із них господарство підвищило рівень

свої товарності і більше ніж 80% продукції виробляє для продажу, а не для власного споживання.

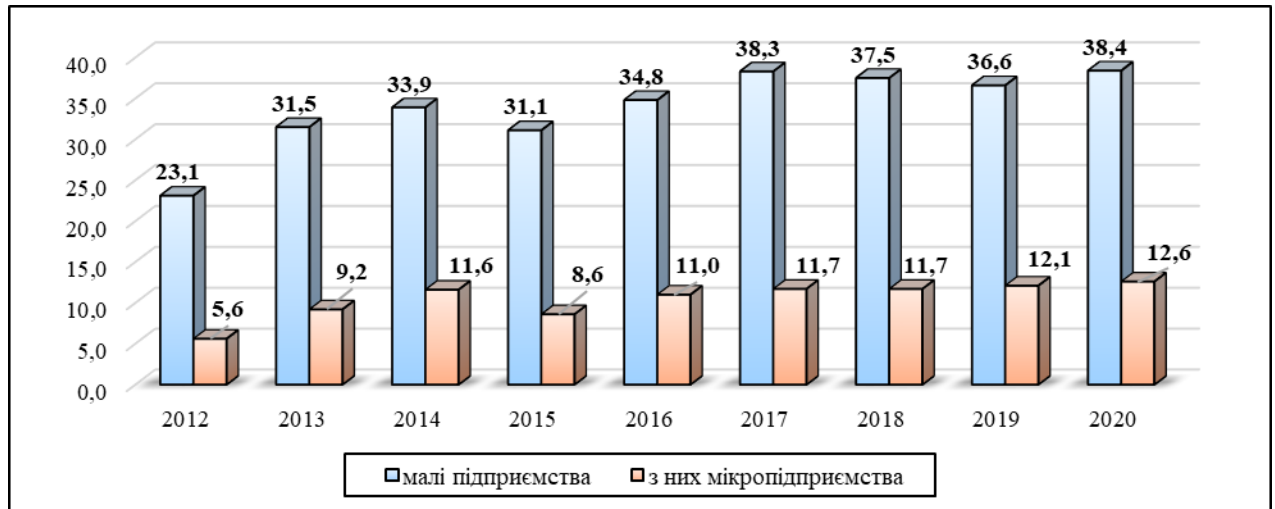

Рис. 2.11. Динаміка обсягу виробленої сільськогосподарської продукції суб'єктів малого та мікропідприємництва, у % до загального обсягу виробництва за 2010 – 2020 роки

Джерело: складено на основі [31].

З одного боку така діяльність має соціальну спрямованість, це сфера отримання доходів сільськими жителями, для багатьох з яких це є єдиним реальне джерело доходів формування сімейних бюджетів, з іншого – за рахунок даного сектору держава досягає належного рівня продовольчої безпеки. Це має враховуватися при визначенні статусу суб'єктів господарювання в сільському господарстві, оскільки від цього залежать особливості їхнього оподаткування, державної фінансової підтримки, інших заходів щодо непрямого стимулювання діяльності. І все таки, особливістю індивідуально- та сімейно-трудова форм господарювання є використання активів, які перебувають у спільно-сумісній власності членів сімей незалежно від того, для скількох із них самостійне господарювання є основним видом діяльності. Також відмінним є характер сімейно-трудова відносин між ними, які ґрунтуються на солідарності, повазі та взаємовідповідальності, а не на відносинах найму.

Сільське населення становить 31% (14 мільйонів осіб) від загальної кількості населення України. За період 2012–2020 рр. спостерігаємо тенденцію до зменшення кількості зайнятого населення в сільському господарстві у віці 15 – 70 років (рис. 2.12, дод. Д, Д1, Ж). Найвищим цей показник був 2012 року – 3308,5 тис. осіб, а найнижчим 2020 року – 2712,2 тис. осіб. Хоча за даними державної служби статистики кількість працездатного населення в сільській місцевості є набагато вищою, тобто утворюється дисбаланс між наявною робочою силою та зайнятістю. Натомість маємо лише близько 32% зайнятих у сільському господарстві від загальної кількості працездатного сільського населення.

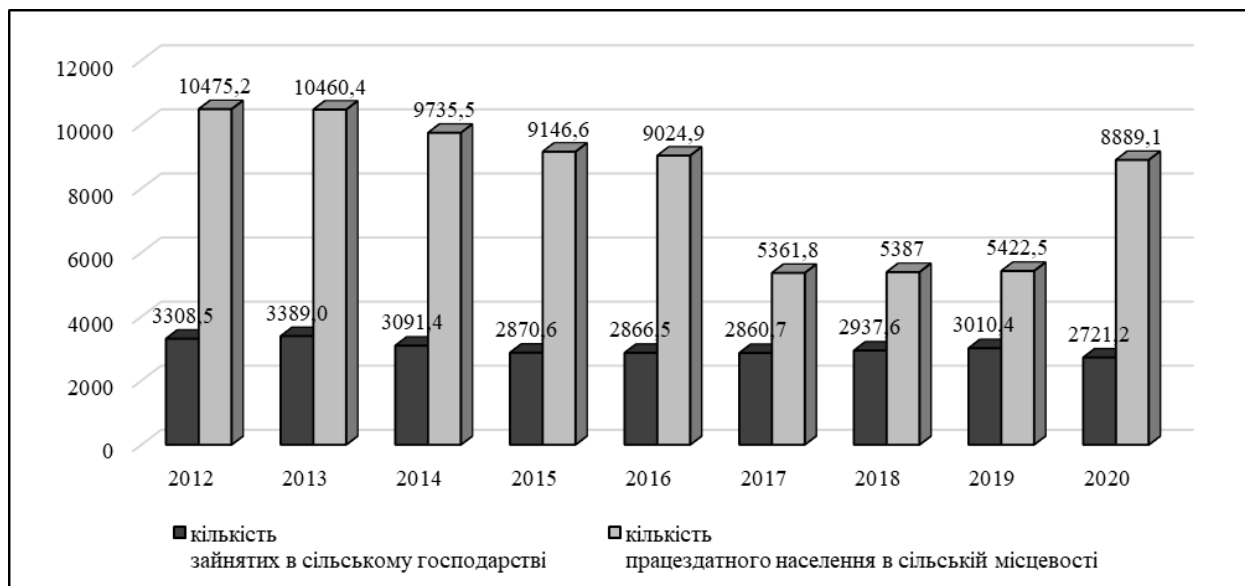

Рис. 2.12. Кількість зайнятого населення в сільському господарстві у віці 15–70 років, тис. осіб та кількість працездатного населення за 2012–2020 роки

Джерело: складено на основі [31].

Таку тенденцію спостерігаємо в період з 2012 по 2016 роки. Наступні три роки кількість зайнятих у сільському господарстві збільшується майже до 55%, і 2020 року знову маємо низький показник зайнятості – 30,5%. Варто зазначити, що протягом згаданих трьох років, а саме періоду 2017–2019 роки, показник зайнятості зростає за рахунок зменшення кількості працездатного населення на селі майже на 60% порівняно з минулими роками, і лише 2020

року знову відбувається зростання його кількості на 64% порівняно з 2019 роком і становить 8889,1 тис. осіб (див. рис. 2.10). Тому можна зазначити, що фактично рівень зайнятих в сільському господарстві протягом 2012–2020 років становив у середньому 30–35%, що звичайно є не досить великим значення в порівнянні з можливостями підвищення зайнятості на селі.

Загалом сільське господарство України зросло на 71% з 2001 року, що продемонструвало неабияку стійкість навіть у часи нижчих світових цін на сировину та глибокої кризи. Однак сільське господарство України працює значно нижче свого потенціалу. Враховуючи родючі чорноземи та сприятливий клімат, Україна здатна досягти середньої врожайності в ЄС, тобто збільшити її приблизно в 2 рази. Продуктивність сільського господарства в Україні ще далека від свого потенціалу. Додана вартість сільського господарства на гектар в Україні становить лише частку аналогічного показника інших європейських країн та конкурентів на світових аграрних ринках. За 2018 рік додана вартість становила 440 доларів США в Україні порівняно з 1100 доларами США у Польщі, 1400 доларів США у Бразилії, 1700 доларів США у Німеччині та 2450 доларів США у Франції [195].

Основною причиною цього є те, що аграрне виробництво в Україні все більше зосереджується на продуктах з меншою доданою вартістю (таких як зернові або олійні культури). Шляхом подолання цього розриву в продуктивності, сільське господарство України може зробити набагато більший внесок у економіку та добробут країни. Для цього потрібно буде переходити до більш капіталомісткого аграрного виробництва, що фінансуватиметься за рахунок потенційних вітчизняних та іноземних інвестицій. Збільшити кількість фермерів та підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва і таким чином гарантувати продовольчу безпеку та цінову стабільність на ринку харчів допоможе імплементація рекомендацій ООН, яка оголосила 2019–2028 роки десятиліттям сімейних фермерських господарств.

Основні проблеми розвитку сільського господарства в Україні є такі: відсутність фінансових стимулів (наприклад, сума дотацій для фермерів останніми роками не перевищує 15–25 грн на гектар. Тоді як у світі цей показник коливається від 250 до понад 400 євро, у Європі – приблизно 300 євро на гектар, в Японії – 600 євро); масові перешкоди для доступу до землі, до ринків збуту продукції; відсутність належного захисту права приватної власності. Як наслідок, чимало фермерських господарств закриваються. Приблизно 7% власників таких господарств із західних областей України виїхали працювати на полях колег-фермерів за кордоном. Також приблизно 10–12 тис. українських фермерів працюють у тіньовому секторі.

На 2018–2020 роки у концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації виокремлено основні причини, які гальмують розвиток фермерських господарств: низька конкурентоспроможність та рентабельність сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах; низький рівень технологічного та технічного забезпечення; високий рівень безробіття та міграція сільської молоді; низькі доходи сільських жителів; нерозвинутість соціальної інфраструктури; відсутність цілеспрямованої державної підтримки фермерських господарств, що обробляють сільськогосподарські угіддя площею до 100 га; недостатні можливості залучення інвестицій для забезпечення розвитку фермерських господарств; складність залучення земельних ділянок для кредитування на умовах іпотеки; недосконалість логістики, а також інфраструктури на ринку; складність процесу набуття у власність земельних ділянок; складні умови розвитку сільськогосподарської кооперації; низька конкурентоспроможність фермерських господарств, порівняно з агрохолдингами, щодо орендної плати за користування земельними паями; низька інформованість фермерських господарств стосовно умов конкурентного середовища, цінової політики, збуту продукції на вітчизняних та міжнародних ринках [105]. Наведені чинники негативно впливають на ефективний розвиток фермерських господарств.

ООН розробила загальний план дій, який надає міжнародній спільноті докладні рекомендації з підтримки сімейних фермерських господарств. Зазначається, що родинне фермерство відкриває унікальну можливість для забезпечення продовольчої безпеки, поліпшення засобів до існування, більш раціонального розпоряджання природними ресурсами, охорони навколишнього середовища та досягнення сталого розвитку, передусім, в сільській місцевості. Загальний план дій ООН, що передбачає заходи на всіх рівнях, сформований за сімома взаємопов'язаними напрямками [148]:

1. Розвиток сприятливого політичного середовища для зміцнення сімейних фермерських господарств.
2. Підтримка молоді й забезпечення стійкості сімейних фермерських господарств від покоління до покоління.
3. Сприяння досягненню гендерної рівності в сімейному фермерстві.
4. Зміцнення організацій сімейних фермерських господарств.
5. Підвищення стійкості фермерських господарств до зовнішніх впливів.
6. Зміцнення сімейних фермерських господарств для забезпечення стійкості продовольчих систем до змін клімату.
7. Підтримка багатоплановості сімейних фермерських господарств для впровадження соціальних інновацій, що сприяють територіальному розвитку, збереженню довкілля та біорізноманітності.

За сучасних умов одним із важливих завдань аграрної політики держави є створення необхідних передумов для підвищення конкурентоспроможності різноманітних за розмірами і організаційно-правовими формами господарювання первинних виробників сільськогосподарської продукції. Актуальним для малих форм агробізнесу є питання створення ними обслуговуючих кооперативів з виробництва і переробки виробленої в них сільськогосподарської продукції. У становленні та розвитку малого підприємництва необхідна дієва підтримка і фінансова допомога з боку державних органів, яка б забезпечувала

конкурентоспроможність продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках, а також розвиток сільських територій [14].

Також доцільним є питання регулювання підприємницької діяльності, цілеспрямованого реформування і вдосконалення регуляторних важелів впливу на діяльність підприємств малого сектору економіки за умови реформи децентралізації. «Реалізація державної політики підтримки розвитку малого бізнесу в Україні має розглядатися як комплекс взаємоузгоджених заходів у сфері правової, адміністративної, регуляторної, макроекономічної та інституційної політики. Подальші перспективи розвитку малого підприємництва в сільському господарстві в значною мірою пов'язані з розробкою і впровадженням локальних програм активізації підприємництва на селі, в яких має бути передбачено і узгоджено наступні напрями: ліквідації безробіття; розвиток різних форм навчання, освіти, сільськогосподарського і соціально-побутового дорадництва на селі; просторового господарювання і регіонального розвитку; охорони навколишнього середовища; створення пільгових умов оподаткування підприємців у сільському господарстві; пошук нових форм підприємницької діяльності [59].

В Україні існує нагальна потреба в удосконаленні господарського законодавства для надання особам, які здійснюють сільськогосподарську діяльність на системних засадах, статусу самозайнятих осіб. З метою системного врегулювання даного важливого питання необхідно закріпити на законодавчому рівні пріоритетність малих форм господарювання. «В Україні все ще не сформовано сприятливих умов для повноцінного функціонування високотоварних господарств населення в рамках правового поля. Внаслідок цього більшість дрібних виробників з числа потенційних фермерських господарств вважає за доцільне перебувати в так званій «сірій» зоні. При цьому вони не платять належних податків, не отримують бюджетної підтримки, зате користуються соціальною підтримкою, субсидіями, які призначені для «звичайних» фізичних осіб» [143]. Він також додав, що в Україні необхідно сформувати систему дієвих стимулів, які б забезпечили

вигідність господарської трансформації таких суб'єктів, а також стимулювати розвиток сільськогосподарської кооперації, без якої відповідний процес не відбудеться.

Науковці роблять спроби розробити шляхи удосконалення середовища розвитку малого підприємництва в Україні. Наприклад, М. Кравченко пропонує «деякі напрями щодо прискорення розвитку малого підприємництва на селі, а саме: подальше удосконалення законодавчої та нормативної бази щодо створення сприятливих умов для розвитку малого підприємництва; стимулювання розвитку малого підприємництва на селі шляхом удосконалення кредитної політики, організація державних кредитних установ з метою пільгового кредитування суб'єктів малого підприємництва; посилення державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва; удосконалення податкової політики, стосовно функціонування спрощеної системи оподаткування» [60].

На думку науковця С. Слободяник, «ефективність діяльності підприємців на Україні значною мірою залежить від здійснення таких заходів, як: збільшення потоків іноземних інвестицій; формування належного правового середовища для розвитку інноваційної та науково-технічної діяльності, підвищення мотивації підприємця до високопродуктивної і високоякісної діяльності через вдосконалення системи економічного стимулювання шляхом внесення змін до податкового, митного законодавства, прийняття Закону про корпорації; сприяння розвитку високорозвиненого фондового ринку, венчурного підприємництва, загалом інвестиційно-фінансового сектора економіки; забезпечення державної підтримки інноваційного підприємництва через створення венчурних фондів, капітал яких на 30–40% формуватиметься за участю держави; забезпечення розвитку інноваційної інфраструктури, створення регіональних інноваційних центрів» [124].

Наразі існує велика кількість законів та нормативно-правових актів щодо створення та розвитку малого і середнього підприємництва, зокрема

такі як Господарський Кодекс України (ГКУ), Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року, Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», Закон України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні», Закон України «Про державні цільові програми», Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», Положення (стандарт) бухгалтерського обліку (П(С)БО) 25 «Фінансовий звіт суб'єкта малого підприємництва», Податковий Кодекс України (ПКУ), Методичні рекомендації із застосування реєстрів бухгалтерського обліку малими підприємствами (№ 720) та інші. Але дуже мало законодавчо затверджених документів щодо економічного розвитку малого підприємництва на селі. Тому варто звернути увагу на Проект розпорядження КМУ від 22 вересня 2021 року «Про схвалення Концепції стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях до 2030 року», який передбачає «...удосконалення державної аграрної політики, інституційного середовища, організаційно-економічного механізму, фінансового та інформаційного забезпечення і державної підтримки малих форм господарювання на селі та сільського розвитку» [88].

Для вирішення цих та інших проблем малому і середньому підприємству необхідно постійно надавати організаційно-технічну, фінансову і майнову підтримку на різних рівнях. Тому держава має визначити стратегічні напрями державної політики щодо розвитку малого підприємництва на селі. Слід зауважити, що аргументованою державна політика підтримки підприємництва на селі стає тільки в тому разі, коли вона ґрунтується на реально функціонуючій системі економічного законодавства, враховуючи сучасні умови, інтереси соціуму та суб'єктів підприємництва. Попри ухвалену нещодавно вищими органами державної влади й управління нормативну документацію, зростання малого підприємництва на селі в Україні відбувається в несприятливому макро- та мікросередовищі: існує велика кількість проблем, які потрібно розв'язувати на різних рівнях.

Для досягнення цілей сільського розвитку фермери, особливо малі сімейні господарства, підприємці на сільських територіях і сільські мешканці повинні застосовувати нові стратегії, які ґрунтуються на мобілізації і взаємопоєднанні різних сфер сільського життя. Сільське господарство, навколишнє середовище, відновлювана енергія, ручна праця, послуги сільської гостинності (сільський туризм), культурна спадщина, органічне господарство, місцеві продукти, прямий продаж з ферм повинні бути поєднані для формування нової, характерної для певної території виробничої системи.

2.2. Оцінка економічної ефективності діяльності малих підприємств у сфері сільськогосподарського виробництва Кіровоградської області

Потенціал економіки і соціальної сфери Кіровоградської області створює умови для регіонального розвитку, в наявності значні площі земельних ресурсів, розвинений агропромисловий комплекс, значний потенціал у машинобудуванні і харчовій промисловості, є родовища унікальних корисних копалин, достатні людські ресурси тощо. Кіровоградській області є галузі сільського господарства, якими забезпечується понад 31,0% ВДВ, що створюється в області (2 місце в Україні – 12,1%), у Хмельницькій – 31,1% (3 місце в Україні), Чернігівській – 28,2% (4 місце в Україні), Вінницькій області – 28,1% (5 місце в Україні). Проте, незначний потенціал промисловості області порівняно із сусідніми регіонами і в середньому в Україні, недостатність висококваліфікованих інженерно-технічних і робітничих кадрів, складна демографічна ситуація, відсутність аеропорту, незадовільний стан переважної більшості автомобільних доріг, низька щільність населення створюють суттєві обмеження для регіонального розвитку. Промисловим комплексом області забезпечується лише 1,2 % від загального обсягу реалізованої промислової

продукції в Україні (у Херсонській області – 1,2 %, у Миколаївській – 2,3%, Вінницькій – 3,1%, у Запорізькій області – 8,4%).

У масштабі України на Кіровоградську область припадає 2,7% сільського населення і 4,8% сільськогосподарських угідь, а питома вага області в загальному обсязі виробництва валової продукції сільського господарства України стабільно утримується на рівні 4–5%. Сільськогосподарським комплексом створюється понад 31% ВДВ області.

У сільськогосподарському виробництві задіяно 1,8 млн. га ріллі (71,8 % від загальної площі земельного фонду області); зайнято 106 тис. осіб, або 28,1% від загальної кількості населення, зайнятого економічною діяльністю. Сільськогосподарську діяльність здійснюють 3,3 тис. підприємств (обробляють 1230,5 тис. га), 2,6 тис. фермерських господарств (430,7 тис. га), 120,2 тис. особистих селянських господарств (314,5 тис. га), 34 сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи. Внесок аграрних підприємств у загальне виробництво валової продукції за 2020 рік становив 60,4%, господарств населення – 39,6%.

У загальній структурі виробництва зернових і зернобобових та технічних культур переважають три основні сільськогосподарські культури: соняшник, кукурудза та пшениця. Основні причини домінування вказаних видів продукції в сільськогосподарських підприємствах наступні: висока оборотність інвестицій в рослинницькій галузі, висока прибутковість цих культур, особливо останніми роками, можливість застосування інтенсивних технологій, доступ великого аграрного бізнесу на ринок продовольства, зокрема зовнішній. Збільшуються обсяги експорту сільськогосподарської продукції рослинного походження.

Для зберігання зернових та технічних культур у Кіровоградській області діє: 17 комплексів для зберігання зерна та насіння загальною потужністю 253,2 тис. т, 59 елеваторів загальною потужністю зберігання зерна 2,5 млн. т, 66 зернових складів загальною потужністю 118,1 тис. т., 21 овочесховище загальною ємкістю 15,5 тис. т. Станом на 01 січня 2020 року в області

налічувалося 34 сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи (у т. ч. 14 – молочарського напрямку).

Сільське господарство у Кіровоградській області є важливою складовою регіональної економіки, забезпечує продовольчу безпеку регіону, його потенціал останніми роками нарощується і створює сприятливі умови для регіонального розвитку. Кіровоградщина зі своїми природно-кліматичними умовами, сприятливими для ведення сільського господарства, наявністю значної сировинної бази для подальшої переробки та інвестиційним потенціалом може нарощувати сільськогосподарське виробництво.

Орієнтація сільськогосподарських підприємств на вирощування рентабельних зернових культур, а також олійних культур не сприяє збалансованому постачанню на ринок різноманітної продукції харчування. Як наслідок, останнім часом спостерігається недовиробництво окремих малорентабельних або збиткових сільськогосподарських культур, зокрема круп'яних, що призводить до зниження пропозиції їх на ринку, появи ажіотажного попиту та стрімкого здорожчання товару. Згортання потенціалу тваринництва, домінування ролі господарств населення у виробництві картоплі, овочів, фруктів, яєць, молока, незначні обсяги переробки сільськогосподарської продукції у підприємствах області і сировинна спрямованість експорту сільськогосподарської продукції, нерозвиненість інфраструктури із зберігання картоплі, овочів і фруктів, зміна погодно-кліматичних умов створюють перешкоди для регіонального розвитку [6; 75].

Основне джерело капітальних інвестицій – традиційно є власні кошти підприємств (до 80% від загального обсягу освоєних капітальних інвестицій в області). Разом із тим, в останніми роками в області має місце тенденція до збільшення обсягів капітальних інвестицій за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів (від 4,8% – за 2014 рік до 17,4% – за 2020 рік), з одночасним зменшенням обсягу кредитних ресурсів. Обсяг капітальних інвестицій за 2014–2020 роки, освоєних у промисловості області, становив майже 6 млрд. грн, у сільському господарстві – 13,5 млрд. грн, що створює

передумови для підвищення конкурентоспроможності галузей. В основному капітальні інвестиції 2020 року надходили в машини, обладнання, інвентар – 46,1% (2014 рік – 50,1%), нежитлові будівлі – 17,8% (2014 рік – 24,8%), транспортні засоби – 17,2% (2014 рік – 8,6%), інженерні споруди – 11,6% (2014 рік – 5,7%).

Отже, агропромисловий комплекс – найважливіша системоутворююча сфера економіки регіону, країни в цілому, що формує продовольчу та екологічну безпеку, демографічний і трудовий потенціал територій, що надає вирішальний вплив на здоров'я та якість життя населення [86]. Малі підприємства та індивідуальні підприємці поряд з великими підприємствами беруть участь практично у всіх секторах економіки і забезпечують помітний внесок у виробництво товарів і послуг. Мале підприємництво є рушійною силою життєдіяльності і розвитку ринкової економіки, національного єднання, відродження національної самосвідомості, передумовою інноваційного типу економічного зростання, яке ґрунтується на підприємницькій ініціативі в сфері науково-технічної та організаційно-економічної діяльності [66]. Мале підприємництво у сфері сільського господарства продовжує відігравати значну роль в розвитку ринкових відносин в економіці України. Оскільки, завдяки його розвитку відбувається прискорення технічного переоснащення виробництва, що сприяє насиченню територіальних ринків необхідними товарами і послугами, забезпечує зайнятість вивільнених трудових ресурсів. Малий бізнес у сільському господарстві має суттєвий вплив на стабілізацію економічної ситуації регіонів. Результативність діяльності таких підприємств залежить від правильно розробленої методики оцінки економічної ефективності діяльності [92; 117].

Зростання значення малого підприємництва в розвитку сільського господарства та відсутність комплексних напрацювань зазначеної проблеми в економічній літературі потребують продовження наукового пошуку. У зв'язку із цим поставлено такі завдання: розкрити сутність ефективності

діяльності малого підприємництва в сільському господарстві; виділити стадії оцінки ефективності діяльності малого сільськогосподарського підприємництва; виявити особливості оцінки ефективності діяльності малого підприємництва в сільському господарстві; запропонувати математичний інструментарій визначення ефективності діяльності малого підприємництва в сільському господарстві.

Оцінити економічну ефективність діяльності малих підприємств можна з врахуванням інтересів підприємця, а також застосувати придатні для цієї форми підприємництва методи і показники аналізу. При дослідженні ефективності малих підприємств сільськогосподарської галузі першочерговою, зважаючи на їхню роль в економіці регіону, є оцінка економічної ефективності, де головний критерій – це дохідність (як додана вартість на одиницю ресурсів). Економічну ефективність виробництва слід визначати за допомогою відношень одержаних результатів до витрат засобів виробництва та праці [66, с. 112].

Діяльність малих підприємств аграрного сектору також залежить від цін на реалізовану продукцію сільського господарства. Головними чинниками зростання прибутковості малих підприємств сільськогосподарської галузі є ефективне використання земельних, трудових та матеріальних та фінансових ресурсів, збільшення випуску товарної продукції господарствами з розрахунку на одиницю площі сільськогосподарських угідь, а також поліпшити якості цієї продукції та зниження її собівартості [28; 168].

Показником, що характеризує результат функціонування фермерських господарств, є вартість товарної продукції господарства, на основі якої розраховують валовий, чистий дохід і прибуток. При цьому результат зіставляють із витратами засобів виробництва та затратами живої праці. Складність полягає у тому, що на ринку формуються різні ціни на продукцію, залежно від каналів реалізації. Ціни на сільськогосподарську продукцію періодично змінюються. Показники ефективності

сільськогосподарського виробництва повинні відображати зміст процесу відтворення та відповідно кругообігу капіталу та складатися з груп, що характеризують: наявність ресурсів, їхнє використання у процесі виробництва, отримувану продукцію, її розподіл, обмін та споживання. У цьому випадку забезпечується цілісність системи показників, що враховують взаємозв'язки об'єкта дослідження та відображає елементи та стадії процесу виробництва.

Виходячи з принципів системного підходу, показники економічної ефективності можуть бути представлені у вигляді взаємопов'язаних частин: часткових показників ефективності, що характеризують певні сторони процесу виробництва, використання окремих видів ресурсів (урожайність, трудомісткість, вартість основних фондів на 1 гектар ріллі) та узагальненого показника економічної ефективності виробництва, на формування якого впливають часткові показники системи (вартість валової продукції на 1 гектар сільськогосподарських угідь, на середньорічного працівника, середньорічну вартість основних фондів та інших) [101, с. 32].

На основі алгоритму методики оцінки ефективності функціонування інтегрованих структур, а також аналізу формування та функціонування виробничих систем запропоновано наступний алгоритм оцінки економічної ефективності сільського господарства (табл. 2.1).

Перший етап – підготовчий. Його призначення полягає у забезпеченні можливості визначення сценарію проведення аналітичної роботи залежно від цілей оцінки, що піддаються аналізу ланок виробничого ланцюга, обсягу наявної вихідної інформації.

Другий (корекційний) етап забезпечує можливість внесення коректив до системи одиничних показників відповідно до цілей аналізу та обсягу наявних даних.

На третьому (розрахунковому) етапі послідовно виконуються операції з визначення коефіцієнтів результативності та оптимальності, а також інтегральних параметрів (інтегрального коефіцієнта відхилення

оптимальності та результативності), визначення модельних параметрів виробничої системи.

На четвертому етапі проводиться діагностика аналізу, а вже на п'ятому етапі пропонуються рекомендації.

Доцільно розглянути показники, що характеризують економічну ефективність функціонування малих підприємств сільського господарства, що дозволить розробити авторську методику оцінки.

Таблиця 2.1

Алгоритм оцінки економічної ефективності сільського господарства регіону

Етап аналізу	Операція аналізу
Етап 1. Підготовчий	1.1. Формулювання мети.
	1.2. Вибір критеріїв та показників економічної ефективності (результативності, оптимальності).
	1.3. Вибір інструментів для аналізу та встановлення процедури розрахунку.
Етап 2. Корекційний	2.1. Визначення переліку вихідних даних та уточнення системи аналітичних показників.
Етап 3. Розрахунковий	3.1. Розрахунок одиничних, часткових та узагальнюючих показників результативності та оптимальності.
	3.2. Розрахунок інтегральних властивостей ефективності.
	3.3. Формування математичної моделі ефективності діяльності підприємства.
Етап 4. Діагностичний	4.1. Вибір рівня деталізації аналізу та форми представлення одержаних результатів.
	4.2. Аналіз економічної ефективності функціонування галузі.
Етап 5. Рекомендаційний	5.1. Визначення резерву збільшення валової продукції, резерву збільшення прибутку, резерву збільшення зайнятості сільського населення.
	5.2. Розробка рекомендацій для впровадження виробничої системи, включаючи умови впровадження та комплекс організаційно-технічних заходів.

Джерело: розробка автора

Категорія «ефективність» у широкому розумінні означає результативність [90]. Ефект може бути отриманий у натуральній чи

грошовій формі, у вигляді економії ресурсів чи соціального результату. Досягнутий ефект обов'язково має зіставлятися із витратами ресурсів.

Економічна ефективність сільського господарства – це ставлення ефекту до витрат ресурсів нею. Як узагальнюючий показник ефективності розглядаються відношення чистої продукції:

- до сукупних поточних витрат (амортизаційні відрахування, матеріальні витрати на виробництво, фонд заробітної плати промислово-виробничого персоналу, витрати на послуги у невиробничій сфері);
- до авансованих витрат (весь обсяг сукупних основних та оборотних виробничих фондів, а також фондів оплати праці працівників виробництва та сфери обслуговування виробничого характеру, витрати на науку, геологорозвідувальні роботи та на підготовку кадрів).
- для характеристики окремих сторін функціонування сільського господарства на регіональному рівні використовують такі показники:
 - виробничу (техніко-технологічну) ефективність - обсяги виробництва продукції, врожайність сільськогосподарських культур, продуктивність тварин, вихід продукції на одиницю земельної площі, продуктивність праці, фондівіддачу, виготовлення техніки та ін.;
 - економічну ефективність – прибуток, рентабельність, окупність, платоспроможність підприємств, заборгованість за кредитами та ін;
 - соціальну ефективність – виробництво продукції на душу населення, рівень споживання продуктів харчування за рахунок власного виробництва, рівні доходів та зайнятості сільського населення, забезпеченість села житлом та об'єктами соціальної інфраструктури тощо;
 - екологічну ефективність – збереження агроландшафтів, родючість ґрунтів, чистоту водних джерел, збереження рослинного та тваринного світу, рекреаційну цінність території та ін. [90, с. 154].

Сільськогосподарське підприємство на 100% ефективним, якщо:

а) жоден з вихідних параметрів не може бути підвищений без підвищення одного або більше вхідних факторів або зниження інших вихідних параметрів;

б) жоден із вхідних факторів не може бути зменшений без пониження одного або більше вихідних параметрів або підвищення інших вхідних чинників [110, с. 103].

Проте, вищезгадане визначення стосується лише поняття щодо відносної ефективності і може бути не таким беззаперечним, оскільки справжня ефективність у більшості випадків невідома. 100% відносної ефективності підприємства може бути досягнуто тільки тоді, коли порівняно з іншими підприємствами не існує підстав для неефективності по відношенню до одного або кількох вхідних або вихідних факторів. В зв'язку з цим, в основу представленої методики покладено ідею відносної ефективності.

Основним завданням діяльності будь-якого господарства за ринкових умов є отримання прибутку. Наступний крок – це порівняння його ефективності з конкурентами та подібними суб'єктами господарювання. І тільки після визначення такої різниці доцільно аналізувати складові чинники успіху та невдачі того чи іншого суб'єкта господарювання. Малі підприємства сільськогосподарської галузі господарства не виняток.

Вперше методику аналізу для визначення ефективності одиниці кінцевої продукції з одним вхідним фактором (input) і одним вихідним параметром (output) запропонував Фарелль. Він застосував цю модель для вимірювання ефективності сільського господарства США порівнянно з іншими країнами. Але йому не вдалося знайти спосіб об'єднання усіх вхідних і вихідних параметрів, відповідно, в один віртуальний input і output. Ця ідея була в подальшому розвинена Чарнсом, Купером і Родосом, які переформулювали її в проблему математичного програмування [172]

При аналізі даних основоположним моментом є ефективність, що в загальному вигляді визначається як частка від ділення суми всіх вихідних параметрів на суму всіх вхідних факторів:

$$\text{Технічна ефективність} = \frac{\sum \text{зважені} \cdot \text{вихідні} \cdot \text{параметри}}{\sum \text{зважені} \cdot \text{вихідні} \cdot \text{параметри}} \quad (2.1)$$

Для кожної одиниці дослідження (DMU), в нашому випадку для сільськогосподарського підприємства, визначається величина ефективності і проводиться порівняння спостережень. Порівняння відбувається за допомогою методу лінійного програмування при використанні різних базисних моделей та їхніх варіантів. Метод DEA дає змогу виділити з великої кількості сільськогосподарських підприємств ефективні одиниці шляхом побудови межі ефективності, а для всіх інших – міру їхньої неефективності [90].

Початкова модель Чарнса, Купера і Родоса (CCR-модель) з нелінійною програмою по Фарреллу відображає просте виробниче співвідношення з єдиним вхідним і вихідним параметром [172]. Ця модель визначає оцінку параметрів таким чином, щоб відповідне підприємство розміщалося на шкалі від 0 (мінімальна ефективність) до 1 (максимальна ефективність) і, враховувалось співвідношення вхідних і вихідних параметрів всіх спостережуваних одиниць дослідження, досягло, за можливістью, високого значення ефективності E_0 . Формально, ці дії зводяться до вирішення наступного рівняння максимізації:

$$E_0 = \frac{\sum_{j=1}^s u_j y_{j0}}{\sum_{i=1}^r v_i x_{i0}} \rightarrow \max \quad (2.2)$$

$$\text{за умови } \frac{\sum_{j=1}^s u_j y_{jm}}{\sum_{i=1}^r v_i x_{im}} \leq 1 \text{ для всіх підприємств } m=1,2,\dots,n$$

$$u_j \geq 0 \quad j=1,2,\dots,s$$

$$v_i \geq 0 \quad i=1,2,\dots,r, \text{ де:}$$

E_0 – значення ефективності досліджуваного підприємства;

n – число одиниць, які порівнюються;

r – число вхідних факторів;

s – число вихідних параметрів;

x_{i0} – вираз i -того вхідного фактора досліджуваного підприємства;

y_{j0} – вираз j -того вихідного параметра досліджуваного підприємства;

x_{im} – вираз i -того вхідного фактора m -того підприємства з $i = 1, \dots, r$ і $m = 1, \dots, n$;

y_{jm} – вираз j -того вихідного параметра m -того підприємства з $i = 1, \dots, r$ і $m = 1, \dots, n$;

v_i – вага вхідного фактора i з $i = 1, \dots, r$;

u_j – вага вихідного параметра j з $j = 1, \dots, s$.

Чарнс, Купер і Родес за допомогою теорії дробового програмування (англ. Fractional Programing Theory) перетворили цю нелінійну функцію в звичайну лінійну:

$$\max \theta_0 \tag{2.3}$$

$$\text{за умови } \sum_m^n y_{jm} \lambda_m + y_{j0} \theta_0 \leq 0 \text{ для всіх підприємств } j=1,2,\dots,s;$$

$$\sum_m^n x_{im} \lambda_m \leq x_{i0} \text{ для всіх підприємств } i=1,2,\dots,r;$$

Таким чином лінійна функція може бути вирішена за допомогою методів лінійної оптимізації. Щоб отримати величину ефективності для всіх підприємств, необхідно вирішити завдання максимізації індивідуально для кожного підприємства, задіяного в дослідженні. Вектори x_{im} і y_{jm} замінюються при цьому кожного разу за допомогою матриці вхідних і вихідних параметрів досліджуваного підприємства, відповідно.

З формули (2.3) випливає, що при досягненні рішення, у багатьох випадках, тільки частина обмежень може бути задоволена. Невиконані обмеження можна пояснити тим, що порівняно з ймовірними одиницями порівняння можливе збільшення окремих вихідних параметрів або зменшення вхідних факторів, які не можуть бути досягнуті за допомогою пропорційного збільшення вихідних параметрів або зменшення вхідних факторів [110, с.105].

Цей недолік моделі пояснюється тим, що при максимізації або мінімізації існують невраховані ізокванти, так званий резерв (англ. slacks), який не може бути виявлено за допомогою моделей оптимізації. Щоб врахувати можливість вирішення проблеми пошуку резерву оптимізації, Чарнс, Купер і Родос ввели постійну ε , яка приймає дуже мале значення (для практичного розрахунку замінюється на 10^{-6}). Цільові функції, а також обмеження для вхідних і вихідних параметрів доповнюються змінними резерву s_j^+ і s_i^- . Таким чином, пряма вихідна-орієнтована модель і пряма вхідна-орієнтована модель з урахуванням змінних резерву мають вигляд [172]:

Пряма вихідна-орієнтована модель (CCRP-Output) із змінною резерву	Пряма вхідна-орієнтована модель (CCRP- Input) із змінною резерву
$\max \theta_0 + \varepsilon \left(\sum_{j=1}^s s_j^+ + \sum_{i=1}^r s_i^- \right) \quad (2.4)$ за умови: $y_{j0} \theta_0 - \sum_{m=1}^n y_{jm} \lambda_m + s_r^+ = 0 \quad \text{для всіх підприємств } j=1,2,\dots,s$ $\sum_{m=1}^n x_{im} \lambda_m + s_i^- = x_{i0} \quad \text{для всіх підприємств } i=1,2,\dots,r$ $\lambda_m, s_j^+, s_i^- \geq 0, m=1,2,\dots,n$	$\min \theta_0, \lambda_j - \varepsilon \left(\sum_{j=1}^s s_j^+ + \sum_{i=1}^r s_i^- \right) \quad (2.5)$ за умови: $\sum_{m=1}^n y_{jm} \lambda_m - s_j^+ = y_{j0} \quad \text{для всіх підприємств } j=1,2,\dots,s$ $x_{i0} \theta_0 - \sum_{m=1}^n x_{im} \lambda_m - s_i^- = 0 \quad \text{для всіх підприємств } i=1,2,\dots,r$ $\lambda_m, s_j^+, s_i^- \geq 0, m=1,2,\dots,n$

Якщо коефіцієнт дорівнюватиме 1, це означає, що об'єкт дослідження абсолютно ефективний. Чим меншим буде показник від 1, тим нижча ефективність досліджуваного об'єкта.

При доборі показників оцінки економічної ефективності сільського господарства на регіональному рівні важливо, щоб показники ефективності сприяли посиленню зацікавленості всіх підприємств та організацій галузі у підвищенні сукупного кінцевого ефекту агропромислового комплексу [110, с. 107].

Вартісні показники дещо спотворюють економічну ефективність. У зв'язку з цим у перехідний період ефективність зводиться до забезпечення розширеного відтворення, яке безпосередньо характеризується фінансовими показниками стану товаровиробників, і в першу чергу платоспроможністю та фінансовою стійкістю [66, с. 142]. Основний критерій економічної ефективності в різних галузях народного господарства конкретизується. У сільському господарстві – це збільшення виробництва чистої продукції (валового доходу) за найменших витрат живої та уречевленої праці. Отже, з погляду багатьох дослідників критерій економічної ефективності галузі проявляється зі збільшенням виробництва продовольства у необхідному асортименті і якості, в розрахунку на душу населення, у разі зростання продуктивності праці та зниження витрат виробництва на кожну одиницю продукції [28, с. 72]. Таке твердження посилює вимоги до підвищення ефективності як відтворювального процесу загалом, так і кожної його підсистеми, структурних утворень.

Показники ефективності ланок агропромислового комплексу нерозривно пов'язані між собою. Економічна ефективність сільськогосподарської галузі залежить від ефективної роботи як виробників продукції, так і від її переробки та реалізації. Якщо на шляху від виробника до споживача губиться частина продукції чи погіршується її якість, це означає, що частина коштів на цих стадіях витрачена марно, не давши кінцевої ефективності. Взаємодія між ланками комплексу постійно ускладнюється, посилюється їхній взаємний вплив на кінцеві результати. Тому для досягнення економічного ефекту агропромислового комплексу необхідний чіткий зв'язок між усіма ланками виробництва.

Найчастіше до основних показників економічної ефективності сільського господарства відносять: врожайність, валовий збір, збільшення врожаю, суму витрат, собівартість продукції, чистий дохід, рівень рентабельності, потужності переробних підприємств, рівень їхньої механізації, вартість основних фондів, їх структура, чисельність промислово-виробничого персоналу і т. д. [79].

З метою апробації методики оцінки ефективності діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі використано статистичні дані діяльності сільськогосподарських підприємств Кіровоградської області за 2014-2021 рр. (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Показники діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі
Кіровоградської області

Показник	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Кількість малих підприємств, од.	4392	4562	4346	4449	4370	4446	4361	4662
Кількість зайнятих у сільському господарстві на малих підприємствах, осіб.	14468	13728	12899	13842	13558	13704	14544	15834
Продуктивність праці, тис.грн/1 працюючого	227,9	399,8	407,5	579,3	726,8	892,7	810,3	795,9
Капітальні інвестиції в машини та обладнання, тис. грн	32979,472	54880,682	52561,327	80187,202	98545,643	122329,325	117846,701	126024,361
Обсяг реалізованої продукції, млн. грн	33611,3	54672,2	59287,6	68116,0	85172,9	97341,8	107604,0	135743,6

Джерело: складено на основі [31].

Слід відмітити, що формування масиву статистичних даних щодо діяльності малих підприємств у цілому, та сільськогосподарської галузі

зокрема потребує вдосконалення. Вважаємо, що результативним показником ефективності діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі може стати обсяг реалізованої продукції. Показники, що використовуються для аналізу ефективності, представлені такими змінними:

- 1) кількість малих підприємств сільськогосподарської галузі;
- 2) кількість зайнятих у діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі;
- 3) продуктивність праці (обсяг виробленої продукції на одного працюючого);
- 4) капітальні інвестиції в машини та обладнання.

Особливе значення у вивченні взаємозв'язків між ознаками ринків праці належить багатофакторному кореляційно-регресійному аналізу, при якому визначається залежність результативної ознаки від кількох факторів одночасно.

Для створення кількісної моделі, яка виражає загальну тенденцію зміни рівнів динамічного ряду у часі, використовується аналітичне вирівнювання ряду динаміки. За аналітичного вирівнювання динамічного ряду фактичні значення Y_t замінюються обчисленими на основі певної функції $Y=f(t)$, яку називають трендовим рівнянням. Доцільним вважається аналіз ланцюгових характеристик інтенсивності динаміки [109, с. 61]. Вирівнювання ряду виконуємо на основі лінійної функції

$$Y_t = a + bt, \quad (2.6)$$

Де: a – рівень ряду при $t=0$;

b – середня абсолютна швидкість динаміки;

t – порядковий номер періоду.

Для оцінювання параметрів рівняння (2.6) застосовується метод найменших квадратів.

Для формування багатофакторної моделі використовувалися середні дані Державної служби статистики України та Кіровоградської області за період 2014 – 2021 років.

Попереднє вивчення форми зв'язку між вказаними ознаками показало, що зв'язок може бути виражений за допомогою лінійного рівняння регресії:

$$\tilde{Y}_x = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4, \quad (2.7)$$

Де: x_1 – кількість малих підприємств сільськогосподарської галузі;

x_2 – кількість зайнятих у діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі;

x_3 – продуктивність праці;

x_4 – капітальні інвестиції в машини та обладнання;

a_1, a_2, a_3, a_4 – коефіцієнти регресії;

a_0 – вільний член.

Кожний коефіцієнт рівняння вказує на ступінь впливу відповідного фактора на результативний показник за фіксованого рівня решти факторів, тобто як зі зміною окремого фактора на одиницю змінюється результативний показник. Вільний член рівняння множинної регресії економічного змісту не має.

На підставі вихідних даних проаналізуємо показники зв'язку рівня зайнятості населення з представленими факторами.

В програмі Microsoft Excel за допомогою надбудови **Аналіз даних** отримуємо комплексний регресійний аналіз. Рівняння регресії має вигляд:

$$\tilde{Y}_x = 36631 + 6,0085x_1 + 25,8596x_2 + 736,516x_3 + 5,9854x_4$$

З рівняння регресії випливає, що найбільший вплив на обсяг реалізованої продукції має зміна продуктивності праці, оскільки коефіцієнт регресії за цього фактора найбільший, відповідно при збільшенні фактора на одиницю рівень обсягу реалізованої продукції збільшується на 736,5 млн грн за рік. Решта факторів мали значно менший вплив на результативний показник, а саме: кількість малих підприємств (6 млн грн), кількість зайнятих (25,9 млн грн), капітальні інвестиції в машини та обладнання (5,9 млн грн).

Коефіцієнти регресії, що мають різний фізичний зміст і одиниці вимірювання, не дають чіткого уявлення про те, які фактори найістотніше

вливають на результативний показник. Подальший аналіз пов'язаний з перевіркою значущості адекватності моделі. В програми Microsoft Excel, надбудова **Аналіз даних** отримали основні характеристики моделі (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Характеристики адекватності моделі

№	t -коефіцієнт, при $\alpha=0,05$	Парні коефіцієнти кореляції, r_{yx}	Середнє квадратичне відхилення, σ
1	2,342726779	0,409	17,53145523
2	4,140055807	0,476	6,246190768
3	5,45862591	0,501	134,9270649
4	6,268346114	0,515	0,954868862
	β - коефіцієнт	Коефіцієнт еластичності E_i	Варіація результативного показника, v_y
1	-2,044	-2,071	-0,14
2	0,205	0,195	0,05
3	0,027	0,025	0,39
4	0,086	0,247	0,31
	Коефіцієнт кореляції, R	F - критерій	Коефіцієнт детермінації, R^2
	0,997262	136,4121	0,897241

Коефіцієнт множинної кореляції $R=0,997$ характеризує щільний зв'язок обсягу реалізованої продукції з представленими факторами.

Коефіцієнт множинної детермінації $R^2=0,897$ показує, що варіація обсягу реалізованої продукції в зв'язку зі зміною представлених факторів становить 89,7%. Для розкладання загального обсягу варіації рівня зайнятості населення на варіацію за рахунок кожного включеного до рівняння регресії факторів розглядаємо складові коефіцієнта детермінації. Таким чином, із 89,7% загального коливання рівня обсягу реалізованої продукції 14% – кількість малих підприємств, 5% – кількість зайнятих, 39% – продуктивністю праці, 31% – капітальні інвестиції в машини та обладнання.

Для визначення випадковості наявних взаємозв'язків у моделі розглянемо F -критерій (136,41), який вищий за табличне значення (3,84) для даної ступені свободи $\alpha=0,05$ ($k_1=4$, $k_2=8$). Вірогідність випадкового отримання такого значення F -критерію мала, тому доходимо висновку, що

дана модель може використовуватися для подальшої оцінки ефективності діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі.

Уявлення про значущість факторних ознак дають дані t -статистики. Табличне значення t – критерію нормального розподілу за заданого рівня довірчої ймовірності 0,95 становитиме $t_{\text{табл}}=1,7247$. Відповідні фактичні значення t – критерію вище табличного у всіх чотирьох факторів, що свідчить, що всі обрані фактори істотно впливають на результативний показник.

Однак на підставі коефіцієнтів регресії не можна судити, яка з факторних ознак найбільше впливає на результативну, оскільки коефіцієнти регресії між собою непорівняльні, адже їх виражено різними одиницями. З метою виявлення порівняльної сили впливу окремих факторів та їхніх резервів, обчислюються часткові коефіцієнти еластичності ε_i , а також бета-коефіцієнти β_i , за формулами:

$$\varepsilon_i = a_i \frac{\bar{X}_i}{\bar{Y}}, \quad (2.8)$$

$$\beta_i = a_i \frac{\sigma_{x_i}}{\sigma_y}, \quad (2.9)$$

де: a_i – коефіцієнт регресії при i -му факторі;

$\bar{X}_i$ – середнє значення i -го фактора;

$\bar{Y}$ – середнє значення результативної ознаки;

σ_{x_i} – середнє квадратичне відхилення i -го фактора;

σ_y – середнє квадратичне відхилення результативної ознаки.

Часткові коефіцієнти еластичності показують, на скільки відсотків у середньому зміниться результативна ознака при зміні на 1% кожного фактора та фіксованому рівні інших факторів. Найбільший позитивний вплив на рівень обсягу реалізованої продукції має обсяг капітальних інвестицій в машини та обладнання, тобто, якщо обсяг капітальних інвестицій в машини та обладнання збільшиться на 1%, то обсяг реалізованої продукції

збільшиться на 24,7%. Відповідно збільшена кількість зайнятих у діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі на 1% забезпечить збільшення обсягу реалізованої продукції на 14,5%.

Для уявлення про те, як по малих підприємствах сільськогосподарської галузі Кіровоградської області розподіляються фактори за їх впливом на резерви зростання обсягу реалізованої продукції розглядаються β -коефіцієнти, які показують, на яку частину середнього квадратичного відхилення змінюється результативна ознака при зміні відповідної факторної ознаки на одне значення її середнього квадратичного відхилення. По суті, β -коефіцієнти характеризують фактори, в яких приховано найбільші резерви збільшення результативного показника. В розрахованій моделі найбільші можливості збільшення обсягу реалізованої продукції закладено в обсягу капітальних інвестицій в машини та обладнання (0,086), тому що при зміні на одне квадратичне відхилення обсягу капітальних інвестицій рівень обсягу реалізованої продукції збільшиться на 0,086 свого квадратичного відхилення – це реальний резерв підвищення обсягу реалізованої продукції регіону. Далі за ступенем впливу йде кількість зайнятих у діяльності малих підприємств (0,055), також суттєвий вплив має показник продуктивності праці (0,027). Незначний ступінь впливу має показник кількості малих підприємств сільськогосподарської галузі (0,014), оскільки при збільшенні кількості підприємств зростає і конкуренція в регіоні, а відповідно і обсяг реалізованої продукції збільшується повільніше.

Парні коефіцієнти кореляції свідчать про різний ступінь зв'язку обсягу реалізованої продукції з окремими факторами. Так, найтісніший зв'язок спостерігається з продуктивністю праці (0,534) і обсягом капітальних інвестицій в машини та обладнання (0,501). Середній ступень зв'язку між результативним показником і кількістю зайнятих (0,476) і кількістю малих підприємств (0,409).

Запропонована багатофакторна модель залежності рівня зайнятості населення від визначених факторів є адекватною та свідчить, що кінцевий

економічний ефект на будь-якому рівні та в цілому по сільськогосподарської галузі залежить як від раціонального використання всіх факторів виробництва, так і від систематичної економії, зниження собівартості продукції та підвищення продуктивності праці. Чим більше виробляється і надходить на ринок продукції, що дешевше вона обходиться, тим вище доходи, тим більше коштів підприємства можуть виділити для розширення виробництва. Зростання продуктивності праці з урахуванням науково-технічного прогресу – одне з основних джерел збільшення вироблення продукції сільського господарства.

Мале підприємство на сільських територіях, є основою для ринкової економіки, шляхом створення необхідних умов конкуренції, може швидко пристосовуватися до змін ринкових умов господарювання, та створювати нові робочі місця, що особливо актуально на сільських територіях. Визначення економічної ефективності діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі – це порівняння результатів їхнього функціонування з обсягом витрачених на цей результат коштів, що відображає ступінь ефективності використання його ресурсів.

Існуючі методи оцінки ефективності діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі не досконалі, насамперед, через недостатність статистичних даних. Запропонований метод оцінки ефективності сільськогосподарських малих підприємств на основі багатфакторного регресійного аналізу дозволив виявити основні тенденції впливу різних чинників на ефективність діяльності малих підприємств сільськогосподарської галузі Кіровоградської області.

2.3. Аналіз діяльності малих форм господарювання в Гурівській сільській територіальній громаді

Відповідно до п. 3 ст. 55 Господарського кодексу України суб'єкти господарювання поділяються на суб'єкти мікропідприємництва, суб'єкти малого, середнього та великого підприємництва за критеріями кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік [26]. В Україні найпоширенішими суб'єктами малого підприємництва в аграрному секторі є фермерські господарства, особисті селянські господарства (прототип сімейного фермерського господарства) та фізичні особи – підприємці, які проводять свою діяльність у галузі сільського господарства [34]. «Малі форми господарювання в Україні роблять суттєвий внесок у валове виробництво сільськогосподарської продукції та залишаються стабілізуючою ланкою господарювання, яка компенсує зниження обсягів виробництва продукції сільського господарства на окремих аграрних підприємствах, забезпечують продовольчі потреби населення та належний рівень продовольчої безпеки держави» [34].

«До основних викликів, які стримують розвиток сільських територій і виконання соціально-економічних функцій сільського господарства, слід віднести:

- втрату сільськими громадами господарюючих суб'єктів, яких не мають на своїй території уже більше третини сільських рад. Як наслідок, села втрачають економічну базу для свого розвитку;

- незатребуваність праці селянина. Зайнятість у сільському господарстві й надалі зменшуватиметься внаслідок підвищення продуктивності праці, а також з причини неконкурентоспроможності трудомістких галузей (тваринництва, овочівництва тощо). Для молодих і кваліфікованих працівників на селі немає обнадійливих перспектив працевлаштування, тому посилюється їхня міграція в міста або за кордон;

– відсутність фінансових ресурсів для сільського розвитку. Домінуючий у сільському господарстві механізм корпоративного управління не налаштований на вкладання інвестицій у розвиток суспільно важливих виробництв на селі, працевлаштування сільського населення, підтримку соціальної інфраструктури села, а стан державних фінансів не дає змогу фінансувати сільські громади на достатньому для їхнього розвитку рівні;

– державна політика не спрямована на рівномірне розміщення продуктивних сил на сільських територіях. Спостерігається концентрація сільського населення на приміських, курортно-оздоровчих та інших сільських територіях із більшими можливостями працевлаштування» [1].

Батюк Г. та Ціцька Н. зазначають, що «діяльність малих форм господарювання займає важливе місце в аграрній економіці держави. Окрім забезпечення країни основною часткою продуктів харчування, вони ще й згладжують соціальну напруженість, тобто є місцем праці для багатьох селян. Проте з кожним роком частка за окремими видами продукції, яка припадає на результати їх діяльності, зменшується. Усе більшого значення на ринку виробників аграрної продукції набувають великі підприємства, а тому малі виробники сільськогосподарської продукції стають усе менш конкурентоспроможними, що негативно позначається на їх діяльності» [3].

«Малі форми господарювання у сільському господарстві – це суб'єкти господарювання, діяльність яких побудована на праці власника та членів його сім'ї, що виробляють продукцію у невеликих обсягах для задоволення потреб ринку, рідше для власних потреб та які складають основу дрібнотоварного виробництва, зокрема вони поділяються на: господарства населення, у тому числі особисті селянські господарства з обмеженнями площі земельної ділянки не більше ніж 2 га; фермерські господарства сімейного типу, які підпадають під визначення мікропідприємства згідно з Господарським кодексом України, проте з певними уточненнями, а саме: створенням і діяльністю займається одна чи кілька осіб, які є родичами або членами сім'ї, середньорічна кількість найманих працівників обмежується

двома особами, а площа земельних угідь становить до 100га. Усі інші фермерські господарства залежно від їх розмірів будуть віднесені до середніх чи великих підприємств» [3].

«Ключовою відмінністю між господарством населення і фермерським господарством є те, що діяльність першого ґрунтується лише на особистій праці його членів. Фермерські господарства формують продовольчий фонд країни через реалізацію продукції державі та на місцевому ринку» [133]. «Без дрібних господарств, особливо присадибних, немислиме існування українського села, без великих – розвиток науково-технічного процесу в аграрному виробництві» [161]. «Малі форми господарювання стали засобом виживання на селі, гарантують населенню країни певну продовольчу безпеку, а сільським жителям – диверсифікованість діяльності» [68].

За даними Світової Організації продовольства та сільського господарства (ФАО), у сімейних фермерських господарствах – найбільш поширеній формі господарювання у сільській місцевості – виробляється понад 83 % валового виробництва продукції тваринництва та понад 51% продукції рослинництва у світі. В Європі сімейні та переважно самозайняті форми господарювання в сільській місцевості домінують практично в усіх галузях сільського господарства. В ЄС близько 85 % усіх ферм є сімейними, вони обробляють до 70% всіх сільськогосподарських земель [94].

З прийняттям Закону України 1067-VIII від 31.03.2016 «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» [39] щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» фермерські господарства відтепер можуть бути не тільки у статусі юридичної особи, а й діяти без статусу юридичної особи і організовуватися на основі діяльності фізичної особи-підприємця. Членами такого господарства можуть бути лише фізична особа-підприємець та члени її сім'ї.

Такі господарства отримують статус сімейних фермерських господарств (СФГ). Якщо діяльність провадиться спільно з членами сім'ї, то між ними має бути укладений договір про створення сімейного фермерського

господарства. Такий договір повинен містити умови, визначені в ч. 5 ст. 81 ЗУ «Про фермерські господарства», та має бути нотаріально посвідченим. Для виконання сезонних і окремих робіт, які пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок, сімейні фермерські господарства можуть залучати додаткових працівників.

«Поряд з позитивними результатами законодавчих змін варто також звернути увагу і на те, що СФГ, організовані на основі діяльності фізичної особи-підприємця, у податкових відносинах не мають тих пільг, які мають фермерські господарства – юридичні особи. Наприклад, Податковим кодексом передбачений спеціальний податковий режим для сільськогосподарських товаровиробників – спрощена система оподаткування платників податку 4 групи. Водночас Кодекс відносить до сільськогосподарських товаровиробників лише юридичних осіб (пп. 14.1.235 ПКУ). Отже, сімейні фермерські господарства, організовані на основі діяльності фізичної особи-підприємця, на цьому режимі перебувати не зможуть» [28].

Прийняті зміни до Закону України «Про фермерське господарство» не спонукають особисті селянські господарства трансформуватися у фермерські. Оформлення фермерського господарства і подальше набуття статусу СФГ потребує від них додаткових витрат коштів (сплату податків, єдиного соціального внеску, реєстраційні збори тощо), часу і зусиль на реєстрацію, ведення обліку, звітності тощо.

«Привабливість вибору селянином офіційного статусу підприємця має бути підтримана доступністю для нього переваг учасника прозорих ринків продукції та засобів виробництва, поширення на селянське господарство, що набуло підприємницький статус, переваг одержувача державної допомоги або учасника цільових програм розвитку певних напрямів господарювання (наприклад, сімейних ферм), суб'єкта спрощеної системи оподаткування й обліку» [34].

В Україні, за експертними оцінками, серед особистих селянських господарств налічується 700–800 тис. таких, що відповідають прийнятим у світі критеріям СФГ, які могли б набути статус суб'єкта підприємницької діяльності (сімейних ферм) без створення юридичної особи та бути повноцінними учасниками аграрного ринку [8]. Світовий досвід показує, що основу аграрного сектору країн з розвинутою ринковою економікою становлять саме малі та середні сільськогосподарські товаровиробники – фермерські господарства сімейного типу. Саме для цих форм господарювання застосовуються найбільші за кількістю спрощення в реєстрації, веденні обліку, звітності, найсуттєвіші за обсягом податкові пільги та пряма державна підтримка.

З метою відображення місця і ролі малих форм господарювання у розвитку сільських територій проведено аналіз їхньої діяльності на прикладі Кіровоградської області, зокрема Гурівської сільської територіальної громади (дод. Е). За умови децентралізації, реформування адміністративно-територіального устрою Гурівська сільська рада розпочала свою роботу 19 листопада 2020 року, до складу якої увійшли 7 колишніх сільських рад Боківська, Братолюбівська, Варварівська, Василівська, Гурівська, Іванівська та Пишненська. Територія громади згідно з адміністративно-територіальним устроєм України, входить до складу Кропивницького району Кіровоградської області. Адміністративний центр громади – село Гурівка. Рішенням сесії Гурівської сільської ради від 26 жовтня 2021 року №1687 утворено старостинські округи, які увійшли до складу Гурівської сільської ради. Територіальна громада розташована в південно-східній частині Кіровоградської області, клімат помірно континентальний. Територіальна громада займає площу – 628,3 км², з населенням – 5833 мешканці. На півдні межує з Дніпропетровською та Миколаївською областями. Сприятливими чинниками географічного розташування громади є безпосереднє сусідство з розвинутим в промисловому відношенні Придніпров'ям, наявність густої мережі транзитних залізниць та автомагістралей.

Гурівська сільська територіальна громада пролягає у межах двох фізико-географічних зон: лісостепної і степової (більша частина). Агрокліматичні та агроґрунтові умови громади сприятливі для розвитку сільського господарства. У надрах області є поклади різноманітних корисних копалин – паливних, рудних, нерудних, гідромінеральних. Паливні корисні копалини представлені родовищами бурого вугілля, горючих сланців і торфу. Рудні ресурси – це запаси залізних, нікелевих, хромітових, марганцевих, уранових та інших руд, а також золота. Особливо багата область нерудними корисними копалинами, серед яких найбільш важливі графіт і будівельні матеріали. Кіровоградщина славиться своїми чорноземами. В області розвинуте як рослинництво, так і тваринництво. Сільське господарство області спеціалізується на випуску зернових культур, соняшнику, городництва та розвитку м'ясо-молочного тваринництва.

Село Гурівка є адміністративним центром територіальної громади, розміщене на відстані 82 км від м. Кропивницький. Відстань від найвіддаленішого населеного пункту громади (с. Василівка) до адміністративного центру (с. Гурівка) становить 48 км. Загальна кількість населення становить 5833 осіб. Загальна площа Гурівської територіальної громади складає 62831,9 га. Значну частку економічної діяльності займає сільське, лісове та рибне господарство, що становить 58% від всього зайнятого населення (рис. 2.13).

Після об'єднання 7 сільських рад на території Гурівської сільської ради налічується: 108 суб'єктів малого та середнього підприємництва та 46 фізичних осіб-підприємців. У галузевій структурі сільського господарства переважає рослинництво. Аграрний сектор громади спеціалізується на вирощуванні зернових та технічних культур.

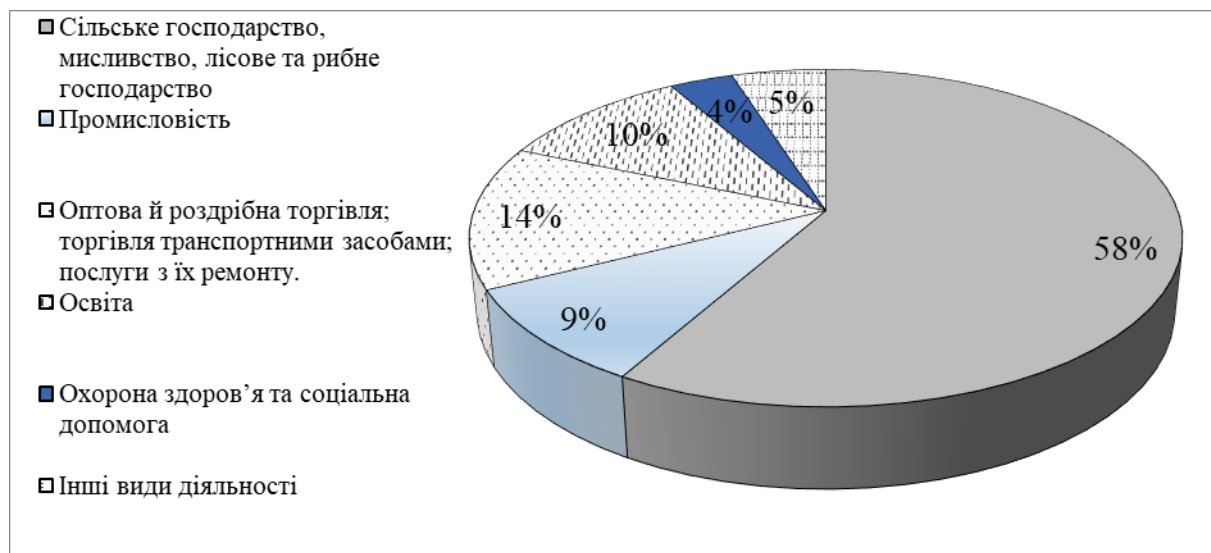

Рис. 2.13. Структура зайнятості в розрізі видів економічної діяльності Гурівської сільської територіальної громади за 2021 рік

Джерело: складено на основі [31].

Найбільшими сільськогосподарськими підприємствами, що здійснюють діяльність на території громади є: СТОВ «Зоря», ПП «Гайдук», ПП «Агромир», ФГ «АСК», СФГ «Павел», ПСП «Золота Марія», ФГ «Паросток», ТОВ «Новолозуватське», СФО «Агат», ФГ «Хлібороб» (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Основні роботодавці Гурівської сільської територіальної громади станом на 2021 рік

Підприємство, організація, установа	Вид діяльності (основний)	Чисельність працівників у 2021 році
СТОВ «Зоря»	Виробництво сільгосппродукції	65
ТОВ «Новолозуватське»	Виробництво сільгосппродукції	53
ФГ «Хлібороб»	Виробництво сільгосппродукції	22
ПСП «Золота Марія»	Виробництво сільгосппродукції	17
ПП «Гайдук»	Виробництво сільгосппродукції	35
ПП «Агромир»	Виробництво сільгосппродукції	27

Джерело: складено на основі стратегії розвитку Гурівської сільської територіальної громади на 2022 – 2027 роки

Основні бюджетоутворюючі підприємства СТОВ «Зоря» та ПСП «Гайдук». Сільськогосподарські підприємства займаються вирощуванням зернових та технічних культур. Переважна більшість земель на території Гурівської громади це землі сільськогосподарського призначення. Основними землекористувачами є підприємства з вирощування сільськогосподарської продукції (рис. 2.14).

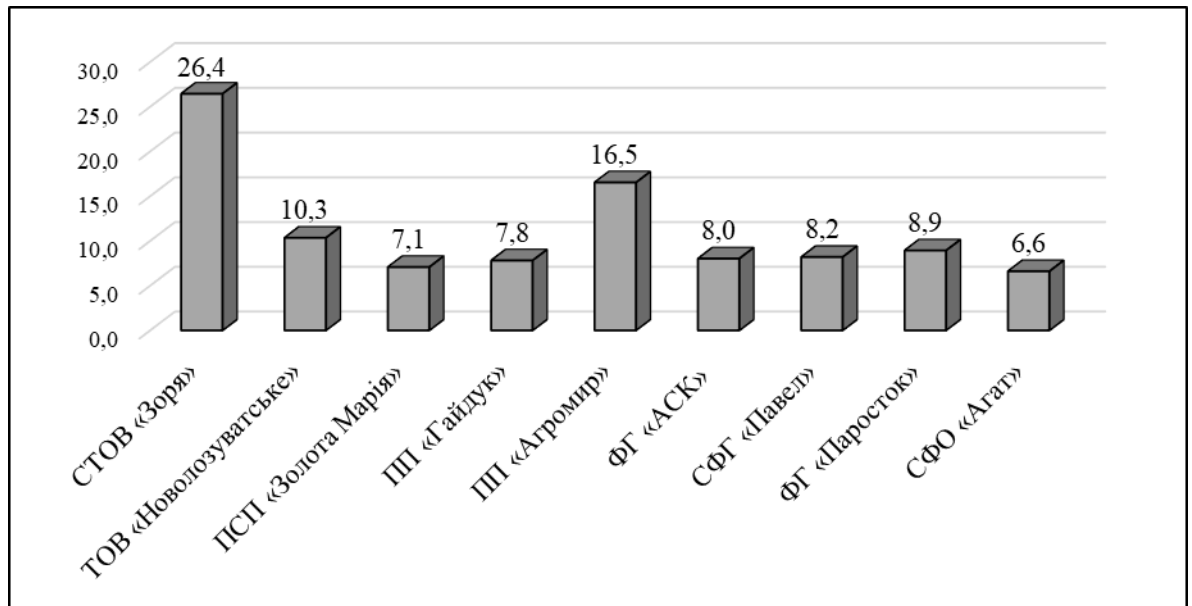

Рис. 2.14. Частка найбільших землекористувачів-підприємців Гурівської сільської територіальної громади за 2021 рік, %

Джерело: складено на основі стратегії розвитку Гурівської територіальної громади на 2022 – 2027 роки.

Рішенням Гурівської сільської ради від 25 лютого 2021 року №186 затверджено «Програму підтримки малого і середнього підприємництва Гурівської сільської ради на 2021 – 2023 роки». Фінансування даної програми здійснюватиметься за рахунок коштів бюджету сільської ради, коштів підприємців та джерел фінансування незаборонених законодавством.

Загальна площа земель становить 16000,47 га. Категорія та площі земель за відповідним призначенням в 2021 році приведено в табл. 2.5. Найбільшу частку площ Гурівської ОТГ займають землі сільськогосподарського призначення – 81,24% від всіх земельних ділянок.

Частка земель сільськогосподарського призначення по старостинських округах представлена на рис. 2.15.

Таблиця 2.5

Показники категорії та площі земель Гурівської громади за 2021 рік

Категорія земель	Частка земельних площ, %
Землі сільськогосподарського призначення	81,24
Землі житлової та громадської забудови	1,21
Землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення	0,66
Землі оздоровчого призначення	8,20
Землі рекреаційного призначення	0,01
Землі історико-культурного призначення	0,001
Землі лісгосподарського призначення	6,67
Землі водного фонду	1,11
Землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення	0,41
Інші	0,50

Джерело: складено на основі стратегії розвитку Гурівської сільської територіальної громади на 2022 – 2027 роки.

Найбільша частка земель сільськогосподарського призначення належить селам Бокове та Гурівка – 23,1% та 21% відповідно. Найменша частка – селу Пшеничне, яка становить 5,8% (рис. 2.15).

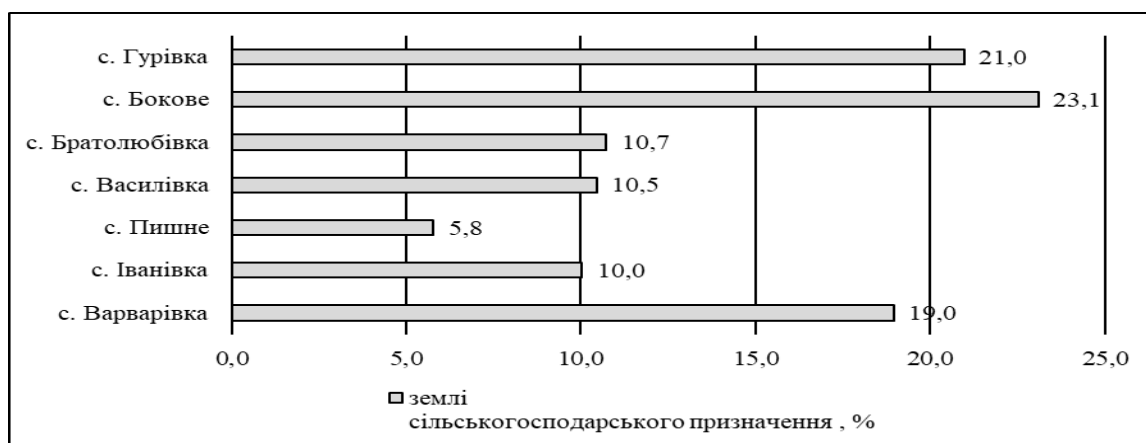

Рис. 2.15. Частка земель сільськогосподарського призначення по старостинських округах Гурівської сільської територіальної громади, %

Джерело: складено на основі стратегії розвитку Гурівської сільської територіальної громади на 2022 – 2027 роки.

Основними платниками податків є підприємства сільського господарства. Податок з доходів фізичних осіб та плата за землю становить найбільшу частку від усіх податкових надходжень громади – майже 42% і 33% відповідно (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Структура дохідної частини місцевого бюджету
Гурівської сільської територіальної громади
за 2018–2021 роки, млн. грн.

Показник	2018 рік, тис. грн	2019 рік, тис. грн.	2020 рік, тис. грн.	2021 рік, тис. грн.	Частка у 2021 році, %
Прибутковий податок з громадян/ Податок з доходів фізичних осіб	15265,8	17523,0	17846,6	16245,6	41,86
Єдиний податок (крім с.-г. виробників)	1694,5	1934,6	1264,7	1484,8	3,83
Єдиний податок від с.-г. виробників	9025,1	8472,6	8768,5	7705,0	19,85
Плата за землю	11581,1	12697,5	12934,0	12697,4	32,72
Податок на нерухомість	106,7	137,3	55,9	57,6	0,15
Акцизний збір	858,5	664,3	552,8	521,7	1,34
Інші податки та збори	447,8	296,7	302,2	71,9	0,19
Податкові надходження разом	39226,5	41663,4	41561,4	38809,3	100

Джерело: складено на основі стратегії розвитку Гурівської сільської територіальної громади на 2022 – 2027 роки.

Основні пріоритетні напрями соціально-економічного розвитку Гурівської сільської територіальної громади за 2022 рік є: досягнення економічної стабільності, створення сприятливих умов для розвитку підприємництва; ефективне використання на території громади виробничих територій, приміщень, земельних ділянок з метою розвитку малого та середнього бізнесу; сприяння налагодженню стабільної роботи діючих підприємств; забезпечення режиму максимального сприяння діяльності малого та середнього бізнесу, підвищення його ролі у соціально-економічному житті громади; недопущення обмежень на шляху розвитку підприємництва; недопущення адміністративного тиску на малий та середній бізнес; поліпшення діючої дозвільної системи для суб'єктів підприємницької

діяльності; наповнення споживчого ринку якісними та доступними за ціновими пропозиціями товарами. Як бачимо розвитку підприємництва приділяється значна увага з боку місцевої ради.

Варто розглянути динаміку кількості діючих суб'єктів господарювання та кількості особистих селянських господарств Кіровоградської області (табл. 2.7 і 2.8).

Таблиця 2.7

Кількість діючих суб'єктів господарювання Кіровоградської області
за 2017–2021 роки

Рік	Кількість діючих суб'єктів господарювання				
	усього, одиниць	підприємства		фізичні особи-підприємці	
		одиниць	у % до загального показника по Україні	одиниць	у % до загального показника по Україна
2017	36447	7735	2,3	28712	2,0
2018	36486	8068	2,3	28418	1,9
2019	38138	8755	2,3	29383	1,9
2020	38319	8553	2,3	29766	1,9
2021	38627	8735	2,3	29859	1,9

Джерело: складено на основі [31].

Кількість підприємств 2021 року становила 8735 одиниць, що на 2,13% більше порівняно з 2020 роком. За 2020 рік відбулося скорочення кількості діючих підприємств на 2,3% порівняно з 2019 роком. Протягом 2019 і 2018 років спостерігаємо збільшення кількості на 8,51% та 4,3% відповідно. Як видно з таблиці 2.7 кількість фізичних осіб-підприємців останніми роками збільшується і в 2021 році становила 29859 одиниць або приріст становив 0,31% відповідно до 2020 року. За 2020 роки збільшення було близько 1,30% відповідно до 2019 року і становило 29766 одиниць. За 2019 рік збільшення відбулося на 4% порівняно з 2018 роком – 29383 одиниці. В загальній структурі кількості діючих суб'єктів господарювання Кіровоградська область має 2,3% діючих підприємств та 1,9% фізичних осіб-підприємців відповідно по Україні загалом.

Таблиця 2.8

Кількість особистих селянських господарств Кіровоградської області
за 2017–2021 роки

Рік	Кількість господарств, тис.	Площа земельних ділянок, тис.га	у тому числі з цільовим призначенням			
			для будівництва й обслуговування житлових будинків, господарських будівель і споруд	для ведення особистого селянського господарства	для ведення товарного сільсько-господарського виробництва	з них узятих в оренду
2017	121,6	311,8	23,9	92,2	195,5	37,6
2018	120,2	314,5	23,6	91,9	198,8	36,8
2019	118,4	316,9	23,7	92,4	200,4	37
2020	116,8	317,4	23,1	95,4	198,6	33,8
2021	115,6	314,4	23,2	96,5	194,3	35,0

Джерело: складено на основі [31].

Кількість особистих селянських господарств за останні 5 років скорочується. За 2021 рік порівняно з 2019 роком на 1,03%; за 2019 рік порівняно з 2018 роком на 1,35%, тобто скорочення коливається в межах від 1,03%–1,15% відповідно по роках, що є незначним і не впливає на загальні показники розвитку. У свою чергу площа земельних ділянок мала тенденцію до збільшення включно до 2020 року, хоча вона теж є незначною: 2020 року порівняно з минулим відбулося збільшення на 0,16%, 2019 року – на 0,76%, 2018 року – на 0,87%. А 2021 року навпаки, відбулося скорочення площ земельних ділянок на 0,95%.

Така тенденція повинна спонукати місцеві органи влади до підвищення можливостей розвитку малих форм господарювання, зокрема: розвитку переробної промисловості; сприяння участі товаровиробників у виставково-ярмарковій діяльності з метою підвищення конкурентоспроможності продукції, встановлення корисних ділових контактів; недопущення встановлення обмежень щодо кількості суб'єктів господарювання, які можуть здійснювати певні види господарської діяльності; забезпечення підтримки розвитку молодіжного підприємництва, в тому числі шляхом

надання фінансової допомоги для зайняття підприємницькою діяльністю; удосконалення співпраці із соціальними партнерами щодо забезпечення організації роботи щодо надання консультацій особам з питань організації та провадження підприємницької діяльності; проведення консультативних зустрічей із суб'єктами малого підприємництва з питань захисту прав споживачів, державної політики ціноутворення; широкого залучення інвестиційного потенціалу вітчизняних та зарубіжних інвесторів, донорських організацій, коштів держави та досягнення за рахунок цього модернізації виробництва, розширення випуску конкурентоспроможної продукції, створення нових робочих місць, розвитку та поліпшення сфери послуг, покращення інфраструктури.

Основними заходами щодо поліпшення ситуації можуть бути: проведення інвентаризації промислових майданчиків, вільних приміщень, земельних ділянок на території громади; забезпечення відкритості для бізнесу інформації про вільні земельні ділянки та приміщення на території громади для сприяння започаткування нової підприємницької справи; проведення системної роботи щодо розробки інвестиційних проектів та пропозицій з метою використання незадіяних у виробництві промислових майданчиків.

Малі форми господарювання Кіровоградської області, зокрема Гурівської сільської територіальної громади, виконують значну роль у формуванні агропотенціалу та розвитку сільських територій. За даними державної служби статистики частка активних підприємств, що займається сільськогосподарською діяльністю становила 3589 од. або 7,01% від загальної кількості підприємств по Україні за 2021 рік, це майже так само як і минулі роки, тобто за період 2017–2020 років частка таких підприємств становила від 6,61% до 6,83% від кількості всіх підприємств по Україні (рис. 2.16).

Обсяги виробництва продукції сільського господарства (у постійних цінах 2016 р.) за 2021 р. становили 37139 млн. грн., а це 5,21 % від усіх

категорій господарств, у тому числі продукція рослинництва становила 33536 млн грн (5,78%), а продукція тваринництва 3603 млн грн (2,72%) (табл. 2.9). Протягом 2021 року порівняно з минулим роком збільшення виробництва продукції відбулося на 1,06%, у тому числі обсяги продукції рослинництва збільшилися на 1,2%, а продукція тваринництва на 0,07%.

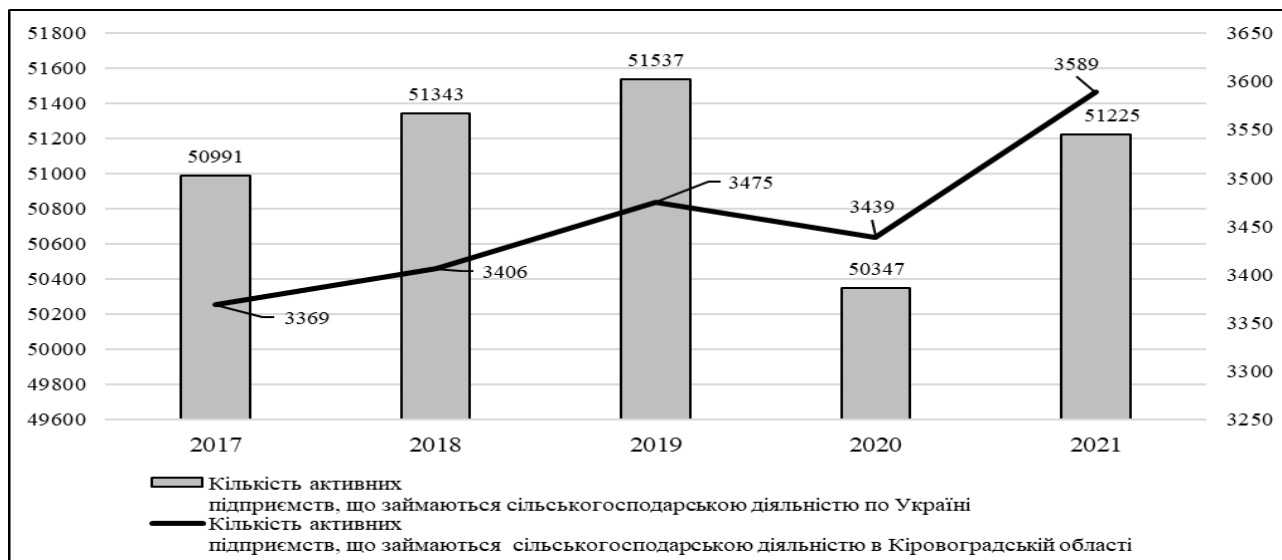

Рис. 2.16. Кількість активних підприємств, що займаються сільськогосподарською діяльністю в Кіровоградській області за 2017–2021 роки, од.

Джерело: складено на основі [31].

Таблиця 2.9

Виробництво продукції сільського господарства, а також продукції рослинництва і тваринництва Кіровоградської області за 2018 – 2021 роки

Продукція сільського господарства, млн грн				У тому числі							
				продукція рослинництва				продукція тваринництва			
2018	2019	2020	2021	2018	2019	2020	2021	2018	2019	2020	2021
Продукція сільського господарства в господарствах усіх категорій											
33437	35995	25381	37139	29632	32165	21698	33536	3805	3830	3683	3603
Частка у загальному виробництві продукції сільського господарства, %											
4,98	5,29	4,15	5,21	5,60	5,97	4,58	5,78	2,68	2,69	2,65	2,72
Структурні зрушення порівняно з попередніми роками, %											
–	0,31	-1,14	1,06	–	0,37	- 1,39	1,2	–	0,01	-0,04	0,07

Джерело: розраховано на основі [31].

У 2021 р. сільськогосподарські підприємства виробили продукції на 25105,1 млн грн або 53,1% (табл. 2.10 та 2.11).

Таблиця 2.10

Виробництво продукції сільського господарства за категоріями
господарств Кіровоградської області, млн грн

Показник	2018	2019	2020	2021
Продукція сільськогосподарських підприємств, у т.ч.	21890,7	24234,4	15763,4	25105,1
продукція рослинництва	21082,7	23296,9	14835,2	24218,3
продукція тваринництва	808,0	937,5	928,2	886,8
Продукція в фермерських господарствах, у т.ч.	6667,1	7553,4	4783,2	8080,0
продукція рослинництва	6588,9	7469,0	4679,6	7978,7
продукція тваринництва	78,2	84,4	103,6	101,2
Продукція в господарствах населення, у т.ч.	11546,3	11760,4	9617,7	12033,4
продукція рослинництва	8549,6	8868,2	6863,2	9317,7
продукція тваринництва	2996,7	2892,2	2754,5	2715,7

Джерело: розраховано на основі [31].

Сільськогосподарська продукція фермерських господарств становила 8079,9 млн грн або 17,1%, а господарства населення виробили продукції на 12033,4 млн грн або 25,5%. Найбільшу питому вагу займає виробництво продукції сільськогосподарських підприємств, і 2021 року порівняно з 2020 роком їхня частка зросла на 4,17%, у фермерських господарствах зросла на 2,24%, у господарствах населення зменшилася на 4,41%. Незважаючи на те, що у фермерських господарствах частка становить 17,1% приріст склав 2,24%, а от продукція в господарствах населення зменшилася на 4,41% 2021 року порівняно з 2020 роком.

Частка категорій господарств у виробництво продукції сільського господарства, а також продукції рослинництва і тваринництва в Кіровоградській області представлена у таблиці 2.12.

Таблиця 2.11

Частка категорій господарств у виробництво продукції сільського господарства у Кіровоградській області, %

Показник	2018	2019	2020	2021
Продукція всіх категорій	100	100	100	100
Продукція сільськогосподарських підприємств, у т.ч.	52,0	53,2	49,0	53,1
продукція рослинництва	55,1	55,9	52,2	55,6
продукція тваринництва	13,7	15,8	16,0	15,5
Продукція в фермерських господарствах, у т.ч.	15,8	16,6	14,9	17,1
продукція рослинництва	17,2	17,9	16,5	18,3
продукція тваринництва	1,3	1,4	1,8	1,8
Продукція в господарствах населення, у т.ч.	27,4	25,8	29,9	25,5
продукція рослинництва	22,4	21,3	24,2	21,4
продукція тваринництва	50,8	48,7	47,4	47,4

Джерело: розраховано на основі [31].

У структурі виробництва продукції рослинництва регіону серед всіх категорій господарств найбільша частка припадає на сільськогосподарські підприємства і становила 2021 р. – 55,6 %, і має тенденцію, порівняно з 2020 р., до зростання – на 3,4 в.п. Частка виробництва продукції рослинництва в господарствах населення становила 2021 р. – 21,4% і за вказаний вище період зменшилася на 2,8 в. п. Фермерські господарства мали найнижчу питому вагу серед усіх категорій господарств стосовно виробництва продукції рослинництва (18,3%), однак порівняно з 2020 р. відбулося збільшення на 1,8 відсоткового пункту.

У структурі виробництва продукції тваринництва регіону серед усіх категорій найбільшу частку мають господарства населення 2021 р. – 47,4%, а найменшу фермерські господарства – 1,8%. Структурні зрушення та темп приросту продукції сільського господарства, а також продукції рослинництва і тваринництва в Кіровоградській області представлена у таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Структурні зрушення та темп приросту продукції сільського господарства, а також продукції рослинництва і тваринництва за категоріями господарств у Кіровоградській області, млн грн

Показник	2021 до 2020, рази	2021 до 2018, рази	2021 до 2020, %	2021 до 2018, %
Продукція сільськогосподарських підприємств, у т.ч.	9341,7	3214,4	59,3	14,7
продукція рослинництва	9383,1	3135,6	63,2	14,9
продукція тваринництва	-41,4	78,8	-4,5	9,8
Продукція в фермерських господарствах, у т.ч.	3296,7	1412,8	68,9	21,2
продукція рослинництва	3299,100	3299,1	70,5	21,1
продукція тваринництва	-2,4	23	-2,3	29,4
Продукція в господарствах населення, у т.ч.	2415,7	487,1	25,1	4,2
продукція рослинництва	2454,5	768,1	35,8	9,0
продукція тваринництва	-38,8	-281	-1,4	-9,4

Джерело: розраховано на основі [31].

Виробництво продукції сільського господарства має тенденцію до збільшення. Так в сільськогосподарських підприємств у 2021 році відбулося збільшення на 59,3% в порівнянні з 2020 роком (див. табл. 2.9). Відповідно виробництво продукції рослинництва збільшилося на 63,2%, а продукція тваринництва зменшилася на 4,5%. Хоча в порівнянні з 2018 роком приріст склав 9,8%.

Виробництво продукції у фермерських господарств збільшилося в 2021 році в порівнянні з 2020 роком на 68,9%: продукція рослинництва на 70,5%, а продукція тваринництва зменшилася на 2,3%. В господарствах населення також відбулося збільшення обсягів виробництва на 25,1%, зокрема, продукція рослинництва на 35,8%, а продукція тваринництва зменшилася на 1,4%.

Вплив малих форм господарювання на розвиток сільських територій регіону характеризує аналіз деяких показників діяльності усіх категорій господарств, які виробляють сільськогосподарську продукцію в області. До

уваги взято такі показники: наявність сільськогосподарської техніки; посівні площі; площі сільськогосподарських угідь; виробництво основних видів продукції рослинництва і тваринництва. Динаміка розвитку малих форм господарювання характеризується показниками сільського господарства Кіровоградської області та представлена у таблицях 2.13–2.15.

Відмічається позитивна тенденція у сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств до збільшення кількості сільськогосподарської техніки за останні роки (див. табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Динаміка сільськогосподарської техніки за усіма категоріями господарств в Кіровоградській області за 2018–2021 роки

Показник	2018	2019	2020	2021	2021 до 2018, %	2021 до 2020, %
Наявність сільськогосподарської техніки у підприємствах						
Трактори	9357	9701	9722	9786	4,6	0,7
Комбайни зернозбиральні	1991	2045	2089	3001	50,7	43,7
Машини посівні та для садіння	5330	5941	6058	6097	14,4	0,6
Машини для захисту сільськогосподарських культур	1825	1849	1898	1902	4,2	0,2
Наявність сільськогосподарської техніки в фермерських господарствах						
Трактори	3789	3888	3901	3956	4,41	1,41
Комбайни зернозбиральні	902	971	989	1002	11,09	1,31
Машини посівні та для садіння	2689	2707	2789	2801	4,17	0,43
Машини для захисту сільськогосподарських культур	965	973	986	998	3,42	1,22
Наявність сільськогосподарської техніки в господарствах населення						
Трактори	249	180	184	199	-20,08	8,15
Зернозбиральні комбайни	17	15	15	14	-17,65	-6,67

Джерело: розраховано на основі [31].

Звичайно приріст 2021 року порівняно з 2020 роком є незначним від 0,2% до 1,41% відповідно. Виняток становить збільшення кількості комбайнів зернозбиральних, де приріст становить 43,7% за 2021 рік. Але

якщо проаналізувати динаміку від 2018 року, то приріст за 2021 рік становить від 4,2% до 14,4% відповідно. В господарствах населення відмічається негативна тенденція до зменшення кількості техніки, лише 2021 року відбулося збільшення кількості тракторів на 8,15%, а от зернозбиральних комбайнів зменшилося майже на 7%. Порівняно з 2018 роком зменшення було обох категорій техніки на 20% і 17,6% відповідно. Тобто, можна зробити висновок, що в таких господарствах капітальні інвестиції є незначними, і тому їх потенціал не має достатнього розвитку.

Посівні площі та площі сільськогосподарських угідь протягом останніх чотирьох років майже не змінювалися (див. табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Динаміка показників виробництва деяких видів продукції рослинництва в Кіровоградській області за 2018–2021 роки

Показник	2018	2019	2020	2021	2021 до 2018, %	2021 до 2020, %
посівні площі с.-г. культур	1715,1	1714,5	1713,4	1711,4	-0,22	-0,12
площа сільськогосподарських угідь	2032,2	2031,6	2031,6	2032,7	0,02	0,05
виробництво зернових та зернобобових культур						
валовий збір, тис.т	3763,2	4346,6	2689,1	4981,1	32,36	85,23
урожайність, ц з 1 га	45,3	50,4	31,4	55,4	22,30	76,43
площа, з якої зібрано врожай, тис.га	830,2	862,5	855,4	899,6	8,36	5,17
виробництво пшениці						
валовий збір, тис.т	1082,8	1413,3	1142,5	1868,9	72,60	63,58
урожайність, ц з 1 га	36,2	43,8	36,0	48,7	34,53	35,28
площа, з якої зібрано врожай, тис.га	298,8	322,4	317,3	383,6	28,38	20,90
виробництво ячменю						
валовий збір, тис.т	259,4	352,8	251,4	535,4	106,4	113,0
урожайність, ц з 1 га	35,7	43,5	37,9	40,4	13,2	6,6
площа, з якої зібрано врожай, тис.га	72,6	81,0	66,3	132,4	82,4	99,7

Джерело: розраховано на основі [31].

Виробництво культур зернових та зернобобових, пшениці, ячменя має тенденцію до збільшення.

Приріст показників урожайності з 1 га за 2021 рік порівняно з 2020 роком становив 76,4%, 35,2%, 6,6% відповідно. Найбільше збільшення показників площі, з якої зібрано врожай, спостерігаємо у виробництві ячменю – 99,7%, а найменший приріст у виробництві культур зернових та зернобобових – 5,17%. У виробництві пшениці збільшення площі відбулося майже на 21%. Показники валового збору також збільшуються за 2021 рік порівняно з 2020 роком, зокрема: культур зернових та зернобобових – на 85,23%; пшениці – на 72,6%; ячменю – на 106,4%.

Виробництво продукції тваринництва: за 2021 рік налічувалось 52,4 тисячі голів, що на 0,2% менше ніж за 2020 рік (див. табл. 2.15). Також спостерігаємо тенденцію до зменшення великої рогатої худоби 2021 році на 6,8%, у т. ч. корів на 6,4%. Порівняно з 2018 роком виробництво скоротилося на 22% та 15% відповідно. Збільшення спостерігаємо в показниках вирощування сільськогосподарських тварин: в 2021 році на 3,6%, що становить майже 70 тис. голів.

Таблиця 2.15

Динаміка виробництва продукції тваринництва в Кіровоградській області за 2018–2021 роки

Показники	2018	2019	2020	2021	2021 до 2018, %	2021 до 2020, %
кількість сільськогосподарських тварин						
велика рогата худоба, тис. голів	89,7	82,0	75,2	70,1	-21,9	-6,8
у т.ч. корови, тис. голів	50,2	46,8	45,6	42,7	-14,9	-6,4
вирощування сільськогосподарських тварин, тис. голів	69,3	66,3	67,5	69,9	0,9	3,6
виробництво продукції тваринництва, тис. голів	51,2	50,0	52,5	52,4	2,3	-0,2

Джерело: розраховано на основі [31].

З метою визначення проблем, які найбільше хвилюють мешканців Гурівської громади, у січні-лютому 2021 року проведено анкетне опитування. Участь у даному опитуванні взяли 316 мешканців громади (рис. 2.17-2.19).

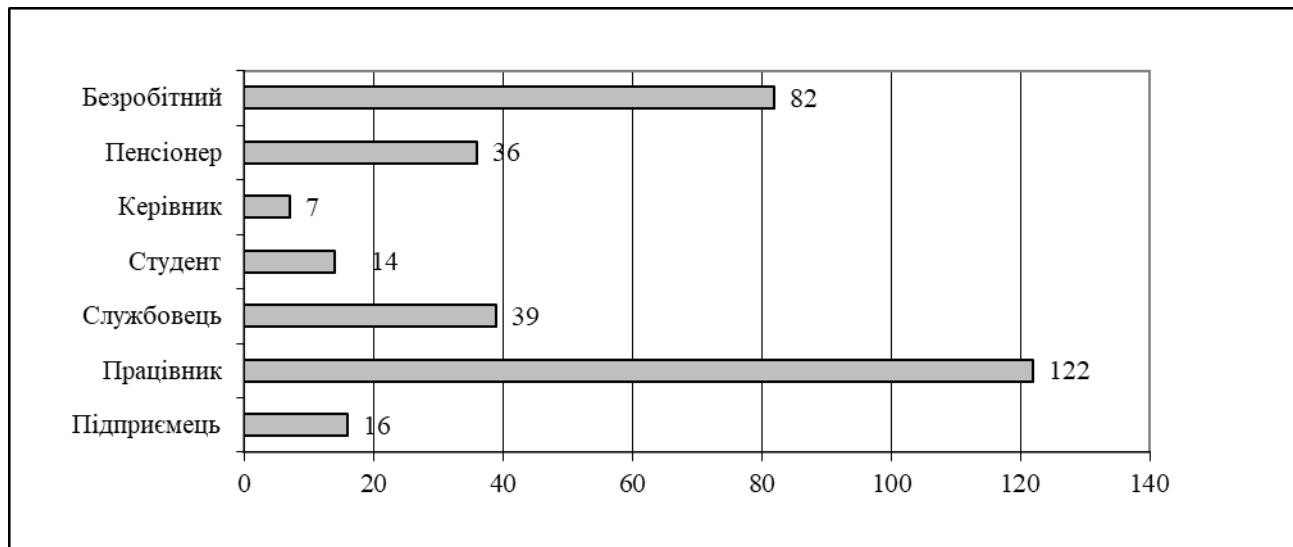

Рис. 2.17. Мешканці, які брали участь в опитуванні

Джерело: складено на основі стратегії розвитку Гурівської сільської територіальної громади на 2022 – 2027 роки.

У відповідях на запитання «Яким із нижче запропонованих тверджень Ви б охарактеризували Гурівську громаду?» мешканці визначили відповідні твердження (рис. 2.18).

Більш чітко виокремлюються проблеми громади, якщо проаналізувати відповіді на питання щодо першочерговості завдань, які мешканці Гурівської громади вважають пріоритетними, а саме: зайнятість населення, забезпечення комунальними та адміністративними послугами, водозабезпечення, розвиток туризму та інші.

Отже, варто зазначити, що основні проблеми розвитку підприємництва Гурівської сільської територіальної громади такі: нераціональне використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення; дефіцит фінансових ресурсів, що не дозволяє розпочинати реалізацію значних інвестиційних проектів; зношеність основних фондів підприємств; безробіття та наявність

тіньової зайнятості населення; зниження купівельної спроможності населення через низькі реальні доходи.

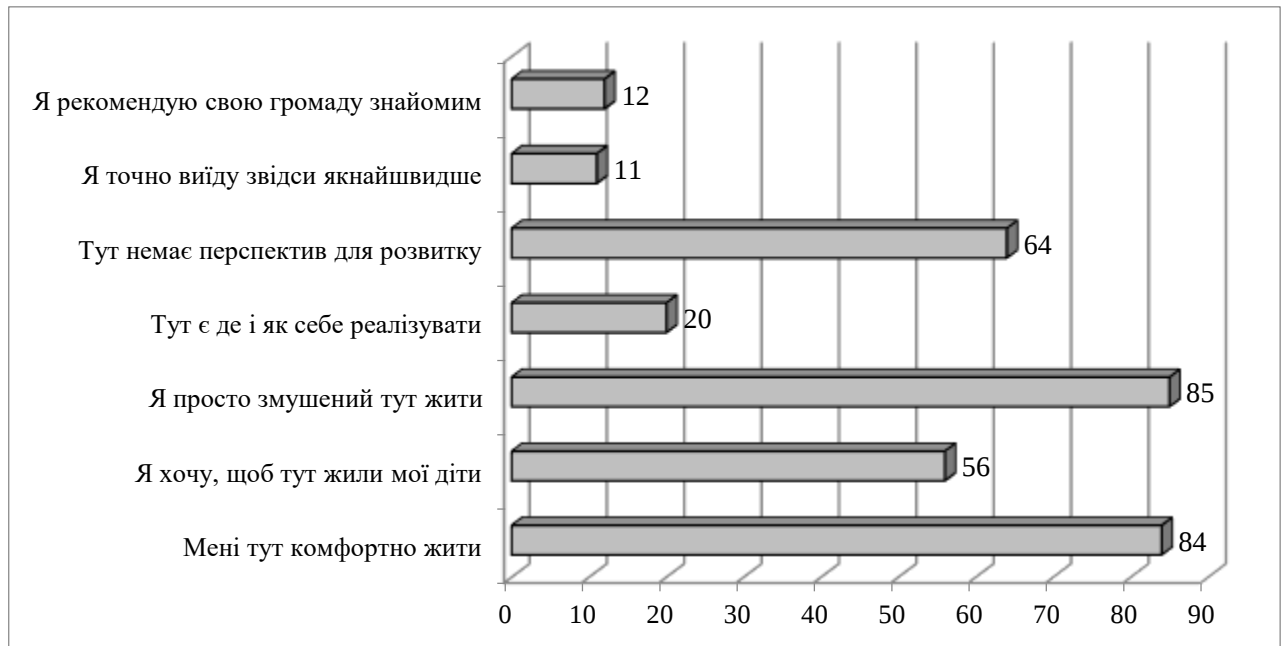

Рис. 2.18. Моніторинг опитування мешканців громади

Джерело: складено на основі стратегії розвитку Гурівської територіальної громади на 2022 – 2027 роки.

У результаті встановлюємо, що малі форми господарювання Гурівської сільської територіальної громади мають як сильні так і слабкі сторони, які необхідно використати при прогнозах подальшого розвитку. Оцінка позицій малих форм господарювання за методом SWOT-аналізу відображена в таблиці 2.16.

SWOT-матриця – важливий елемент визначення конкурентних переваг громади, оскільки дозволяє виявити взаємозв'язки між внутрішніми (сильні та слабкі сторони) та зовнішніми (можливості та загрози) факторами. Суцільна лінія символізує сильний взаємозв'язок, пунктирна – слабкий. Саме ці взаємозв'язки дають змогу сформулювати порівняльні переваги, виклики і ризики, які є основою для стратегічного вибору – формулювання стратегічних та операційних цілей розвитку громади на довгострокову перспективу. Якщо сильна сторона підкріплюється можливістю, а загроза не

нівелює цю сильну сторону, то така сильна сторона є найбільш важливою для громади. Характеристика порівняльних переваг, викликів та ризиків перспективного розвитку громади представлена в додатку Е.

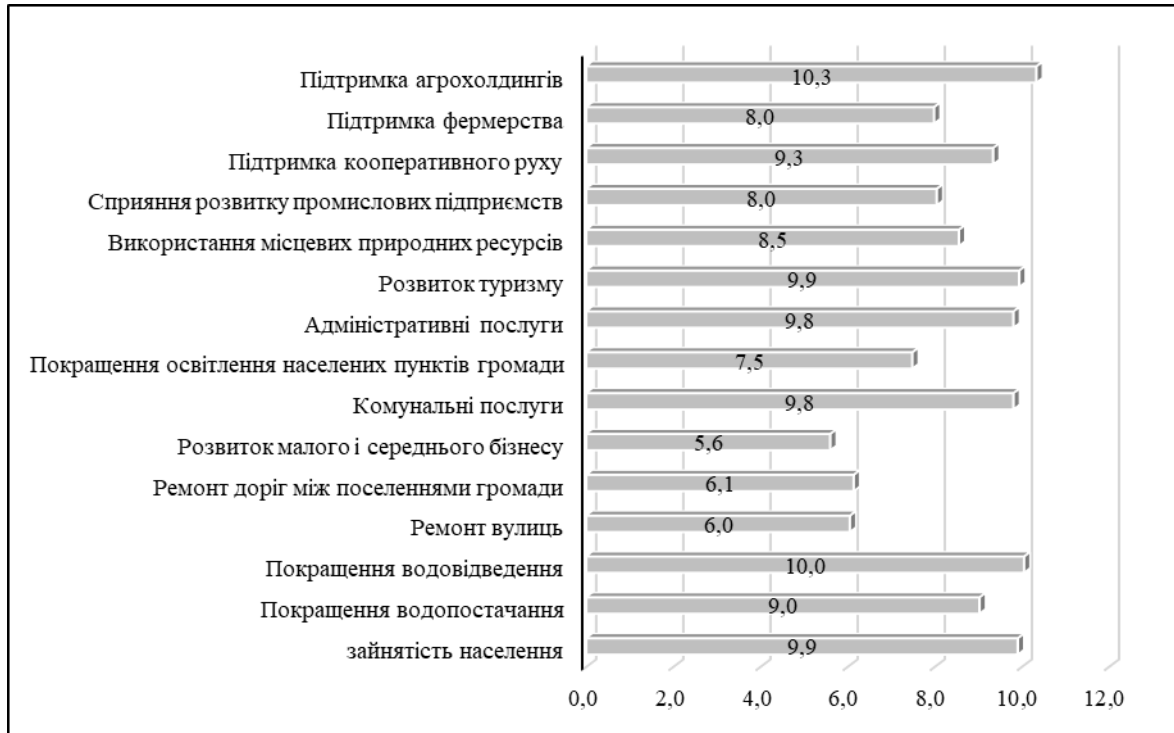

Рис. 2.19. Основні завдання для розвитку Гурівської громади

Джерело: складено на основі стратегії розвитку Гурівської територіальної громади на 2022 – 2027 роки

Таблиця 2.16

SWOT-аналіз діяльності малих форм господарювання

Гурівської громади

Сильні сторони	Слабкі сторони
1) Вигідне географічне розташування (на межі з Дніпропетровською областю, до обласного центру м. Кропивницький - 83 км, Кривий Ріг – 38 км, залізнична вузлова станція Долинська, проходить траса Н23 Кропивницький-Кривий Ріг-Запоріжжя, аеропорт – 17 км.) 2) Екологічний стан(відсутність забруднюючих/шкідливих підприємств в 40 кілометровій зоні) 3) Наявність корисних копалин(глина, пісок, граніт)	1) Високий рівень безробіття, відсутність нових робочих місць 2) Відсутність містобудівної документації в більшості населених пунктів громади 3) Низький рівень громадської та підприємницької активності мешканців громади 4) нерозвинені заклади малого підприємництва (пекарні, пральні, перукарні, кав'ярні тощо) та фінансові послуги, в т. ч. банківські (відсутність терміналів самообслуговування)

4) Наявність кар'єрів (Іванівський, Гурівський та Ганнівський) 5) Наявність водних ресурсів/об'єктів(ставки) 6) Наявність рекреаційних зон та природно-заповідних територій (Дендрологічний парк «Веселі Боковеньки», «Явлена Криниця», заказник місцевого значення «Шмаліївський», «Клавина Балка», «Ситасва Балка», «Верхів'я Бокової») 7) Туристична привабливість 8) Активність та дієвість місцевої влади 9) Наявність родючих земель (89%)	5) Проблема поводження з ТПВ (відсутність полігону/сміттєзвалища, вивіз та утилізація та ін.) 6) Проблема надання медичних послуг (відсутність сімейних лікарів) 7) незадовільне інтернет-покриття в сільській місцевості 8) низька оплата праці порівняно з середньою в країні 9) низький рівень впровадження інноваційних технологій та розробок в економічній сфері громади 10) брак власних коштів у підприємств для інвестування в свій подальший розвиток
Можливості	Загрози (ризики)
1) створення нових підприємств (з переробки с.-г. продукції, ремонту с.-г. техніки) 2) створення комфортних умов для проживання населення (місця відпочинку) 3) створення підприємства із сортування та часткової переробки сміття 4) участь в міжнародних програмах розвитку (МТД) 5) еко-туризм 6) об'єднання фермерських господарств у кооперативи 7) удосконалення форм обліку залежно від спеціалізації, структури виробництва, збуту продукції 8) Зміни в податковій базі (сплата податків за місцем діяльності підприємств) 9) формування фінансового та кредитного обслуговування 10) Зростання попиту на продукцію АПК (в т.ч. екологічно чисту) 11) Розвиток галузі будівництва	1) зростання відтоку населення, погіршення демографії 2) нестабільна політична ситуація в країні 3) зменшення державної підтримки 4) стагнація економіки та можлива її дестабілізація (в тому числі і внаслідок карантинних заходів) 5) потреба в більшій чисельності громади та акумуляції ресурсів 6) відсутність програм стратегій розвитку фермерських господарств в умовах ринку 7) недосконалість оподаткування та довгострокового кредитування 8) недостатньо коштів для погашення кредитів та кредиторської заборгованості 9) Зміна клімату 10) Перекладання деяких державних функцій на місцевий рівень без фінансового забезпечення

Джерело: складено на основі Стратегії розвитку Гурівської сільської територіальної громади на 2022 – 2027 роки.

Із сильних сторін – на території громади сприятливі умови для розвитку сільського господарства (родючий ґрунт, інтенсивні технології вирощування зернових культур), достатній рівень обсягу інвестицій в сільське господарство, вигідне географічне розташування громади (межує з

промисловою областю, гарне автодорожнє сполучення з м. Кривий Ріг, доступність до залізничної станції Куцівка. Привабливе природне середовище (Гурівський ліс, Дендрологічний парк «Веселі Боковеньки», відпочинок.) Наявність вільних земельних ділянок для об'єктів інвестиційної діяльності, наявність корисних копалин (граніт, глина, пісок), середній розвиток малого бізнесу, існуюча мережа закладів дошкільної освіти задовольняє повністю потреби населення, позитивний досвід залучення субвенцій.

Із слабких сторін слід відмітити природне зменшення кількості населення, старіння трудових ресурсів, недостатній рівень підприємницької активності, взаємодії бізнесу, громади та влади, низька активність населення у громаді, наявність сезонного безробіття, недостатній технічний стан автомобільних доріг, відсутність системи збору, утилізації, переробки твердих побутових відходів, наявність стихійних сміттєзвалищ, недостатня якість медичних послуг, необхідність розробки містобудівної документації, незадовільний стан будівель та споруд.

Із урахуванням таких сильних сторін Гурівської громади, як наявність родючих земель, наявність корисних копалин, вигідне географічне положення та наявність транспортного сполучення з містами Кривий Ріг та Кропивницький дає змогу реалізувати експорт сільськогосподарської, промислової продукції та сприятиме розвитку інвестицій на території громади. Також наявність вже зазначених сильних сторін дає змогу результативно брати участь у міжнародних та всеукраїнських проектах, грантах, які спрямовані на розвиток територіальних громад, та в свою чергу, привертати увагу інвесторів. Проблема відсутності внутрішніх інвестицій може бути вирішена шляхом створення туристичного маршруту та збільшення експорту сільськогосподарської та промислової продукції.

Одним із основних ризиків для розвитку малих форм господарювання є старіння населення, що незадовільно впливає на демографічну ситуацію. Погіршення ситуації з пандемією та війною впливає на всі верстви

населення, особливо на підприємців. Відсутність державної підтримки в сфері екології може погано сприяти поведженню людей з твердими побутовими відходами (ТПВ).

Отже, розвиток малих форм господарювання є вирішенням проблеми безробіття та наявний у громаді і значною мірою невикористаний потенціал ефективного сільськогосподарського виробництва. Громада володіє суттєвими ресурсами, насамперед, земельними, та має можливість, з урахуванням процесів трансформації національної економіки України, створити умови для залучення інвестицій до пріоритетних секторів підприємництва – високоефективне сільське господарство, садівництво, переробка, туризм. Місцевими органами влади постійно здійснюються заходи для забезпечення взаємного діалогу з бізнесовими колами, громадськими організаціями та підприємцями, з питань сприятливих умов розвитку підприємництва в громаді.

Проводиться інформаційна робота з місцевим бізнесом стосовно дії Урядової програми «Доступні кредити 5–7–9%» розроблена відповідно до Порядку надання фінансової державної підтримки суб'єктам малого та середнього підприємництва, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 28; інформаційно-роз'яснювальна робота серед суб'єктів малого та середнього бізнесу щодо можливості отримання фінансової підтримки через Регіональний фонд підтримки підприємництва в Кіровоградській області тощо.

В дисертації пропонується розглянути місцевій владі можливість щодо створення індустріального парку на умовах державно-приватного партнерства з залученням приватного капіталу. З метою створення нових підприємств та залучення інвестицій в економіку громади, інформування потенційних інвесторів (іноземних та вітчизняних) має бути відпрацьована актуальна база даних про інвестиційні можливості громади. Також варто провести зміну цільового призначення деяких земельних ділянок та перепрофілювання будівель. Земельні ділянки та будівлі мають бути додані

до інвестиційного паспорта громади для пошуку потенційних інвесторів. Це сприятиме залученню додаткових коштів до місцевого бюджету.

Доречним, також було б, створити на офіційному веб-сайті громади сторінки «Підприємець Гурівської ТГ». Це дозволить сприяти участі підприємств, установ та організацій громади у проєктах, у тому числі міжнародної технічної допомоги. З метою розвитку сільськогосподарської галузі та переробки перед громадою виникає завдання щодо пошуку зацікавлених осіб у реалізації проєктів з будівництва, реконструкції, оновлення тваринницьких комплексів, цехів з переробки продукції. Враховуючи підтримку з боку держави, розвивати сільське господарство можливо шляхом створення нових та розвитку фермерських господарств, сімейних фермерських господарств, заснування кооперативів (тваринництво, рослинництво, плодоовочівництво, бджільництво). Реалізація цього завдання є доволі складною з урахуванням відсутності традиції кооперування у сучасних сільськогосподарських виробників.

Виконання завдання можливе за умови своєрідного створення інвестиційного продукту, та подальшої активної маркетингової політики в напрямі залучення інвестицій до місцевої економіки. Таким чином будуть створені нові можливості фермерів та фізичних осіб – власників земельних ділянок, підкріплені інформаційними та організаційними заходами, спрямованими на створення нових прибуткових бізнесів та сільськогосподарських кооперативів

Висновки до Розділу 2

1. Встановлено, що малі форми господарювання у сільській економіці являють собою сукупність суб'єктів підприємницької діяльності дрібнотоварного укладу будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, як зареєстрованих, так і незареєстрованих органами державної влади. Ключовими детермінантами, що визначають специфіку роботи малих

форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва виступають: сезонний характер роботи, поглиблення регіональної спеціалізації, домінування трудомістких видів діяльності, недостатній рівень розвитку логістично-складської інфраструктури.

2. Виявлено, що вагомий вплив на активність малих форм господарювання у сільській місцевості здійснюють суб'єкти малого підприємництва загалом по Україні. Упродовж 2010-2020 років у цілому відсутня висхідна тенденція у динаміці кількості діючих суб'єктів малого та мікро-підприємництва, що пов'язано з недолугістю окремих складових державної підтримки сектору малих підприємницьких структур та повільним застосуванням інструментів антимонопольного регулювання цільових ринків, що у багатьох випадках призводило до дискримінації великими господарськими формуваннями малих підприємств та мікропідприємств. На скорочення потенціалу малих форм господарювання, особливо у сільській місцевості, вплинула також непослідовність застосування карантинних заходів щодо обмеження поширення пандемії коронавірусу 2020 року, а також повномасштабне вторгнення з 2022 року. Аналогічний тренд спостерігається у динаміці кількості діючих суб'єктів малого та мікропідприємництва, які займаються сільським господарством.

3. Встановлено, що в спектрі малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва відзначаються специфічними рисами особисті селянські господарства та фермерські господарства. Фермерські господарства обробляють більші площі сільськогосподарських угідь порівняно з господарствами населення, але в загальнонаціональному масштабі в секторі господарств населення виробляється значно більше сільськогосподарської продукції. Це пов'язано з тим, що фермерські господарства не отримують належної прямої та непрямої бюджетної підтримки внаслідок асиметричності інформації порівняно з великими аграрними формуваннями. З огляду на це класичний інститут фермерства в Україні до цих пір знаходиться у латентному стані. Таке твердження

впливає з того, що за формою організації праці 90% усіх агрогосподарств світу – це родинні ферми.

4. Обґрунтовано доцільність визначення ефективності функціонування малих підприємств сільськогосподарської галузі у Кіровоградській області на основі використання елементів кореляційно-регресійного аналізу. Запропонована багатофакторна модель залежності рівня зайнятості населення від групи факторів, побудова якої засвідчила, що кінцевий економічний ефект на будь-якому рівні та в цілому по сільськогосподарській галузі залежить як від раціонального використання всіх факторів виробництва, так і від систематичної економії, зниження собівартості продукції та підвищення продуктивності праці. Зростання продуктивності праці з урахуванням науково-технічного прогресу – одне з основних джерел збільшення виробництва продукції сільського господарства.

5. Обґрунтовано, що квінтесенцією результативності функціонування малих форм господарювання у сільській місцевості виступає ефективність їхньої діяльності в межах конкретної територіальної громади. У дисертаційній роботі проведено аналіз діяльності малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва у межах Гурівської сільської територіальної громади (Кіровоградська область). Ключовим чинником, який визначає спеціалізацію сільськогосподарського виробництва у межах названої громади є те, що її територія розміщена у двох фізико-географічних зонах: лісостеповій і степовій. Сільськогосподарські підприємства займаються вирощуванням зернових та технічних культур і саме вони є основними платниками податків.

6. Дослідження показали основні проблеми розвитку підприємництва у Гурівській сільській територіальній громаді: нераціональне використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення; дефіцит фінансових ресурсів, що не дозволяє розпочинати реалізацію значних інвестиційних проектів; зношеність основних фондів підприємств; безробіття та наявність тіньової зайнятості населення; зниження купівельної спроможності

населення через низькі реальні доходи. Малі форми господарювання мають сильні і слабкі сторони, а також можливості і загрози, які необхідно використати в прогнозах подальшого розвитку.

7. На основі побудови SWOT-матриці встановлено, що сильними сторонами розвитку малого аграрного підприємництва на території Гурівської сільської територіальної громади виступають: сприятливі умови для розвитку сільського господарства (родючий ґрунт, інтенсивні технології вирощування зернових культур), достатній рівень обсягу інвестицій в сільське господарство, вигідне географічне розташування громади (межує з промисловою областю, гарне автодорожнє сполучення з м. Кривий Ріг). Слабкі сторони розвитку малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва – природне зменшення кількості населення, старіння трудових ресурсів, недостатній рівень підприємницької активності, взаємодії бізнесу, громади та влади, низька активність населення у громаді, наявність сезонного безробіття, недостатній технічний стан автомобільних доріг, відсутність системи збору, утилізації, переробки твердих побутових відходів, а також наявність стихійних сміттєзвалищ.

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МАЛИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ

3.1. Формування стратегії розвитку та підвищення ефективності функціонування малих форм господарювання

За сучасних умов нестачі фінансових, технічних і матеріальних ресурсів формування стратегії розвитку функціонування малих форм господарювання є важливою складовою аграрної політики, оскільки правильно прописані цілі та заходи сприятимуть розвитку їхнього функціонування, що в свою чергу вплине на вирішення соціально-економічних проблем села. Розвиток є тим процесом, який спрямований на виживання та стабільне функціонування малих форм господарювання за сприятливих або несприятливих умов. Він є важливою умовою ефективності життєдіяльності бізнесу чи підприємництва будь-яких форм господарювання. Доведено, що малі форми господарювання відіграють значну роль в розвитку сільських територій, як в Україні, так і в всьому світі. Саме вони сприяють структурній перебудові сіл, насичують ринок товарами та послугами, максимізують зайнятість всього працездатного населення. Але, на даний момент, розвиток малих форми господарювання в Україні гальмується, насамперед через відсутність єдиного концептуально-стратегічного напрямку щодо розвитку та підвищення ефективності їхньої діяльності.

«У більшості країн світу мале аграрне підприємництво забезпечує продовольчу безпеку країни, сталий розвиток сільських територій та сприяє збереженню земельних ресурсів. Мале підприємництво на селі розвивається в двох основних напрямках: сільськогосподарському і несільськогосподарському» [89]. Багатостороння підтримка малих форм господарювання та побудова соціально-орієнтованої економіки має стати

стратегічним напрямом реформ в Україні, що стане головним чинником підвищення рівня життя сільського населення та сприятиме іншим процесам розвитку сільських територій. Політика розвитку сільських територій має враховувати місцеві потреби і стимулювати місцеві ініціативи, які могли б створити нові робочі місця, розвинути різноманітні форм підприємницької діяльності на селі, зокрема в сільському господарстві, шляхом диверсифікації сільськогосподарського виробництва, виробництва більшої кількості продукції з високою доданою вартістю та органічної продукції [28].

«Досвід функціонування вітчизняного малого підприємництва свідчить, що проблеми його розвитку випереджають наявні нормативно-правові акти, теоретичні, методичні та експериментальні розробки з питань підприємницької діяльності. Суб'єкти малого підприємництва об'єктивно за своєю природою знаходяться в нерівних конкурентних умовах порівняно з великими підприємствами. За своєю економічною суттю державна підтримка малого підприємництва повинна бути інструментом, який вирівнював би умови господарювання великого і малого бізнесу, але при цьому не порушував би дії ринкових механізмів у конкуренції між ними» [45].

Стратегічне управління широко розповсюджене в зарубіжних країнах. Наприклад, у «Польщі до найважливіших документів з питань сприяння підприємству відносяться: Стратегія розвитку країни, Національні стратегічні основи співвідношення, Збірник про сприяння розвитку підприємництва. Крім вищезазначених документів у Польщі немає єдиного документа, присвяченому підтримці підприємництва» [3]. Сучасна політика щодо підприємництва в Польщі, особливо малих і середніх підприємств, робить найбільший акцент на наступних напрямках: спрощення адміністративних процедур та зменшення адміністративних навантажень, збільшення доступності зовнішніх джерел фінансування, просування експорту і збільшення інноваційності підприємств, поліпшення співробітництва між ними [45].

В Німеччині сучасна державна політика щодо розвитку малого бізнесу виходить із потреби його посилення, підвищення конкурентоздатності та забезпечення подальшого розвитку. Державна стратегія розвитку малого бізнесу реалізується за такими напрямками: забезпечення умов для розвитку і кількісного росту «середнього класу»; підвищення зацікавленості молоді у підприємницькій діяльності; посилення фінансової допомоги і технічного сприяння початкуючим підприємствам для забезпечення їх стійкого розвитку і подальшого росту; зниження бюрократичних бар'єрів, полегшення доступу до ресурсів і нових технологій; стимулювання ділового та інноваційного потенціалу сектору малих підприємств у сфері НДДКР шляхом переважного застосування заходів непрямої підтримки.

Питаннями розвитку малого бізнесу на національному рівні у Великобританії займається Міністерство торгівлі та промисловості, в складі якого утворений спеціальний орган з підтримки і розвитку малих підприємств The Small Business Service (SBS), який має регіональні відділення на місцях. При Міністерстві функціонує Стратегічна рада малих і середніх підприємств. Завданням SBS є: представлення інтересів та потреб малого бізнесу в уряді, розвиток і обслуговування системи підтримки малого бізнесу, пропаганда підприємництва в суспільстві, скорочення бюрократичних бар'єрів. Державна стратегія розвитку малого бізнесу передбачає реалізацію наступних напрямів економічної політики: підвищення культури підприємництва і ділових відносин; активізація процесів зародження нових підприємств, створення умов для їхнього прискореного розвитку і подальшого розвитку; поліпшення доступу до фінансових ресурсів; розвиток підприємництва в депресивних районах і в окремих соціальних групах; залучення підприємництва до активного використання державних служб (інформація, маркетинг, держзамовлення, фінансування, експорт і т.п.); розробка ефективних заходів державної політики і регулювання підприємницької діяльності; підвищення рівня дослідження ринку малого і середнього бізнесу та оцінки його стану.

У США питання розвитку малого бізнесу знаходиться у контролюванні Адміністрації малого бізнесу (SBA), яка має чисельні регіональні відділення що взаємодіють з Центрами розвитку підприємництва (створюються разом з університетами або адміністраціями). Основні функції SBA : забезпечення доступу малих і середніх підприємств до фінансових ресурсів; надання інформаційних, освітніх і консультаційних послуг; забезпечення доступу до виконання держзамовлень; захист інтересів малих підприємств. Державними стратегічними напрямками політики щодо малого бізнесу є: збільшення експортних можливостей; надання допомоги в трансферті технологій; збільшення конкурентоздатності продукції вітчизняного бізнесу порівняно з імпортом; поліпшення доступу до довгострокових кредитів для реконструкції, придбання обладнання, виробництва нових конкурентоздатних товарів та послуг; поширення інформації про різні державні, регіональні і приватні програми, націлені на підвищення конкурентоздатності малих підприємств; забезпечення аналізу і представлення інтересів малих підприємств на торгових переговорах.

Чинники, що впливають на розвиток малого підприємництва в одній країні, не можуть забезпечити адекватних результатів у іншій. Їхня дія зумовлена не тільки економічною ситуацією, а й історичним розвитком підприємництва у кожній країні. Тому в Україні необхідно розробити свою стратегію розвитку малих форм господарювання в сільській місцевості [173].

Одним із способів підвищення ефективності є пошук найефективнішого методу застосування ресурсів з метою досягнення головної мети розвитку малих форм господарювання. Тому варто виокремити певні механізми, які впливають на діяльність та розвиток малих форм господарювання на селі. Розглянемо детальніше кожен із них (табл. 3.1).

Механізми розвитку малих форм господарювання відображаються у державних стратегічних і програмних документах, а саме: Конституції України, Цивільному кодексу України, Господарському кодексу України,

Земельному кодексі України, Законах України «Про господарські товариства», «Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про кредитні спілки», «Про споживчу кооперацію», «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», «Про засади державної регіональної політики», «Про державне прогнозування та розроблення

Таблиця 3.1

Механізми розвитку малих форм господарювання на селі

Назва механізму	Характеристика
Правовий	Формування законодавчої бази, що регламентує діяльність малих суб'єктів господарювання на селі (особливу увагу слід приділити особистим селянським господарствам та законодавчо визнати статус осіб, що зайняті лише у веденні ОСГ); внесення відповідних змін у нормативно-правові документи з розвитку малого підприємництва; розробка концепції розвитку малих форм господарювання та її законодавче закріплення, яку буде використано для програми розвитку сільської місцевості тощо;
Фінансово-економічний	Пільгове оподаткування та кредитування, лізинг, надання субсидій та дотування витрат на виробництво окремих видів продукції (тваринництва, виробництва ефіроолійних культур тощо), встановлення гарантованих цін на сільськогосподарську продукцію, інвестування у перспективні види економічної діяльності суб'єктів господарювання
Організаційний	Усування адміністративних бар'єрів, що перешкоджають веденню бізнесу, та спрощення реєстрації суб'єктів малого підприємництва, формування позитивного ставлення та підвищення культури підприємництва у сільських жителів, сприяння розвитку кадрового потенціалу, вдосконалення системи інформаційного забезпечення
Науковий	Проведення науково-дослідницьких робіт, науково-методичне забезпечення підтримки суб'єктів малого підприємництва, аналіз стану та прогнозування розвитку малих форм господарювання на селі, розвиток практики обміну досвідом малих підприємців
Інформаційний	Ґрунтується на тому, що кожний суб'єкт інформаційного процесу повинен мати відповідну правову свідомість, бути законослухняним, добре уявляти наслідки своїх дій для інших суб'єктів та міру відповідальності на випадок порушення їхніх життєво важливих інтересів. Технології взаємодії змінюються – впроваджуються інформаційні технології, індивідуалізація надання послуг та розширення каналів комунікації – і тому потребують осмислення та впровадження нових ресурсних можливостей

Джерело: узагальнено на основі [1].

програм економічного і соціального розвитку України», Державній стратегії регіонального розвитку; Стратегії сталого розвитку України, Стратегії розвитку малого та середнього підприємництва в Україні, Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених регіональних стратегій і планів заходів.

З метою кращого формування пропозицій щодо створення стратегії розвитку малих форм господарювання на селі варто проаналізувати визначальні характеристики та проблеми основних сегментів підприємництва (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Характеристики та проблеми основних сегментів підприємництва

Сегмент	Характеристика	Проблеми
Фізичні особи підприємці	• Поширеність: найпоширеніша форма господарювання • Географія: присутні в усіх регіонах і типах населених пунктів • Зайнятість: переважають самозайняті без найманих працівників (82%) • Переважна сфера діяльності: торгівля і послуги	• Фіктивне підприємництво задля оптимізації оподаткування • Відсутні стимули до зростання бізнесу (спрощена система оподаткування не стимулює до зростання) • Недостатність знань і навичок ведення бізнесу • Недостатність доступу до фінансування • Відсутність системи державної підтримки, в першу чергу стартапів
Мікропідприємства	• Поширеність: понад 80% всіх підприємств • Географія: розповсюджені в усіх регіонах • Продуктивність праці: 54% від середнього рівня по Україні • Переважна сфера діяльності: торгівля (більше 25%) • Зайнятість: 12% зайнятих на підприємствах	• Відсутність системи державної підтримки, в першу чергу стартапів • Низька ефективність бізнесу • Відсутні стимули для зростання бізнесу (дроблення бізнесу) • Недостатність доступу до фінансування • Недостатність знань і навичок ведення бізнесу • Низький рівень інновацій
Малі підприємства	• Поширеність: близько 13% всіх підприємств • Продуктивність праці: 70% від середнього рівня по Україні • Переважна сфера діяльності: торгівля (більше 25%)	• Відсутність системи державної підтримки, в першу чергу стартапів • Низька ефективність бізнесу • Відсутні стимули для зростання бізнесу • Недостатність доступу

	• Зайнятість: більше 15% зайнятих на підприємствах	до фінансування • Низький рівень інновацій • Обмеженість можливостей для експорту
Середні підприємства	• Поширеність: близько 5% всіх підприємств • Географія: розташовані переважно в міських поселеннях • Продуктивність праці: 91% від середнього рівня по Україні • Зайнятість: найбільша частка робочих місць (43%) • Сфери діяльності: більше 30% підприємств зайнято в промисловості	• Обмежені можливості для експорту • Недостатня кваліфікація менеджерів • Відсутня стала співпраця з дослідницькими центрами та науковими установами • Низька ефективність бізнесу • Низький рівень інновацій
Великі підприємства	• Поширеність: близько 0,1% підприємств • Географія: нерівномірна концентрація територією країни (переважає східний регіон) • Продуктивність праці: 145% від середнього рівня по Україні • Ефективність: найбільша частка збиткових підприємств (48,2%) • Зайнятість: значна частка робочих місць (30%)	• Використання застарілих технологій і обладнання • Відсутня стала співпраця з дослідницькими центрами та науковими установами • Висока енергоємність виробництва • Високий соціальний тиск на підприємства • Негнучкість у зміні асортименту товарів і послуг

Джерело: узагальнено на основі [34; 107].

Отже, існує досить багато проблем, які є перешкодами до розвитку підприємництва, зокрема в сільській місцевості. В Україні проводяться дослідження ділового клімату з метою вивчення стану і тенденцій економічної кон'юнктури, а також виявлення бар'єрів на шляху розвитку підприємництва. Основні чинники, які мають вплив на умови здійснення підприємницької діяльності в Україні, можна розподілити на дві категорії (рис. 3.1):

1. Системні чинники, вплив яких можна усунути або мінімізувати внаслідок реалізації Стратегії розвитку підприємництва;

2. «Фонові» чинники, які характеризують вплив зовнішнього середовища на підприємництво і формують загальні умови його розвитку.

Основні з яких такі: нестабільна політична ситуація (НПС); війна (В); інфляція (І); недостатній попит (НП); нестабільність курсу національної

валюти (НКНВ); корупція (К); надмірний податковий тиск (НПТ); брак обігових коштів (БОК); недосконала законодавча база (НЗБ); надмірний регуляторний тиск (НРТ); низька доступність кредитів (НДК).

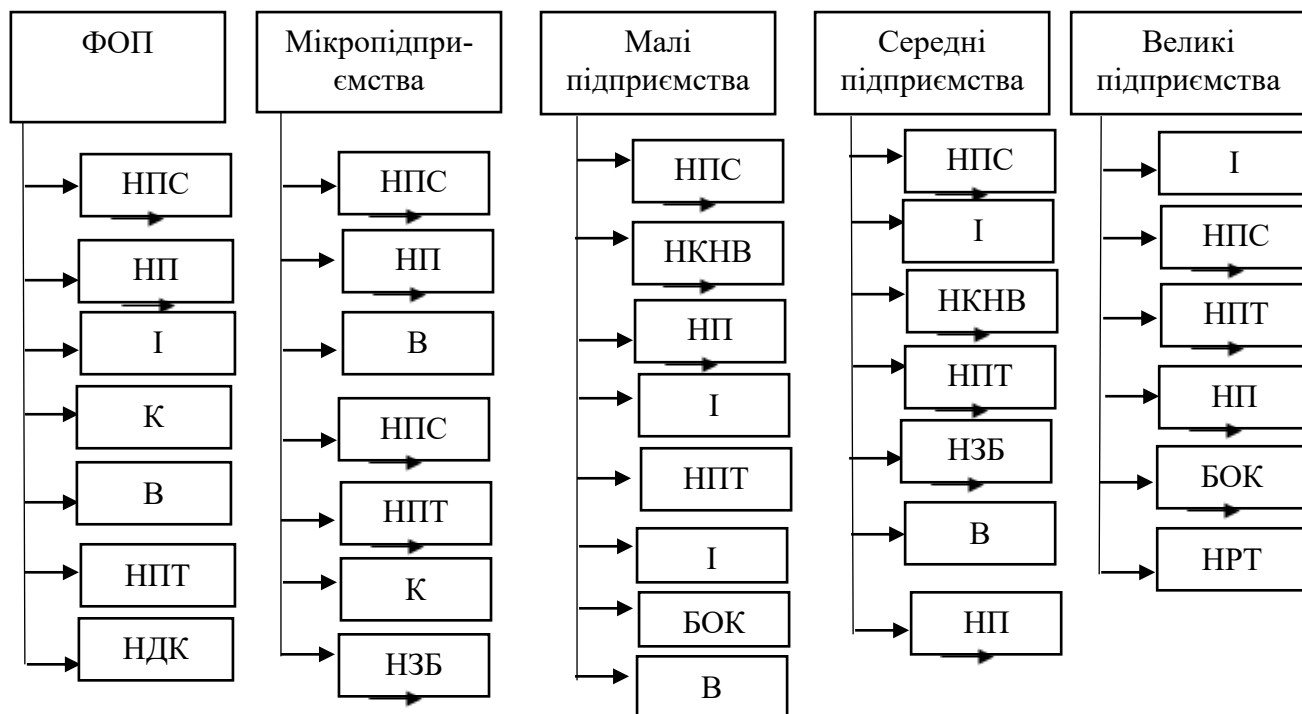

Рис. 3.1. Чинники, які впливають на умови здійснення підприємницької діяльності в Україні

Джерело: узагальнено на основі [107; 124].

Формування стратегії розвитку малих форми господарювання має відображати бачення бажаного майбутнього стану підприємництва на селі, а також визначати основні напрями державної політики для його досягнення. На основі такого бачення формують стратегічні цілі, які задають вектори дій та «точки» зосередження суспільних ресурсів і зусиль. Стратегія повинна ґрунтуватися на визнанні суспільно важливої ролі сільської місцевості в реалізації сільської політики щодо забезпечення підтримки доходів і ринкових заходів шляхом розвитку малих форм господарювання, оскільки вони формують найбільшу частку доданої вартості, задовольняють попит на переважну більшість товарів і послуг, а також створюють найбільшу кількість робочих місць для сільського населення.

Метою стратегії розвитку малих форм господарювання є формування ефективної системи органів та механізмів цього управління на основі раціонального поєднання галузевого і територіально-самоврядного управління, розвитку державно-приватного партнерства, кооперативного господарювання та кластерних форм регіонального співробітництва, розширення участі громадських організацій у формуванні і реалізації державної аграрної політики [110].

Будь-яка стратегія повинна мати інструменти, як формування так і реалізації. Під інструментами формування стратегії слід розуміти набір матриць стратегічного позиціонування, а під інструментами реалізації стратегії – набір аналітичних процедур, як найбільш ефективних шляхів досягнення цілей, враховуючи позиції в навколишньому середовищі. Результатами реалізації стратегії можуть бути: досягнення цілей та задоволення потреб зацікавлених сторін тощо.

Стратегія повинна відповідати таким принципам, які систематизовані за процесами її формування та реалізації. Принципи формування стратегії розвитку включають [88; 95; 110]:

1. Обґрунтованість (кожне положення стратегії розвитку повинно бути підтверджене науковими дослідженнями, що забезпечує її реалістичність).
2. Прозорість (стратегія повинна мати чіткий і зрозумілий виклад, містити механізми доведення її положень, логіки і цільових орієнтирів).
3. Легітимність (розуміння і прийняття її існуючими інституціями).
4. Альтернативність (наявність альтернативних варіантів, які охоплюють усі сфери діяльності підприємства та пропонують різні сценарії його розвитку).
5. Чітка спрямованість на зміцнення наявних та формування нових досягнень.
6. Адекватність (стратегія повинна максимально враховувати і використовувати національні, регіональні особливості конкретної економічної ситуації, в якій реалізується).

7. Гармонійність (урахування інтересів усіх учасників ринку, дотримання принципів сталого розвитку, виконання суспільно значимої функції).

До принципів реалізації стратегії варто віднести [59; 86]:

1. Адаптивність (забезпечення швидкості та гнучкості реагування на зміни зовнішнього середовища);

2. Підконтрольність (доступність не лише щодо сприйняття, а й щодо здійснення, наявність чітко визначених критеріїв реалізації, досягнення конкретних результатів, чітких їх оцінок);

3. Логічність (пропоновані стратегічні рішення повинні ґрунтуватися на глибокому аналізі ситуації, обґрунтованих висновках) ;

4. Раціональність (внутрішня цілісність, збалансованість та ефективна взаємодія складових елементів стратегії, що гарантує синергетичний ефект).

5. Ефективність (забезпечення ефекту від реалізації).

Представлений поділ та дотримання розглянутих принципів відповідно до процесів формування та реалізації стратегії розвитку, дозволяє створити необхідні умови для досягнення поставлених цілей стратегії розвитку. На основі цього автором запропоновані пропозиції щодо Стратегії розвитку малих форм господарювання на прикладі Гурівської сільської територіальної громади:

1. Бюджетна підтримка. Повноцінний економічний розвиток малих форм господарювання неможливий без зовнішньої фінансової підтримки. Механізм отримання й використання державних коштів реалізується через основні фінансові інструменти, який регламентується бюджетним законодавством, зокрема: удосконалення та популяризації Державної програми «Доступні кредити 5 – 7 – 9%», впровадження механізму портфельних кредитних гарантій, розвиток альтернативних способів фінансування, створення та популяризація навчальних програм та матеріалів щодо фінансової грамотності; розвиток онлайн-платформ для доступу до альтернативних способів фінансування.

2. Внесення змін до податкової бази (сплата податків за місцем діяльності підприємств). Необхідність прийняття даного законопроекту зумовлена тим, що юридичні особи – суб'єкти господарювання розташовують свої структурні підрозділи не за місцем центрального офісу, використовують ці підрозділи для здійснення своєї підприємницької діяльності. Проте податок на доходи фізичних осіб за працівників (найманих осіб), які працюють у таких підрозділах сплачується до бюджетів не за їх фактичним місцезнаходженням, а за місцем розташування центрального офісу юридичної особи. При цьому використовується соціальна, транспортна, дорожня, інженерна та інша інфраструктура відповідної місцевої громади, здійснюється негативний вплив на довкілля.

3. Зростання популярності туризму (сільського, зеленого). Важливим чинником розвитку сільського зеленого туризму є зростаючий попит на відпочинок, особливо на природі. До цього призводить невідповідність місця проживання фізіологічним і психологічним потребам людини. Зростання популярності сільського зеленого туризму зумовлюється розвитком транспортної мережі та рівнем доходів громадян.

4. Покращення бізнес-клімату в Україні, відновлення стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу. Необхідно використовувати технології позиціонування малих форм підприємництва, як основи економічного розвитку українського села, створення конкурентного середовища, в якому забезпечено рівні можливості для всіх учасників ринку; забезпечення доступу суб'єктів малих форм господарювання до фінансових, майнових, природних ресурсів; можливість виходу малих форм господарювання на зовнішні ринки.

5. Розробка державної політики стимулювання розвитку малих форм господарювання на селі. Повинна здійснюватися системою спеціально організованих заходів політичного, правового, соціального, фінансового, економічного характеру, покликаних: стимулювати розвиток територій, які з об'єктивних причин не можуть функціонувати в режимі саморозвитку;

створювати умови для виникнення і функціонування національно значимих потенційних «точок зростання» (вільних економічних зон, технопарків тощо); забезпечувати виконання окремими територіями загальнодержавних функцій (утримання на території об'єктів державного значення). Для забезпечення ефективності і результативності формування та реалізації державної політики стимулювання необхідно в комплексі використовувати інструменти правового, економічного, фінансового, організаційного, інформаційного, освітнього характеру.

Основні напрями реалізації пропозицій щодо стратегії розвитку малих форм господарювання представлені на рисунку 3.2. Запропоновані пропозиції щодо Стратегії враховують унікальну роль кожного сегменту малих форм підприємництва в соціально-економічному житті села та визначає необхідність їх збалансованого розвитку. Дані пропозиції щодо Стратегії сприятимуть формуванню сталих ланцюгів створення доданої вартості, в які включені малі форми господарювання, що взаємодіють між собою на засадах рівноправного партнерства та добросовісної конкуренції. Значна увага в пропозиціях щодо розробки Стратегії приділена стимулюванню малих форм господарювання та формуванню умов для започаткування нового бізнесу.

Конкурентоспроможність малих форм господарювання та поява нових підприємств формують потенціал для майбутнього економічного зростання. Вони також є передумовою для позитивних структурних змін в економіці, за яких традиційні сектори із застарілими технологіями скорочуються або трансформуються, і з'являються нові сектори, що ґрунтуються на інтенсивному використанні знань та впровадженні інновацій [45]. Пропозиції щодо розробки Стратегії визначають загальні межі суспільної політики сприяння розвитку підприємництва у тих сферах, де неспроможними є ринкові механізми саморегулювання або для інтенсифікації окремих процесів потрібне державне втручання. Таким чином, пропозиції щодо розробки

Стратегії передбачають раціональне поєднання ринкових і державних механізмів регулювання.

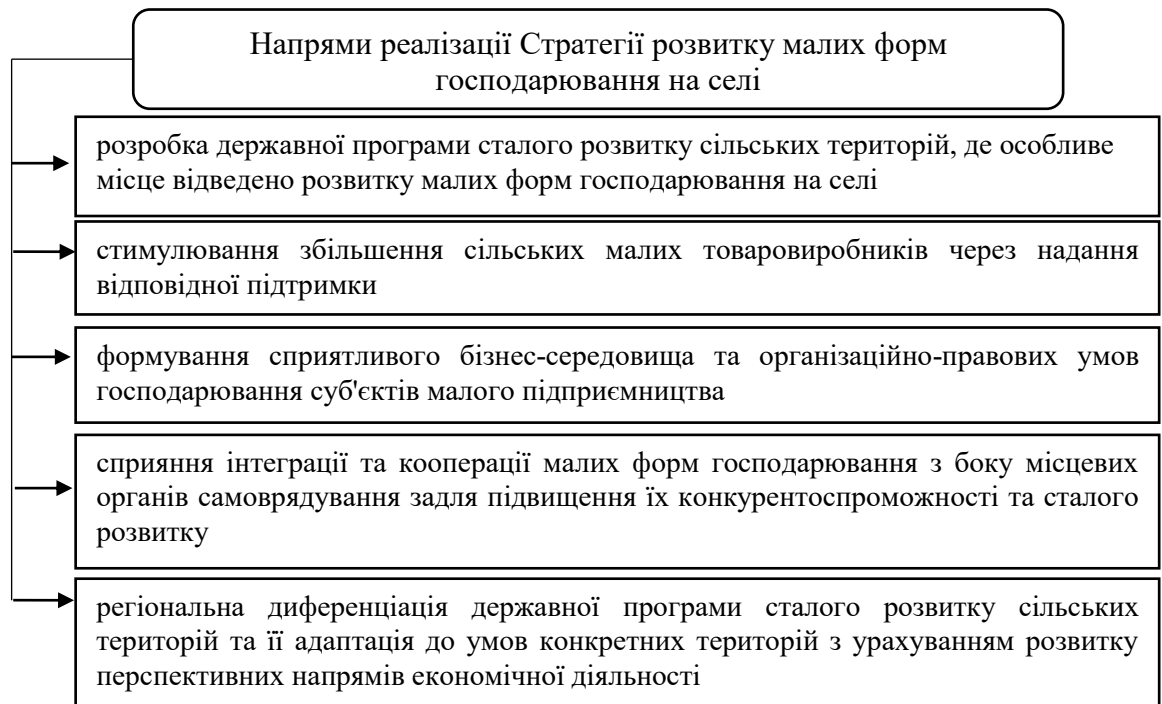

Рис. 3.2. Напрями реалізації Стратегії розвитку малих форм господарювання на селі

Джерело: складено на основі [29; 110].

«Одним із шляхів сприяння розвитку сільських територій стає підвищення конкурентоспроможності малих форм господарювання, які несуть основне соціально-економічне навантаження на селі та виробляють майже половину сільськогосподарської продукції» [68]. При дослідженні ефективності малих форм господарювання першочерговою, зважаючи на їхню роль в економіці територіальної громади, є оцінка економічної ефективності, де головний критерій – це дохідність (як додана вартість на одиницю ресурсів). Економічну ефективність виробництва слід визначати за допомогою відношень одержаних результатів до витрат засобів виробництва та праці [92].

Головними чинниками зростання прибутковості малих форм господарювання є ефективне використання земельних, трудових,

матеріальних та фінансових ресурсів, збільшення випуску товарної продукції господарствами з розрахунку на одиницю площі сільськогосподарських угідь, а також покращення якості цієї продукції та зниження її собівартості [94]. Показником, що характеризує результат малих форм господарювання, є вартість товарної продукції господарства, на основі якої розраховують валовий, чистий дохід і прибуток. При цьому результат зіставляють із витратами засобів виробництва та затратами живої праці.

За розрахунками, у 2021 році індекс сільськогосподарської продукції порівняно з 2020 роком становив 140,8%, у т.ч. у підприємствах – 151,5%, господарствах населення – 123,4%. Індекс продукції рослинництва порівняно із 2020 році становив 148,3%, у т. ч. у підприємствах – 155,2%, господарствах населення – 133,5%. Індекс продукції тваринництва у 2021 роком. Порівняно із 2020 роком становив 96,9%, у т.ч. у підприємствах – 93,5%, господарствах населення – 98,1%. У господарствах усіх категорій у 2021 році загальний обсяг живої маси сільськогосподарських тварин, які були реалізовані на забій, становив 70,9 тис. т та порівняно з 2020 роком зменшився на 0,8 тис. т, або на 1,1% [8].

Жива маса вирощування сільськогосподарських тварин у підприємствах за 2021 рік становила 23,9 тис.т, що на 11,7% більше ніж у 2020 році, у т. ч. великої рогатої худоби – 3,3 тис. т (на 5% більше), свиней – 20,6 тис. т (на 12,9% більше). Відношення живої маси вирощування сільськогосподарських тварин до живої маси сільськогосподарських тварин, реалізованих на забій, становило 100,7% (за 2020 рік – 92,1%) [109].

Основним завданням діяльності будь-якого господарства за ринкових умов є отримання прибутку. Досліджували фінансові результати до оподаткування фермерських господарств за розрахунковий період з 2019 по 2021 роки та виявили, що фінансові результати зросли у 12,5 рази і на 2021 р. їх сума становила 142713 тис. грн., або в середньому на одне господарство 303,1 тис. грн., коли в 2019 р. вона становила – 25,4 тис. грн. Тобто, за сім років фінансові результати до оподаткування фермерських господарств

зросли у 10,3 раза [60; 62]. Зазначені вище суми, які підлягали оподаткуванню, розраховані як різниця між сумою прибутків прибуткових фермерських господарств, що одержані за рік, та сумою збитків, яку отримали збиткові фермерські господарства.

Сума прибутків прибуткових господарств за аналізований період характеризується тенденцією до зростання і за 2021 рік, порівняно з 2019 роком, зросла у 12,3 раза. На одне прибуткове фермерське господарство прибуток 2019 року становив 35,1 тис. грн., а 2021 роком – 289,2 тис. грн., тобто ріст склав – 9,4 рази. Кількість збиткових фермерських господарств в області за 2019 – 2021 рр. зменшилася від 48 до 23 господарств, або на 52%. Однак сума збитків господарств у процесі господарської діяльності має тенденцію до зростання і 2021 року, порівняно з 2019 роком, збільшилася у 10,3 раза [8].

Чистий прибуток малих форм господарювання має тенденцію до зростання, 2021 рік, порівняно з 2019 роком, його обсяги зросли у 12,6 рази. Кількість прибуткових господарств в Кіровоградській області за вказаний період зросла на 6,9 в.п. Одночасно скорочується кількість збиткових малих форм господарювання, від 11,3 % за 2019 рік до 4,4 % за 2021 рік. Однак сума збитків у збиткових фермерських господарствах, за вказаний період, зросла у 10,2 раза [130].

Чистий дохід (виручка) від реалізованої продукції малими формами господарювання за аналізований період мають тенденцію до зростання. У 2021 році, порівняно з 2019 роком, сума доходу збільшилася у 5,1 раза, або на одне господарство 2021 року його сума становила 1411 тис. грн., а в 2019 році – 281 тис. грн., що у 4,2 раза вище. Рівень рентабельності від операційної діяльності, а також рівень рентабельності від усієї діяльності малих форм господарювання за аналізований період в основному зростає. Їхнє значення за 2021 рік, порівняно з 2019 роком, зросло відповідно на 11,2 в.п., та 11,1 в.п. [60].

За 2021 рік загальна вартість виготовленої малими формами господарювання сільськогосподарської продукції зросла, порівняно з попереднім роком, на 15,7%. Водночас відбувається скорочення чистого доходу від реалізації продукції на 2,2 млн. грн (0,6%). Тобто за 2021 рік спостерігаємо «зворотні» процеси – разом із зростанням вартості виготовленої продукції відбувається зменшення чистого доходу. Рівень рентабельності операційної діяльності знизився на 13 в. п., а рентабельність від усієї діяльності на 15,1 в. п. [60].

За 2020 рік та 2021 роки загальна сума отриманого чистого доходу малими формами господарювання зросла, порівняно з даними 2019 року, на 122,7 та 248,7 млн. грн відповідно. Виробництво продукції сільського господарства за вказані періоди збільшилося на 18,5 % та 32,7 % відповідно. Крім загального зростання суми доходів та виробництва продукції сільського господарства, зросла частка фермерів, що отримали прибутки за результатами 2019 року – 83,2 % та до 85,6% за 2021 рік. За цей період відбулося зростання рентабельності операційної діяльності відповідно на 0,5 в.п. та 3 в.п., а також рентабельності всієї діяльності на 1,2 в.п. та 6,3 в.п. відповідно [109].

Статистичні дані показують, що для сільського господарства, зокрема, найбільш перспективних напрямів у Кіровоградській області, характерні коливання кінцевого показника ефективності – рівня рентабельності, що спричинено диспропорціями у виробництві [60]. Така динаміка свідчить про наявність диспропорцій у розвитку сільського господарства, криз перевиробництва, які мають суттєвий негативний вплив на діяльність малих форм господарювання та галузі в цілому. Тому таким видам підприємництва необхідно ґрунтовно розробляти напрями сільськогосподарської діяльності, прораховувати прогнозні результати та стежити за кон'юктурою не тільки місцевого ринку, але й загальноукраїнськими та світовими даними, зокрема щодо цінової політики і наявності ринків збуту та його організації і реалізації відповідної стратегії розвитку.

Необхідні умови успішної реалізації Стратегії та створення базових умов для розвитку підприємництва на селі такі: макроекономічна стабільність; захищеність прав власності; конкурентне середовище; розвинена фізична інфраструктура; політична стабільність; ефективність державного регулювання економіки. Стратегія також має враховувати зобов'язання України за міжнародними договорами, які обумовлюють пріоритети і завдання державної політики у сфері розвитку підприємництва. В частині сприяння розвитку малого підприємництва необхідно враховувати принципи Акта про малий бізнес для Європи, які є актуальними для України і обов'язковість застосування яких передбачена положеннями Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. Також врахований аналіз діяльності малих форм господарювання в Гурівській сільській територіальній громаді проведений в попередньому розділі дисертації.

Довгострокове планування розвитку малих форм господарювання є невід'ємною складовою політики регіонального економічного розвитку на всіх рівнях. Планування розвитку підприємництва є оперативною ціллю або завданням економічного блоку регіональних стратегій розвитку, розробка яких має здійснюватися на засадах смарт-спеціалізації. Схвалення Стратегії розвитку малого та середнього підприємництва в Україні на період до 2023 року, а згодом і Національної економічної стратегії на період до 2030 року заклало основу довгострокового планування розвитку підприємництва на національному рівні та зумовило необхідність подальшої розробки відповідних політик розвитку на рівні областей та територіальних громад базового рівня [110].

Пріоритетним напрямом розвитку малих форм господарювання на селі може стати активізація діяльності державних органів на регіональному рівні, що сприятиме розробці та впровадженню нових програм щодо розвитку підприємництва на селі. Водночас, стратегія взаємодії органів державної влади з підприємцями на регіональному рівні забезпечить підвищення рівня розвитку, зміцнення їхнього взаємозв'язку та співробітництва, а також

удосконалення взаємовідносин на засадах відкритості, прозорості, партнерства й забезпечення додаткових можливостей для реалізації й захисту прав підприємців та їхніх інтересів. Зважаючи на окреслені тенденції, активізація діяльності органів державної влади з підприємцями на регіональному рівні є вкрай важливою, що можна досягнути завдяки розробленню дієвого механізму, який відображено на рисунку 3.3.

Очевидною є необхідність формування ефективних взаємовідносин між органами державної влади та підприємцями в процесі активізації їхньої діяльності, зокрема:

- 1) проведення систематичного аналізу проблем, їхнє оцінювання та стабільний розвиток співробітництва і посилення взаємної відповідальності;
- 2) посилення двостороннього зв'язку з метою забезпечення спільного пошуку шляхів вирішення регіональних проблем діяльності малих форм господарювання;
- 3) забезпечення належного рівня та постійного посилення довіри підприємців до органів державної влади регіонального значення.

Отже, необхідність впровадження стратегії розвитку малих форм господарювання є особливо актуальним, якщо необхідно підвищити ефективність їхньої діяльності. Трансформаційні процеси соціально-економічного характеру, що відбуваються в Україні, не можуть досягнути успіху без розвиненого підприємництва, зокрема в сільській місцевості. В даному контексті беззаперечного значення набуває ефективна взаємодія державної влади із підприємцями на засадах законності, демократичності й соціальної спрямованості.

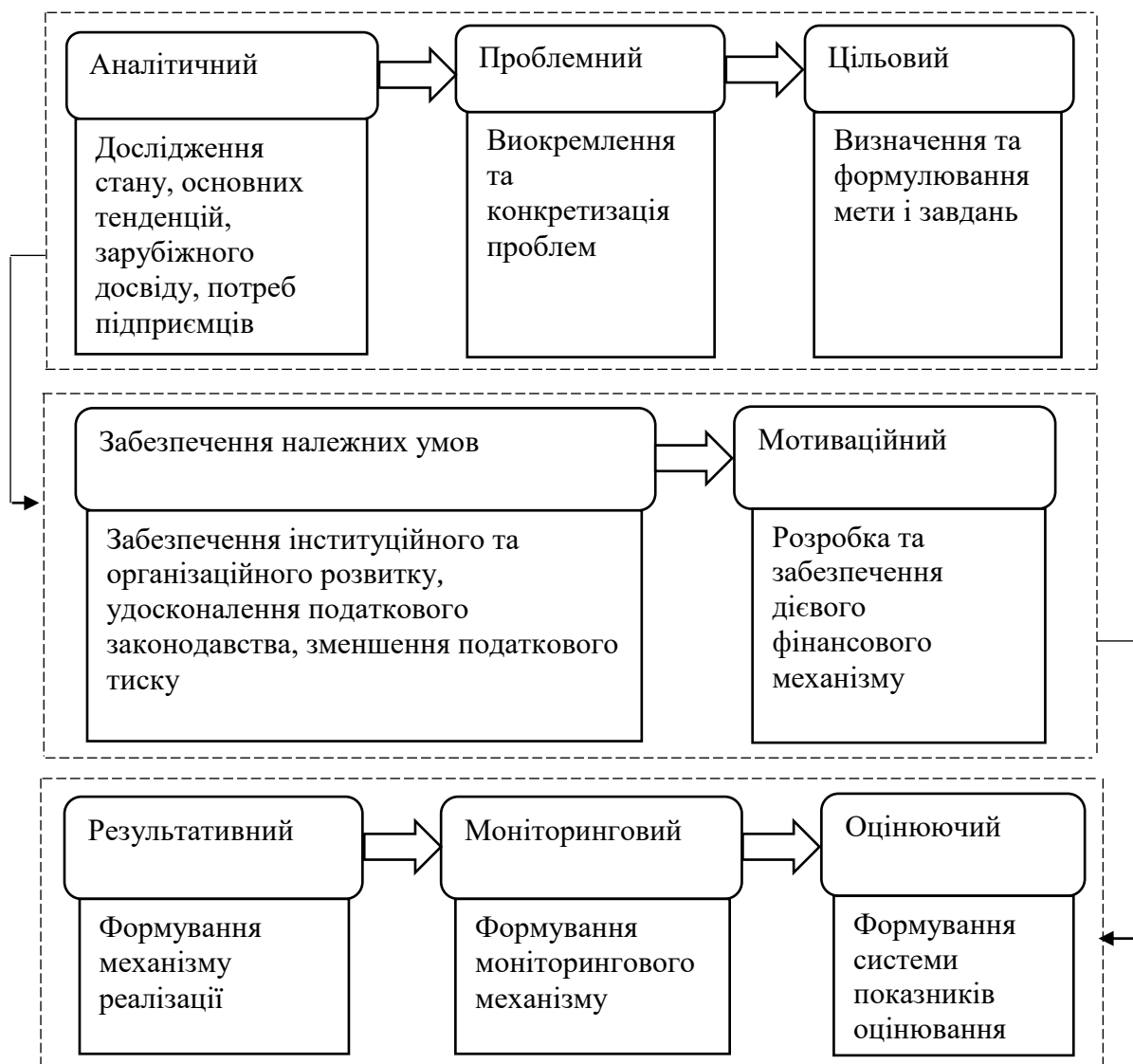

Рис. 3.3. Механізм формування стратегії розвитку малих форм господарювання на регіональному рівні

Джерело: розробка автора.

Сталий розвиток ринкової економіки має певні соціальні орієнтири на підвищення якості життєдіяльності населення, зменшення рівня безробіття, особливо на селі, де молодь, як правило, не бачить розвитку та майбутнього і переїжджає до великих міст, залишаючи сільську місцевість, через формування потреби у поліпшенні добробуту та зайнятості сільського населення.

3.2. Моделі економічного розвитку та ефективного функціонування малих форм господарювання на селі

Розвиток та ефективне функціонування малих форм господарювання набувають все більшого значення для громад. Завдяки бюджетній децентралізації та реформі місцевого самоврядування громади отримали більше ресурсів та більше повноважень ними розпоряджатися, і саме це надає можливості щодо напрямів подальшого розвитку та інших можливостей. Адже забезпечити для мешканців належні послуги, робочі місця, соціальну допомогу, благоустрій та хороші дороги зможуть економічно розвинені, спроможні громади. Підвищення якості життя громадян – це і є головна мета реформи.

«У всьому світі сільське господарство є єдиним великим виробничим сектором, який переважно ґрунтується на моделі сімейного бізнесу [147]. У світі налічується понад 570 млн ферм, із них більше 500 млн – це сімейні ферми, у тому числі 475 млн ферм є малими й обробляють менше 2-га землі. Близько 75% сільськогосподарських земель світу використовують сімейні ферми, які виробляють значну частку світових продуктів харчування та сільськогосподарської сировини [185]. Зокрема, на малі ферми площею до 2 га припадає близько третини світового виробництва продуктів харчування з високим рівнем різноманітності [191].

«Успішні фермерські господарства мають дві важливі складові частини: вони прибуткові та відповідають потребам людей, які ними володіють і керують. Наявність правильної моделі фермерського бізнесу є першим кроком до досягнення успіху» [181].

Управління малими формами господарювання на селі не можливе без прийняття відповідних рішень, вибору напрямів діяльності та відповідних ризиків, які виникають у процесі діяльності. Саме тому корисним стратегічним інструментом є моделювання або бізнес-моделі підприємницької діяльності в сільській місцевості. Грамотне управління та

стратегічне моделювання дає змогу підприємствам бути готовим до змін, які відбуваються не лише законодавчо, а й в суспільстві та економіці загалом, а також до природних ризиків, які є невід'ємною частиною сільськогосподарської діяльності.

Автор поділяє думку Н.Голич та О.Панухник, які стверджують, що «процес утворення об'єднаних територіальних громад – це дуже важливий етап змін в економіці як громади, регіону, так і країни загалом. Формування спроможних територіальних общин напряму залежить від стану розвитку підприємницького сектору в ній. Всі зміни, які відбуваються на законодавчому рівні, мають безпосередній вплив на кожне підприємство, при цьому підприємства малого бізнесу повинні бути готовими до швидких змін буквально в будь-який момент» [16].

Для прикладу, в Чехії бізнес-модель функціонування фермерських господарств сімейного типу включає такі економічні складники: створення вартості (цінності), формування витрат, визначення як каналів розподілу, так і природо-кліматичних, інституційних складників. Важлива увага приділяється знанням, особистим якостям й інтересам власників таких ферм [183].

У Швеції малі господарства з низьким технологічним рівнем виробництва, наприклад ферми, зіштовхуються з багатьма бар'єрами щодо впровадження інновацій у бізнес-моделях. Серед таких бар'єрів виділяють високі витрати на основні засоби, численні державні правила, погоду й традиції. Крім того, дрібні фермери, які зазвичай працюють у сімейних (успадкованих) господарствах, мають додаткові бар'єри, що найкраще описуються як менталітет і культура сільського господарства [196]. Хоча сільськогосподарське виробництво є найбільш прибутковим для ферм (головним чином тому, що це основна їхня діяльність), фермери диверсифікують свою діяльність з багатьох причин – вони бажають диверсифікувати свої ризики та одержати більшу незалежність від наявних постачальників і клієнтів [190].

Італійські науковці зазначають, що відповідно до статистичних даних, понад 90% італійських ферм мають середню корисну сільськогосподарську прощу менше 9 га. У Європі більшість фермерських господарств мають корисну сільськогосподарську площу менше 5 га [177]. Учені із Данії вважають, що розвиток фермерської діяльності значною мірою залежить від розміру активів, які належать фермерам, і відображають рівень платоспроможності, здатність господарства задовольняти зобов'язання щодо власних ресурсів з урахуванням фінансових ризиків [57]. Як у всьому світі, так і в Європейському Союзі, сімейні ферми є найбільшою групою виробників продуктів харчування. Тенденції сталого розвитку сільського господарства безпосередньо пов'язані з перспективами таких господарств [187].

Встановлено, що в країнах Європейського Союзу та Європі сформовано відповідні моделі розвитку сільської місцевості та малих форм господарювання на державному і регіональному рівні, основні із яких наведено в таблиці 3.3.

Для малих форм господарювання США притаманні тенденції монополізації та розвитку технологій. Протягом 2014 року звична пряма бюджетна допомога була замінена на законодавчому рівні таким інструментом як страхування ризиків. У зв'язку з ризиками втрат через несприятливі погодні умови або хвороби худоби, надається менш витратне часткове страхування, якщо ж ризики менші – страхівка може бути вищою. Щоб запровадити такий інструмент, американський Конгрес понад три роки шукав компроміси та згодом прийняв Закон про сільське господарство 2014 року. Документ затвердив виділення впродовж кількох років 956,4 млрд доларів (майже трильйон) на запуск програм, у тому числі в галузі торгівлі, сільськогосподарських досліджень, відновлюваної енергії та продовольчої допомоги. Закон «передбачає найбільше скорочення витрат на сільське господарство в історії» [180].

Таблиця 3.3

Світові моделі розвитку сільської місцевості та малих форм
господарювання

Країна	Модель розвитку та інструменти державної підтримки	Основні пріоритети та тенденції
Чехія	Бізнес-модель функціонування фермерських господарств сімейного типу	Включає такі економічні складники як: створення вартості (цінності), формування витрат, визначення каналів розподілу, так і природо-кліматичні, інституційні складники. Важлива увага приділяється знанням, особистим якостям й інтересам власників таких ферм.
Швеції	Економічна модель	Диверсифікація ризиків діяльності; незалежність від наявних постачальників і клієнтів
Нідерланди	Інструменти: субсидії, програма гарантування частини позики від держави	Зростання продуктивності, сталий розвиток, інновації, покращання умов утримання тварин, використання відновлюваних джерел енергетики, розширення використання біомаси як палива на фермерських господарствах
США	Страховання ризиків: від падіння цін (PLC), яка передбачає компенсації, якщо ціни на продукцію рослинництва падають нижче заздалегідь визначених рівнів; страхування сільськогосподарських ризиків (ARC).	Монополізація та розвиток технологій
Франція	Розвинена мережа профспілок, особлива система оподаткування, пільгові кредити, Єдина сільськогосподарська політика	Приватне землеволодіння
Австралія	Фінансова підтримка уряду для компенсації збитків спричинених природними або техногенними чинниками: гранти, короткострокові кредити за низькими відсотковими ставками; податкові пільги фермерам для компенсації амортизації с.-г. обладнання; система спеціальних платежів та імпорتنих мит; податки за різними ставками	боротьба проти дискримінації власної продукції на ринках країн ЄС
Канада	Фінансова державна підтримка; державна монополія на закупівлю молока, сиру, яєць та птиці; спеціальна кредитна установа Farm Credit Canada; провінційні та федеральні програми підтримки виробників сільськогосподарської продукції	розвиток науки, розширення доступу до швидкісного Інтернет у віддалених регіонах країни, що необхідне для нормального функціонування сучасної сільгосптехніки
Польща	Держава фінансова підтримка; кредитування сільського господарства, зокрема BGZ; пільгове кредитування аграрного	Маленькі приватні сільськогосподарські господарства, які спеціалізуються на виготовленні одного виду продукції; сільське

	сектора	господарство експортно орієнтоване
Німеччина	Державна допомога соціального характеру окремим споживачам, гуманітарна допомога та гранти господарствам, які зазнали збитків; пакет субсидій постраждалим від низьких цін виробникам молочної та м'ясної продукції	Ґрунтується німецьке сільське господарство на невеликих сімейних фермерських господарствах. Держава підтримує галузь, але не дотаційно чи прямим виділенням коштів
Англія	Секторальний підхід (використовували) після Другої світової війни. Політика стимулювання сільськогосподарського виробництва.	Продовольча безпека, розвиток сільських територій, доходи фермерів і захист навколишнього середовища
	Багатогалузовий або територіальний підхід (кінець 1980 років)	Диверсифікація фермерських господарств; увага приділялася географічному розташуванню сільської місцевості та її кліматичним особливостям
	«Сучасна» модель сільських змін (кінець 1990 років)	Сільські території пропонують привабливі умови для життя та роботи
	«місцевий або індивідуальний» підхід (після 2005 року)	Децентралізація прийняття рішень; підвищення ролі соціального капіталу та мереж у забезпеченні розвитку сільської місцевості; більший ступінь вибору та свободи дій у способах використання державних ресурсів; залучення різноманітних інституційних механізмів на місцевому рівні

Джерело: узагальнено на основі [33; 89; 115].

У документі збереглася кредитна програма сприяння торгівлі, у вигляді субсидій фермерам, коли ціни на основні культури падають нижче певного рівня. Втім, прямі виплати були замінені страховими. Тобто, головним орієнтиром стало страхування врожаю, і концепція страхування була розширена на інші сфери, наприклад, виробництво молока. Загалом американські фермери можуть обирати схему підтримки збуту продукції між двох основних програм. Перша – страхування від падіння цін (PLC), яка передбачає компенсації, якщо ціни на продукцію рослинництва падають нижче заздалегідь визначених рівнів. Друга – страхування сільськогосподарських ризиків (ARC). Вона забезпечує виплати фермерам у разі зменшення доходів нижче середнього показника по країні. Для

розрахунків потенційних виплат фермери під час реєстрації надають дані про площу та урожайність на своїх фермах [174; 180].

Крім того, існує ще кілька варіантів страхування врожаю або прибутків. При цьому федеральний уряд може субсидувати страхові премії за ставками від 38% до 80%, залежно від рівня покриття і варіантів, обраних виробниками. Такий високий рівень субсидій необхідний для того, щоб зробити продукцію доступною за ціною.

Загалом же, закон дуже складний та прописує багато інших варіантів для окремих напрямів виробництва, наприклад тваринництва, або вирощування бавовни. Американські фінансові аналітики вважають, що фермери дедалі будуть більше зацікавленими в управлінні ризиками, зокрема, через вплив глобальних змін клімату. Водночас, програми, запропоновані новим законодавством США, можуть мати інший ефект, наприклад схильність фермерів використовувати більш ризиковані в плані врожайності регіони. Тим не менше, розвинуті економіки, такі як американська, цілком можуть підтримувати високий рівень субсидування сільського господарства, в той час як у менш розвинених країнах така схема може здаватися надто витратною.

Нідерланди – другий після США експортер сільськогосподарської продукції у світі. Об'єм експорту сільгосппродукції становив понад 80 млрд євро. Це близько 18% загального експорту країни. За деякими оцінками, на сільське господарство припадає 10% економіки країни. Найбільше голландських сільгосптоварів відправляється у Німеччину. Серед великих агропромислових партнерів також Бельгія, Велика Британія, Франція та Італія [115; 184].

За статистикою голландського агентства з питань підприємництва RVO, лише 5% нідерландських фермерів – молодші 35 років [115]. Тому мета цієї програми – залучити більше молодих підприємців до сфери сільського господарства. Ці кошти можуть бути інвестовані у будівництво, землю, техніку або мобільне обладнання. Крім того, держава підтримує ферми, де

відмовилися від використання хімікатів та пестицидів. Для того, щоб забезпечити конкурентоздатність цих екотоварів, уряд, підписав договори із супермаркетами та Федерацією агропромисловості і тепличного виробництва про розширення дистрибуції цієї продукції [191].

Сільське господарство у Франції найбільш опікувана державою галузь, хоча основа його приватне землеволодіння. Кількість фермерських та приватних сільськогосподарських підприємств у Франції сягає майже 1 млн. За обсягом виробленої продукції Франція посідає перше місце в Західній Європі і третє місце в світі. Франція щорічно експортує сільгосппродукції на суму понад 40 млрд євро. У галузі зайнято близько 7% працездатного населення [193]. Суттєво впливає на аграрну політику держави надає розвинена мережа профспілок, які піклуються про умови праці та життя фермерів, а також про збереження «мінімального рівня доходів» навіть у разі неврожаю або природних катаклізмів. Особливою є і система оподаткування: розрахунок суми доходу, що підлягає оподаткуванню, проводиться виходячи з даних земельного кадастру, середніх показників вартості продукції, витрат виробництва, врожайності сільгоспкультур і продуктивності худоби.

На підтримку аграріїв витрачається в середньому до 40 млрд євро на рік. Центральне місце в системі кредитного забезпечення сільського господарства відіграє банк «Креді Агріколь». Механізм дії пільгових кредитів для сільського господарства заснований на принципі державного погашення банком різниці між договірною процентною ставкою і ставкою пільгової позики, наданої фермеру. Крім уряду французьких фермерів також підтримує й Євросоюз через Єдину сільськогосподарську політику (ЕСХП). Франція отримує близько 17% від загального бюджету [115; 174].

Австралія на четвертому місці серед світових експортерів. Колиш країна оголосила боротьбу проти дискримінації своєї продукції на ринку країн ЄС і, очевидно, не прогала. Так, створена у 1986 році Кернська група, де Австралія в лідерах, об'єднує нині 19 країн-виробників сільськогосподарської продукції, на їхню частку припадає 20% світового

експорту. Сільське господарство та тісно пов'язані з ним сектори становлять 12% ВВП країни, а обсяг валової доданої вартості у цій галузі становить понад \$155 млрд. В Австралії знаходиться 14% усього світового поголів'я овець (понад 150 млн голів) [178].

Канада – п'ята за обсягом експорту сільськогосподарської продукції у світі. Пропорційний внесок сільського господарства до загального ВВП Канади протягом останніх десятиліть значно знизився і зараз досяг 1,7%. При цьому галузь досі забезпечує роботою більше 2 мільйонів канадців та щорічно вносить більше 100 млрд дол. до ВВП країни. Щорічно Канада експортує сільськогосподарської продукції на понад 40 млрд дол. Сільське господарство Канади отримує значну державну підтримку (щороку варіюється у межах 6-8 млрд дол), хоча вона в рази менша, ніж у країнах ЄС. [115; 174].

Німеччина посідає друге місце за обсягом виробництва продукції тваринництва, а також зернових у країнах ЄС. При цьому в аграрному секторі, де дуже високий рівень механізації, зайняті лише 2-3% працездатного населення держави, а його частка не дотягує в структурі ВВП і до 1%. Базується німецьке сільське господарство на невеликих сімейних фермерських господарствах [160; 161].

Таким чином, наприклад, до 22 березня цього року діяв уже другий за рахунком пакет субсидій постраждалим від низьких цін виробникам молочної та м'ясної продукції (загальним обсягом 13 млн євро) і можна було подати заявку на отримання такої. Міністр Крістіан Шмідт пообіцяв, що держава буде і далі допомагати фермерам на глобальному ринку в рамках можливостей [115].

В Польщі популярними є маленькі приватні сільськогосподарські господарства, які спеціалізуються на виготовленні одного виду продукції. Близько 2 млн малих приватних сільськогосподарських підприємств Польщі (мають по 5-10 га землі) володіють 90% орних земель країни. Польща – європейський лідер у вирощуванні картоплі, цукрового буряка, яблук. 15%

усіх працюючих в Польщі задіяні в сільському господарстві. Цей сектор польської економіки генерує частку приблизно 4% ВВП Польщі, що становить понад 20 млрд доларів [190; 191].

Держава намагається всіляко підтримувати дрібні аграрні підприємства, які демонструють поступову динаміку зростання виробництва, особливо у світлі європейських доплат за орні землі чи окремі види продукції. У Польщі кілька банків спеціалізуються на кредитуванні сільського господарства, зокрема BGZ. По довгострокових кредитах (до 10-ти років) держава може компенсувати половину відсоткової ставки [115].

Цікавим є досвід Англії, де протягом тривалого періоду були реалізовані чотири моделі сільського розвитку та малих форм господарювання, які мали позитивні показники щодо розвитку села [180]. Ці моделі відрізняються своєю спрямованістю і географічним охопленням. Науковці стверджують, що ці моделі представляють домінуючі характеристики та політичні інструменти, які мають вплив на зміну економічних і соціальних умовах сільської місцевості.

Повоєнна модель сільського розвитку була зосереджена на сільськогосподарському секторі. Збільшення виробництва продуктів харчування був першочерговим відповідно до інших цілей, таких як підвищення зайнятості в сільській місцевості та послуги, які розглядалися як другорядні на відмінну від виробничої підтримки, що надається аграрним сектором. Але через певний час підхід змінився, перейшовши до багатогалузевого, територіального та локального підходів. Багатогалузева політика розглядає сільське господарство як один із кількох економічних секторів, за допомогою яких можна досягти цілей розвитку. Увага все ще зосереджена на розвитку сільського господарства, але першочерговим постає питання диверсифікації сільського господарства. Територіальний підхід визначає ширшу взаємодію та важливість соціальних і екологічних, а також економічних питань. Нарешті, диференціація між сільськими територіями та

відмінності в індивідуальних особливостях усередині країни сприяє пошуку дій, які визнають специфіку рішень на більшості місцевих рівнів.

Перша модель, яку почали використовувати в Англії був секторальний підхід. У період після Другої світової війни були певні пріоритети, які диктували підходи до аграрної політики. Це було зумовлено необхідністю забезпечення внутрішньої продовольчої безпеки та центральною роллю сільського господарства в економіці села. Першочерговими завданнями були: продовольча безпека, розвиток сільських територій, доходи фермерів і захист навколишнього середовища. У цій моделі сільське господарство є основним сектором економіки села, і його успіх визначає ефективність місцевої економіки в цілому. Занепад сільського господарства спричиняє депопуляції сільської місцевості та зниженню надання послуг у сільській місцевості. Таким чином, політика стимулювання сільськогосподарського виробництва не тільки підтримує внутрішнє постачання продовольства, зайнятість у сільському господарстві та доходи фермерів, вона також стримує міграцію з сільської місцевості і підтримує економіку села та надання послуг у цілому [185].

Однак у середині XX-го сторіччя ряд чинників підірвали цей підхід і загальний консенсус щодо відповідної політики. Високі витрати, неефективність і вплив на навколишнє середовище підтримки цін на товари, особливо в контексті надлишку сільськогосподарської продукції, підірвали підхід до захисту сільського господарства [146]. Змінний характер технологій, що застосовуються в сільському господарстві, із збільшенням механізації та застосуванням ресурсів, імпортованих з-за меж місцевої економіки, зменшив місцевий економічний вплив сільського господарства. Сукупне зниження значущості сільськогосподарського сектору та урбанізація призвели до того, що сільське господарство почало відігравати дедалі менш важливу роль в економіці села.

Наступною моделлю є багатогалузевий підхід, в якому, підтримка, спрямована виключно через сільськогосподарський сектор, зіштовхнулася зі

збільшенням витрат казначейства з точки зору роботи з сільськогосподарськими надлишками, які можуть виникнути внаслідок збільшення виробництва та зниження відносної важливості сільського господарства в сільській місцевості, та яка може мати не великий вплив на місцевий економічний розвиток. Відносно незначний внесок сільського господарства в багатьох сільських районів неминуче означав, що інші економічні сектори почали відігравати все більшу роль у сільській економіці. Відпочинок і туризм, і в цілому сфера послуг і промисловість стали домінуючими. Оскільки політика постійно зосереджувалася на підтримці доходів фермерських господарств, уряд почав шукати інші підходи, і наприкінці 1980-х «диверсифікація» фермерських господарств стала «гучним словом у політичних колах» [188]. Фермерів заохочували шукати альтернативні джерела доходу через збільшення вартості сільськогосподарської продукції, використання сільськогосподарських активів, особливо землі та будівель для несільськогосподарських цілей, виконання сільськогосподарських робіт на інших фермах і залучення до несільськогосподарської сфери. Акцент на диверсифікації фермерського бізнесу згодом поширився на фермерські домогосподарства і утворився так званий потенціал плюріактивності, ґрунтуючись на численних джерелах доходу домогосподарств, як стратегії довгострокового виживання фермерських домогосподарств [194]. Це поставило під сумнів традиційну точку зору Англії, на відміну від інших європейських поглядів, що малі ферми являють собою лише тимчасову фазу в процесі адаптації сільського господарства до сільськогосподарського сектору, заснованого на «ефективних» сільськогосподарських підприємствах, які працюють повний робочий день. За цією логікою, можна стверджувати, що загальноприйнятий погляд на сільське господарство як на підтримку економіки села змінився в напрямі, коли успішна місцева економіка пропонує засоби підтримки численним фермерським господарствам.

Іншим поглядом на розвиток в сільській місцевості був територіальний підхід, однак, частково він був «багатогалузовим». Основана увагу в даній моделі розвитку приділялася географічному розташуванню сільської місцевості та її кліматичним особливостям, тобто орієнтація на сільську місцевість. Сільські території можуть запропонувати привабливі місця для створення нової економічної діяльності, часто пов'язаної з найбільш передовими секторами сучасної економіки, такими як інформаційні технології, і багато територій отримали робочі місця завдяки створенню нових підприємств і видів зайнятості [182; 189]. Це відображає загальне зменшення значущості транспортних витрат у промисловому виробництві, привабливість життя в сільській місцевості тощо. Ці соціально-економічні зміни в сільській місцевості були пов'язані з розривом давніх мереж і зв'язків, наприклад, пов'язаних із постачанням сільськогосподарських ресурсів і маркетингом сільськогосподарської продукції.

Сільські райони Англії загалом показали відносно хороші економічні показники [184], але окремі райони мали проблеми починаючи з низьких зарплат і неповної зайнятості. У регіонах з низьким рівнем активності та високим рівнем безробіття може не мати великого значення, який вид економічного стимулювання буде запроваджено. Будь-який вид нової діяльності може мати мультиплікаційний ефект, який поширюється на інші сектори та, у свою чергу, може сприяти новим можливостям для диверсифікації фермерів, таким чином підтримуючи сільське населення. Насправді, часто легше створити можливості для працевлаштування через розвиток неземельних видів діяльності, або шляхом заохочення до нової економічної діяльності в регіоні, або через ендегенне зростання.

Наступний підхід може розглядатися як більш стійкий, хоча перший може бути більш реальною альтернативою в регіонах, де економіка особливо нерозвинена. В інших областях економічні зміни характеризуються досить відмінною моделлю розвитку, яку називають «сучасною» моделлю сільських змін [178]; на відміну від традиційної моделі, яка керується змінами в

аграрному секторі, вона визначає, що частка сільських територій має значну порівняльну перевагу, забезпечує економічний успіх та зростання чисельності населення або зменшення урбанізації. Це охоплює різноманітні процеси різної важливості в різних місцевостях. Основною рушійною силою цього є той факт, що сільські території пропонують привабливі умови для життя та роботи, тоді як вищі доходи та покращена транспортна інфраструктура зменшують. Сільська місцевість також є привабливою для нових форм зайнятості, часто заснованих на тому, що підприємці вирішують заснувати новий бізнес у місцях, де вони хочуть жити.

Таким чином, сільські райони Англії мають різний рівень розвитку, одні зазнають тривалого занепаду, а інші – значне процвітання. Деякі з них продовжують характеризуватися «традиційними» сільськими проблемами. Навіть якщо їхнє населення значно не зменшується, вони часто можуть мати низькі доходи та низькі показники активності, хоча люди з найнижчими доходами не обов'язково зайняті в сільськогосподарському секторі. Інші з відносно високими середніми доходами відчують зовсім інші проблеми. Згідно з «традиційною» моделлю занепаду сільської місцевості, рівень надання послуг знижується зі зменшенням попиту, пов'язаного зі зменшенням чисельності населення. Але на практиці з рівнем надання послуг пов'язано багато інших чинників, що стосуються як пропозиції, так і попиту, наприклад, таких як економія за рахунок розміру та централізація надання послуг, підвищення особистої мобільності, приватизація постачальників послуг.

Четвертою моделлю розвитку є так званий «місцевий або індивідуальний» підхід. За цією моделлю ресурси мають бути спрямовані на вирішення конкретних проблем на рівні окремого домогосподарства чи бізнесу, що вказує на необхідність децентралізації прийняття рішень. Складність проблем і зменшення традиційних сільськогосподарських відносин посилили увагу до ролі соціального капіталу та мереж у забезпеченні розвитку сільської місцевості [184]. Це вимагало створення

системи, за допомогою якої можна було б співставити місцеві потреби з національними пріоритетами та поширити інформацію серед окремих домогосподарств і підприємств про можливості та ресурси, які можна надати для вирішення їх потреб.

Перехід до територіального, а особливо до місцевого підходу передбачає значно більший ступінь вибору та свободи дій у способах використання державних ресурсів. Були створенні важливі ініціативи щодо розвитку місцевих інституційних структур [191; 197]. Але ці ініціативи є дуже малими порівняно із загальним обсягом підтримки сільських територій, яка продовжує надаватися сільським місцевостям через державну сільськогосподарську політику. Місцеві інституції відіграють важливу роль у вирішенні дедалі складнішої реалізації політики шляхом формування соціального капіталу для розповсюдження інформації, створення мереж між учасниками та координації діяльності. На місцевому рівні залучаються різноманітні інституційні механізми та мережі, наприклад, у сприянні державному сектору, такими організаціями, як місцеві органи влади чи національні парки, асоціації розвитку, надання житла та послуг, асоціації колективного постачання екологічних товарів, місцеві спеціальні екологічні фонди, або природоохоронні фонди. Деякі з них належать суто до державного сектору. Інші, по суті, є приватними некомерційними організаціями, але, як правило, суттєво підтримуються державним фінансуванням. Деякі створюють горизонтальні асоціації, такі як землевпорядні кооперативи, тоді як інші розвивають вертикальні асоціації, такі як сприяння реалізації політики.

Отже, проаналізувавши чотири моделі розвитку сільської місцевості, зокрема малих форм господарювання констатуємо, що зосередженість на економічному та соціальному відродженні села поділяється на дві частини: 1) підтримка відносного процвітання більшості сільських територій; 2) більш конкретні заходи для вирішення їх проблем щодо економічної та соціальної несприятливості. Більшість із них включає додаткове фінансування сільської

місцевості для існуючої політики економічного розвитку, що надається через інші міністерства чи їхні агентства, а також деякі незначні нормативні зміни системи планування землекористування. Нову парадигму можна розглядати як змішану модель, яка поєднує елементи територіальної та місцевого підходів, що застосовується до сільської місцевості, але визнаючи потенціал для місцевих варіацій і певного ступеня децентралізації у прийнятті рішень.

Українські науковці пропонують модель господарських виробництв, пов'язаних з переробкою сировини на готову продукцію, а саме: виробництво м'ясних продуктів та хлібобулочних виробів [157].

Розподільча політика малих форм господарювання, відповідно бізнес-моделі розвитку сільських територій, повинна відбуватися за такими основними напрямками (рис. 3.4).

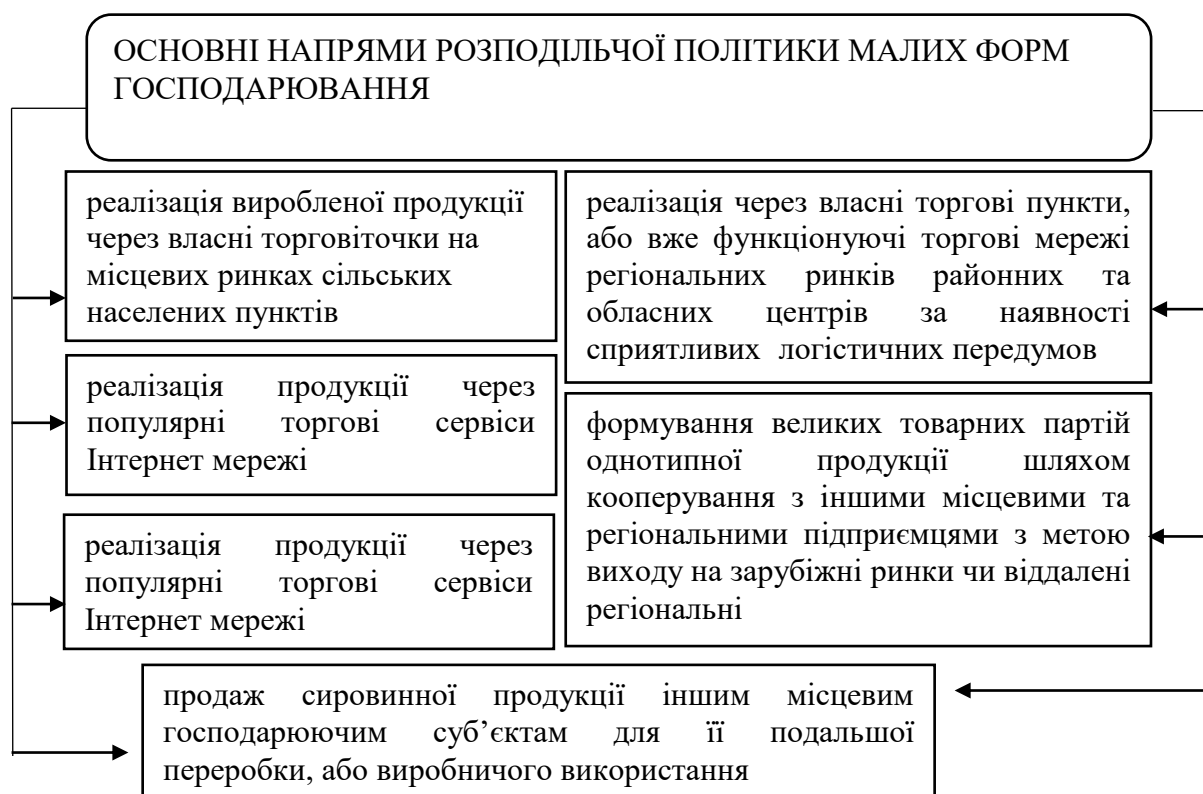

Рис. 3.4. Розподільча політика малих форм господарювання

Джерело: узагальнено на основі [74; 167].

Панухник О. та Голич Н. пропонують використання адаптивного моделювання стратегії розвитку підприємств малого бізнесу при

застосуванні таких стратегій як: інноваційна (відбувається поліпшення продукту підприємства), внутрішньоуправлінська (зосередження потужностей підприємства на удосконаленні ефективності управління), ринкова (зміна становища підприємства на ринку) та інвестиційна (організація покращення інвестиційної привабливості підприємства), та охарактеризовано основні параметри їхнього розвитку. На основі запропонованого вибудовується матриця адаптивних стратегій підприємства малого бізнесу, яка показує рівень адаптивності підприємства до зовнішніх умов, а також рівень ринкової позиції підприємств [89].

Інші науковці пропонують використовувати досвід ЄС щодо моделі розвитку сільських територій, де «політика розвитку сільських територій в Європі ґрунтується на таких принципах: 1) спрямованість на підвищення соціальної, економічної й екологічної стійкості сільських територій та підтримка природного і культурного різноманіття; 2) розвиток сільських територій здійснюється по-різному в різних місцях, враховуючи місцеві потреби; 3) політика спрямована на створення взаємодоповнюваності між екологічними, соціальними та економічними цілями [198]. На національному та регіональному рівнях ЄС паралельно існує кілька концепцій (підходів), з яких можна чітко виокремити три концепції розвитку сільських територій, а саме:

- концепція, яка ідентифікує сільський розвиток із загальною модернізацією сільського господарства і агропродовольчого комплексу. У цій концепції за основу взято розвиток сектору (галузева модель);

- концепція, яка пов'язує сільський розвиток виключно зі зменшенням відмінностей між найбільш відсталими сільськими районами та рештою секторами економіки (концепція зближення, перерозподільча модель);

- концепція, яка ідентифікує сільський розвиток з розвитком сільських районів у цілому шляхом використання всіх ресурсів, які знаходяться на їхніх території (людських, фізичних, природних, ландшафтних та ін.), та інтеграції між усіма компонентами та галузями на місцевому рівні. Ця

концепція використовує можливості території в найбільш ширшому її розумінні (територіальна модель). Цим трьом концепціям відповідають три різні моделі, які використовуються для пояснення політики розвитку сільських територій (рис. 3.5):

Рис. 3.5. Специфікація моделей реалізації концепцій розвитку сільських територій на національному та регіональному рівнях в країнах ЄС в контексті імплементації у практику стимулювання сільського розвитку в Україні

Джерело: розробка автора.

1) галузева – підтримка інвестицій у розвиток підприємства; пряма підтримка доходів виробників. Основні цілі: вирівнювання доходів з іншими галузями; зростання масштабів виробництва (на рівні підприємства); інтенсифікація виробництва (капітал на одиницю площі / праці);

2) перерозподільча – компенсаційні виплати гірським і депресивним районам; підтримка інвестицій у розвиток сільськогосподарського підприємства; диверсифікація джерел доходів сільськогосподарського підприємства. Цілі: компенсація впливу несприятливих природних і соціально-економічних чинників; скорочення відмінностей між відсталими сільськими районами та міськими районами; диверсифікація доходів сільськогосподарського підприємства;

3) територіальна – підтримка диверсифікації доходів; політика місцевого економічного розвитку; підтримка розвитку інфраструктури і послуг для місцевого населення; підтримка інвестицій у сільськогосподарське підприємство. Цілі: використання внутрішніх ресурсів території; диверсифікація доходів сільськогосподарських підприємств; нові форми скорочення витрат; поширення форм диверсифікованих видів діяльності; формування несільськогосподарських видів діяльності (промислове і ремісниче виробництво, послуги та ін.).

Остаточний вибір Україною євроінтеграційного вектору вимагає конвергенції європейських та вітчизняних концепцій розвитку сільських територій. Перераховані концепції розвитку сільських територій, котрі взяті за основу політики сільського розвитку в ЄС, детермінуються історичними, демографічними, етнічними, природно-ресурсними, виробничо-технічними та інфраструктурними умовами розвитку сільської економіки в країнах-членах означеного об'єднання. Територіальна та ресурсна неоднорідність розвитку сільських територій, котра має місце в Україні, вимагає ґрунтовного аналізу можливостей імплементації у вітчизняну практику сільського розвитку в окремих природно-кліматичних зонах галузевої, перерозподільчої та територіальної концепції. На основі імплементації перерахованих

концепцій мають формуватися відповідні моделі розвитку сільських територій в Україні з урахуванням викликів воєнного часу та викликів повоєнного відновлення.

Галузева модель розвитку сільських територій ґрунтується певною мірою на стереотипному підході, який розглядає модернізацію сільського господарства ключовим детермінантом соціально-економічного піднесення села. Така модернізація відбувається на основі всестороннього впровадження продуктових та процесних інновацій, що отримали поширення у передовій практиці сільськогосподарського виробництва розвинених країн. Продуктові інновації являють собою нові техніко-технологічні методи та способи обробітку ґрунту, переробки сільськогосподарської сировини та утилізації рослинних та тваринних відходів. Процесні інновації передбачають упровадження прогресивних форм організації виробництва, управління та праці у сфері сільського господарства.

Така модернізація напряду пов'язана з підвищенням рівня концентрації сільськогосподарського виробництва, який дасть можливість на порядок збільшити інвестиційні вливання у сільськогосподарські інновації. В Україні підвищення концентрації сільськогосподарського виробництва відбулося внаслідок створення великих аграрних формувань, як правило холдингового типу, до складу яких увійшли сільськогосподарські підприємства різноманітної спеціалізації. Водночас домінуючою спрямованістю функціонування таких підприємницьких об'єднань виступає виробництво експортно орієнтованої рослинницької продукції.

Створення таких підприємницьких об'єднань призвело до монополізації аграрних ринків та ускладнення умов функціонування для малих та середніх суб'єктів аграрного бізнесу, що в деяких сільських населених пунктах негативно відобразилося на рівні сільської зайнятості та самозайнятості. Також підвищення рівня концентрації сільськогосподарського виробництва супроводжувалося і впровадженням

інтенсивних технологій, що не завжди прямо корелює з відтворенням первинних фізико-хімічних характеристик ґрунтів.

Діяльність великих аграрних формувань пов'язана з отриманням суттєвих фінансових преференцій через надання прямої бюджетної підтримки, що забезпечує розширення масштабів господарського освоєння даною групою суб'єктів аграрного підприємництва ресурсно-виробничого потенціалу аграрної сфери. Виходячи з базових складових (модернізація, концентрація та інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, наявність прямої бюджетної підтримки виробників сільськогосподарської продукції) галузева модель розвитку сільських територій має бути імплементована у політику сільського розвитку в регіонах, де мають місце найбільш сприятливі природно-ресурсні передумови розвитку сільського господарства (адміністративні райони Лісостепової зони).

Прикметною рисою регіонального розвитку в Україні є наявність депресивних сільських територій, які є надміру віддаленими від центрів ділової активності, насамперед обласних центрів та міст обласного підпорядкування. На таких територіях спостерігається перманентний інвестиційний дефіцит як у підприємницькому секторі, так і в секторі домогосподарств, що не забезпечує навіть критично необхідних темпів соціально-економічного піднесення. Інвестиційний дефіцит супроводжується поступовим згортанням ділової активності, руйнацією створеного у попередні десятиліття, в першу чергу за функціонування планової економіки, об'єктів соціальної та виробничої інфраструктури, зникненням сільських поселень, згортанням сільської зайнятості та самозайнятості.

Імплементація європейської перерозподільчої моделі розвитку сільських територій у вітчизняну практику сільського розвитку, має передбачати подолання розривів між міськими районами та депресивними сільськими районами. Інституційне підґрунтя подолання таких розривів створилося у зв'язку із завершенням формування мережі укрупнених територіальних громад. Внаслідок такого укрупнення депресивні сільські

населені пункти увійшли до складу селищних та сільських територіальних громад, а в окремих випадках і міських територіальних громад. Укрупнення територіальних громад забезпечило підвищення рівня концентрації публічних фінансів, що збільшує можливості місцевого самоврядування реалізовувати за рахунок коштів місцевих бюджетів проекти соціально-економічного піднесення і усувати прояви занепаду сільських населених пунктів.

Важливою складовою перерозподільчої моделі розвитку сільських територій виступає диверсифікація сільської економіки та підтримка несільськогосподарських видів діяльності. Така диверсифікація у сільській місцевості реалізується на основі активізації діяльності малих форм господарювання, зокрема у сфері сільського та зеленого туризму, інших видів рекреаційної діяльності, у мисливському та рибному господарстві. Малі форми господарювання дозволять активізувати діяльність щодо заготівлі другорядних лісових матеріалів та побічного лісокористування, що дасть змогу підвищити рівень комерціалізації екосистемних послуг, які продукуються лісовими біогеоценозами. Таким чином у структурі сільської економіки сформується лісовий сектор, що забезпечить підвищення рівня зайнятості і самозайнятості місцевого населення.

У спектрі несільськогосподарських видів діяльності, які мають важливе значення для соціально-економічного піднесення села, виступає сфера утилізації побутового сміття та відходів сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва. Активізація діяльності у названій сфері, можлива на основі створення спеціалізованих комунальних підприємств та підтримки малих форм господарювання, які забезпечуватимуть збір, сортування та переробку вторинних матеріальних ресурсів. Невід'ємною складовою перерозподільчої моделі розвитку сільських територій є диверсифікація джерел доходів суб'єктів сільськогосподарського виробництва через розширення масштабів органічного землеробства та органічного тваринництва, налагодження первинної переробки

сільськогосподарської сировини, формування внутрішньогосподарських систем утилізації рослинних та тваринних відходів.

Для більшості адміністративних районів найбільш прийнятним варіантом програмування соціально-економічного піднесення села виступає імплементація територіальної моделі розвитку сільських територій. Фундаментальним імперативом такої моделі є категорична відмова від стереотипного підходу, який передбачає першочергове надання пріоритету розширеному відтворенню ресурсно-виробничого потенціалу сільського господарства. Ключовим моментом виступає забезпечення комплексного використання наявного ресурсно-виробничого потенціалу конкретної сільської території через активізацію діяльності різноманітних форм природно-ресурсного та екологічного підприємництва, що дасть можливість максимально залучити земельну, лісову, водну та мінерально-сировинну складові природно-ресурсного потенціалу до продуктивного господарського обігу.

Однією із складових територіальної моделі розвитку сільських територій є впровадження сучасних методів та способів міжсекторальної і міжгалузевої інтеграції, яка забезпечить використання широкого спектру екосистемних послуг, які продукуються природними біогеоценозами задля розширеного відтворення природно-ресурсного сектора місцевого господарського комплексу (активізація агролісомеліоративної діяльності, відтворення водно-болотних угідь, формування індустрії вторинного ресурсокористування). Територіальна модель порівняно з галузевою та перерозподільчою моделями охоплює комплекс методів та інструментів, які забезпечують розбудову мережі об'єктів соціальної (центри надання адміністративних послуг, навчально-освітні заклади, центри надання медичних послуг), комунальної (впровадження сучасних методів збору та сортування побутового сміття, будівництво полігонів розміщення побутових та виробничих відходів) та виробничої (створення пунктів прийому

сільськогосподарської продукції, розбудова логістично-складських центрів) інфраструктури.

За умови воєнних та повоєнних викликів важливого значення набуває створення нових полюсів соціально-економічного зростання на сільських територіях через розбудову сучасної високотехнологічної індустрії, яка функціонуватиме на основі всестороннього застосування сучасних цифрових та біоінженерних технологій, що дасть змогу максимальною мірою використати можливості мережі укрупнених територіальних громад задля переведення сільської поселенської мережі на урборуральний тип розвитку сільських територій (тобто місто і село створюють новий поліс соціально-економічного розвитку).

Саме європейська територіальна модель розвитку сільських територій є найбільш прийнятним варіантом державного регулювання та програмування розвитку сільської поселенської мережі з огляду на наявні воєнні та повоєнні виклики, а також сучасні глобальні тренди усунення розривів між рівнем соціально-економічного розвитку міських та сільських поселень. Виходячи з даного авторського концепту формування набору стратегічних ініціатив в межах імплементації територіальної моделі, а для окремих територій галузевої та перерозподільчої моделей розвитку сільських територій доцільною є диверсифікація методів та інструментів фінансово-інвестиційної підтримки розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільської поселенської мережі. В спектрі вказаних методів та інструментів варто виокремити дві основних групи регуляторів: 1) методи та інструменти компенсаційного спрямування; 2) методи та інструменти інвестиційного спрямування.

Виходячи з високого рівня депресивності великої кількості сільських населених пунктів, стимулювання результативнішого використання ресурсно-виробничого потенціалу сільських територій великою мірою залежить від урізноманітнення методів та інструментів компенсаційного спрямування. Такі компенсаційні регулятори варто використати для виплати

суб'єктам аграрного підприємництва та іншим суб'єктам бізнесової діяльності в зоні ризикового землеробства, в першу чергу гірських територій, де є сприятливі передумови для розвитку органічного землеробства та органічного тваринництва, що забезпечить створення нового полюсу росту для такої категорії територій. Такі компенсаційні механізми мають бути інституціоналізовані для підтримки суб'єктів сільськогосподарського виробництва та інших видів природно-ресурсного підприємництва для мінімізації негативного впливу несприятливих природно-кліматичних та соціально-економічних чинників.

Виникає доцільність використання методів та інструментів здійснення компенсаційних виплат, спрямованих на вирівнювання доходів у різноманітних секторах сільської економіки, які забезпечують нову індустріально-цифрову та виробничо-технічну фазу соціально-економічного розвитку сільської поселенської мережі. Такі інструменти необхідно застосовувати також для стимулювання створення нових робочих місць з метою забезпечення критично необхідного рівня сільської зайнятості та самозайнятості і збереження тим самим сільського укладу життя. Пріоритетом застосування компенсаційних методів та інструментів є також проєкти оздоровлення довкілля, які дадуть змогу забезпечити підвищення рівня продукування екосистемних послуг природними біогеоценозами, що у підсумку розширить територіальний базис комплексоутворення на сільських територіях.

Доцільною є інституціоналізація широкого спектра форм, методів та інструментів стимулювання інвестицій у диверсифікацію сільської економіки через застосування майнових стимулів (надання у користування земель комунальної власності) та надання набору консультативних послуг, які стосуються реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності та закріплення на цільовому ринку. Поряд з інструментами прямої фінансової підтримки (надання дотацій) доцільно використати інструменти непрямой підтримки через встановлення пільгових ставок оподаткування або ж звільнення від

сплати місцевих податків і зборів. Виходячи з того, що основними центрами інвестиційної діяльності та ділової активності виступають інтегровані аграрні формування, доцільно інституціоналізувати інструменти стимулювання перехресного субсидування несільськогосподарських видів діяльності в межах функціонування таких формувань. Несільськогосподарськими видами діяльності виступають: утилізація відходів сільськогосподарського виробництва з метою виробництва різноманітних видів твердого біологічного палива, теплової та електричної енергії; розбудова інфраструктури сільського та зеленого туризму; модернізація інфраструктури мисливського та рибного господарства.

Водночас основним пріоритетом інструментально-методологічного забезпечення підтримки розвитку сільських територій виступає використання методів та інструментів стимулювання інвестування сільського розвитку за рахунок доходів і заощаджень домогосподарств через активізацію діяльності малих форм господарювання. Активізація діяльності саме малих форм господарювання культивує найбільший синергетичний ефект в частині соціально-економічного піднесення сільських територій, оскільки забезпечує максимальний рівень сільської зайнятості і самозайнятості та підвищує рівень комплексності використання ресурсно-виробничого потенціалу сільської поселенської мережі.

3.3. Державна стратегія підтримки розвитку малих форм господарювання на сільських територіях

Провівши дослідження українського законодавства виявлено, що визначення «сільського розвитку» чи «розвитку сільських територій» в національних законах чи актах немає, незважаючи на значну кількість різних правових документів, що використовують ці терміни.

«У 2006 р. продовольчою сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) визначено поняття сільського розвитку. Перехід до політики сільського розвитку – це відповідь на зростаючий зовнішній тиск на сільські громади, який чинить глобалізація і конкуренція за природні ресурси як всередині країни, так і ззовні» [155].

«Для досягнення цілей сільського розвитку фермери, особливо малі сімейні господарства, підприємці на сільських територіях і сільські мешканці повинні застосовувати нові стратегії, що ґрунтуються на мобілізації і взаємопоєднанні різних сфер сільського життя» [155].

В Україні у правових актах та актах політики набув поширення термін «розвиток сільських територій»: Концепція розвитку сільських територій, Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. До речі варто зазначити, що нині продовження такої програми немає, її замінила Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року [108].

Також нині існує проєкт Концепції сільського розвитку до 2030 року, де «ключовою складовою у розбудові аграрної сфери країни є комплексний розвиток сільських територій, спрямований на стабільне забезпечення розвитку сільськогосподарського виробництва, поліпшення умов праці та проживання населення, збереження природного середовища» [86].

Стратегічне бачення будь-якого розвитку розглядається як один із основних механізмів пошуку і вирішення різних проблем, завдань (інтересів) відповідно до суспільного бачення життєво ефективного майбутнього (рис. 3.6).

Запропонована Концепція сільського розвитку до 2030 року [84] враховує пріоритети прогнозних установок, планів, намірів урядових структур в останні (2015–2019) роки і визначає саме довгострокові, найбільш принципово важливі цілі, завдання для регіональних, районних і місцевих органів влади та самоврядування стосовно здійснення системи заходів. В зазначеній концепції розвиток підприємництва та малих форм

господарювання на селі є одним із основних стратегічних напрямів в економічній частині щодо сталого розвитку сільських територій.

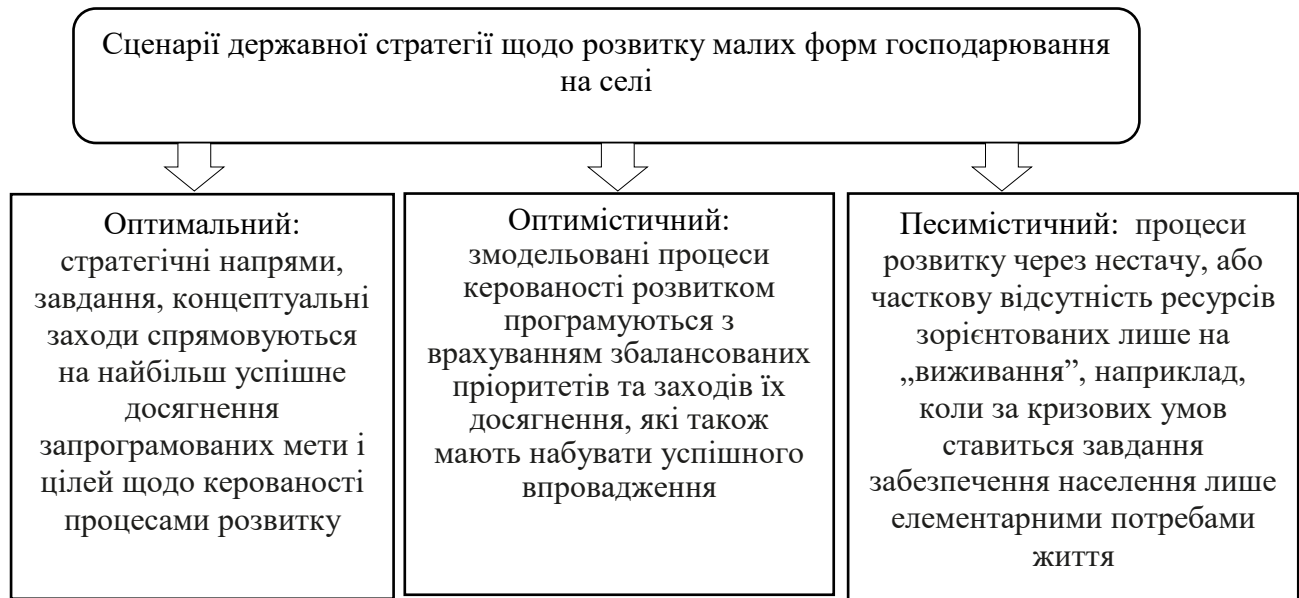

Рис. 3.6. Можливі сценарії державної стратегії щодо розвитку малих форм господарювання на селі

Джерело: складено на основі [84].

Реалізація положень Концепції щодо розвитку малих форм господарювання передбачає формування конкурентного підприємницького середовища, спроможного забезпечити зайнятість і зростання доходів працездатного сільського населення, просування сільськогосподарської продукції на максимально вигідних для сільськогосподарських товаровиробників умовах, збільшення доходів сільських підприємств, домогосподарств і громад. Основі заходи щодо цього представлені на рисунку 3.7.

Відповідно до цих заходів очікується створення підприємницьких структур в усіх сільських населених пунктах загальною чисельністю близько 200 тисяч сімейних фермерських господарств на основі трансформованих особистих селянських господарств; підтримка і розвиток існуючих та створення у сільській місцевості нових малих підприємств на рівні 1,5–2 тис.

од.; збільшення частки доходів сільських домогосподарств від підприємницької діяльності та самозайнятості до 13%.

Національним інститутом стратегічних досліджень запропоновані концептуальні підходи щодо стратегії розвитку села, де розвитку малих форм господарювання також приділена увага в частині економічної складової розвитку села.

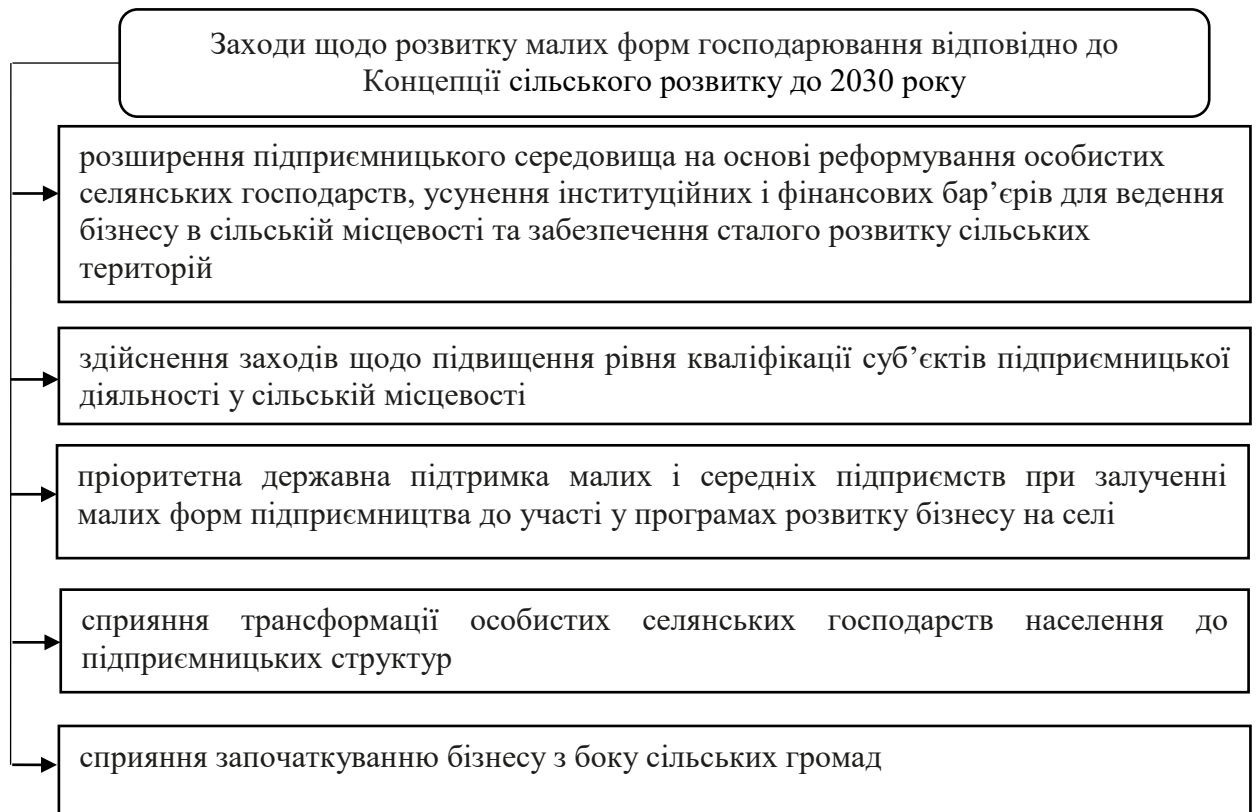

Рис. 3.7. Заходи щодо розвитку малих форм господарювання відповідно до Концепції сільського розвитку до 2030 року

Джерело: складено на основі [84].

«Створення привабливого інвестиційного клімату, що сприятиме втіленню підприємницьких ініціатив, формуванню багатокладності сільської економіки, розкриттю територіально-просторового потенціалу села з урахуванням регіональних особливостей, є запорукою реалізації економічної складової розвитку села. Після отримання контролю над головним ресурсом – землею – громади зможуть створювати та реалізовувати стратегічні програми розвитку. Результатом цього повинні стати

диверсифікація й модернізація сільської економіки в напрямі розвитку несільськогосподарських видів діяльності та розширення сфери застосування інтелектуальної висококваліфікованої праці» [164].

Згідно з запропонованими підходами надання підтримки дрібному та малому підприємництву на селі розглядається в контексті розвитку аграрного сектору та вбачається виконання наступних завдань:

- впровадження дієвих інструментів гарантування раціонального землекористування та захисту прав дрібних земельних власників при ринковому обігу сільгоспземель;
- розширення інструментарію державної підтримки сільськогосподарських виробників та забезпечення її доступності для усіх суб'єктів господарювання, з наданням пріоритету дрібнотоварним виробникам;
- розвиток мережі дорадництва для сільськогосподарських виробників з пріоритетною спрямованістю дорадницьких служб на підтримку органічного виробництва, а також експортної діяльності виробників сільгосппродукції;
- розвиток сільськогосподарської кооперації у спосіб забезпечення державної підтримки членам сільськогосподарського кооперативу на етапах створення та становлення, а також при просуванні сільгосппродукції на ринок, сприяння поліпшенню матеріально-технічної бази кооперативів, надання пільгових кредитів за схемами, що застосовуються для сільгосптоваровиробників, під солідарну відповідальність членів кооперативу та ін.;
- стимулювання використання різних форм тепличного господарювання та крапельного зрошення для малих виробників ягід, плодів, овочів, зелені тощо;
- сприяння зменшенню втрат сільгосппродукції при її просуванні на ринки, що передбачає розбудову інфраструктури аграрного ринку у спосіб залучення приватних інвестицій у будівництво та експлуатацію її об'єктів,

розвитку місцевих сільськогосподарських ринків і ярмарків, забезпечення їх умовами для зберігання, обробки та пакування сільськогосподарської продукції, розвитку мереж заготівельних пунктів із закупівлі сільськогосподарської продукції, торговельно-логістичної системи на кооперативних засадах.

– стимулювання створення сімейних фермерських господарств (в т. ч. трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства) щодо розвитку тваринництва (тваринницьких ферм), в тому числі «нішевих» напрямів – вівчарства, козівництва, бджільництва, звірівництва та ін. [164; 168].

У 2023 році бюджетні кошти, які передбачалися Мінагрополітики для надання фінансової підтримки сільгосптоваровиробників за визначеними напрямками спрямовані до резервного фонду держбюджету відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 10 березня 2022 р. № 245 «Про спрямування коштів до резервного фонду державного бюджету». Уряд прийняв рішення скоротити видатки та надання кредитів загального фонду державного бюджету, що передбачені головним розпорядникам коштів державного бюджету Законом за бюджетними програмами, та, відповідно, збільшити видатки резервного фонду з метою оперативного забезпечення потреб сектору безпеки та оборони за умови введення воєнного стану в Україні.

Отже, 2023 року така підтримка не здійснювалася, у тому числі за напрямом фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів. В той же час для підтримки сільськогосподарських товаровиробників з метою забезпечення посівної кампанії, а також підтримки та активізації підприємницької діяльності у період дії воєнного стану Уряд вніс зміни до Державної програми «Доступні кредити 5 – 7– 9%». Зазначену Програму реалізує Фонд розвитку підприємництва. Програма розширила можливості підтримки суб'єктів

підприємництва – сільськогосподарських товаровиробників, передусім, для забезпечення фінансування ними посівних робіт [30].

Варто зазначити, що у межах членства України в міжнародних фінансових організаціях держава активно співпрацює з такими установами як Міжнародний валютний фонд, Група Світового банку, Європейський банк реконструкції та розвитку, Чорноморський банк торгівлі та розвитку, Європейський інвестиційний банк. Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) завдяки фінансуванню ЄС і країн-донорів пропонує гранти малим та середнім підприємствам України для зростання бізнесу [163].

Програма EU4Environment, що фінансується Євросоюзом, розширює діяльність і підтримує «зелене» відновлення промисловості та релокації українських підприємств. Підтримка передбачає визначення потреб у відновленні переміщених виробництв та можливостей їх відновлення у цільових регіонах, консультування підприємств за обраними напрямками, пошук та підбір фінансових можливостей для «зеленого» відновлення [68].

GIZ (Німецьке товариство міжнародного співробітництва) надає підприємствам України гранти до 2 мільйонів євро на реалізацію проєктів із впровадження найкращих доступних технологій та методів управління (НДТМ) і зменшення промислових викидів. Гранти компенсують до 20% сукупних витрат на втілення проєктів у НДТМ [176].

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) завдяки фінансуванню ЄС започаткувала програму інвестиційної грантової підтримки мікро- та малих сільськогосподарських виробників, кооперативів і асоціацій виробників географічних зазначень (ГЗ) [145; 146]. Розрахована програма на агровиробників із Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської і частини Чернівецької областей. ФАО визначається з переліком українських виробників, яким надасть кошти (до 370 тисяч гривень для малих фермерських господарств та до 925 тисяч для сільськогосподарських малих і середніх підприємств, сільгоспкооперативів та об'єднань виробників ГЗ).

Ратифікувавши Стамбульську декларацію із населених пунктів 44 (1996), українська держава поставила серед пріоритетів питання комплексного розвитку не тільки міст, а й сільської місцевості, визнала «особливі потреби жінок, дітей і молоді у стабільних, здорових і безпечних умовах життя» (стаття 7) [128].

У Івано-Франківську впродовж вересня-жовтня 2022 року громадський центр «Еталон» у партнерстві з департаментом економічного розвитку Івано-Франківської міської ради та за сприяння Центру міжнародного приватного підприємництва (CIPE-Україна) – провели у селах Івано-Франківської громади низку зустрічей з представниками бізнесу з метою вироблення заходів для підтримки підприємництва. Основними напрямками в рамках проєкту «Допомога бізнес-асоціацій задля підтримки та розвитку підприємництва в селах у воєнний період» були надання юридичних, податкових роз'яснень і консультацій для суб'єктів підприємницької діяльності, які працюють у селах [10].

Завдяки зусиллям донорських програм, у Галичинівській громаді Миколаївської області з'явилися кілька невеличких місцевих підприємств, що у майбутньому цілком можуть стати основою для розвитку цілого регіону. Програма DOBRE Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) взяла за мету навчити мистецтва місцевого економічного розвитку 100 громад, на досвід яких згодом могла б орієнтуватися ціла Україна [169].

На період воєнного стану Львівська обласна військова адміністрація розробила Програму підтримки бізнесу. Нею можуть скористатися, як релоковані з інших областей України підприємства, так і підприємці, які працювали в області до війни. «Програма розрахована як допоміжний інструмент до вже тих ініціатив, які запроваджує держава в частині зменшення податкових навантажень, безвідсоткових кредитів тощо. Основним її завданням є підтримка бізнесу, якому в сьогоденні умовах доволі нелегко. Зокрема це підтримка релокованих підприємств, експортного

потенціалу, створення нових робочих місць на території Львівської області» [67].

Провівши детальний аналіз грантових та державних програм з підтримки та розвитку малого бізнесу, зокрема малих форм господарювання на селі, узагальнено основні виклики сучасного стану суспільства та економіки для підприємців, саме в сільській місцевості на прикладі Гурівської сільської територіальної громади (табл. 3.4).

Борисовський В. зазначає, що «обсяги розвитку сільськогосподарського підприємництва недостатні для забезпечення зайнятості сільського населення, ефективної збалансованості різних форм господарювання, достатньої дохідності багатьох суб'єктів підприємництва на селі» [7].

Таблиця 3.4

Основні виклики сучасного стану суспільства та економіки для підприємців

Основні виклики	Характеристика
Проблеми спричинені війною	Це важка ситуація з енергетичною системою та вимкнення електроенергії, що збільшує витрати бізнесу на оптимізацію виробничих процесів; зменшення обсягів виробництва і реалізації та втрата каналів збуту й клієнтів; зростання вартості життя та спад платоспроможності українців, зменшення попиту на товари і послуги, окрім найбільш необхідних; ускладнена логістика; дефіцит та здорожчання паливно-мастильних матеріалів; нестабільність та непрогнозованість ситуації.
Пошук ринків збуту та експортна діяльність	В Гурівській громаді загалом та в її сільських населених пунктах абсолютна більшість підприємців та приватних компаній належить до мікробізнесу, що орієнтований виключно на внутрішній ринок. І хоча війна суттєво зменшила внутрішній попит, підприємці шукають нові ринки збуту, водночас відмічають труднощі щодо виходу на іноземні ринки, зокрема європейських країн. Так, дрібним бізнесам складно і затратно перепрофілюватися для адаптації до потреб європейського споживача та вимог цього ринку. Для підприємців-чоловіків немає можливості виїзду за кордон для налагодження партнерств і співпраці.
Фінансове забезпечення та майнові питання	Обмежений доступ як до фінансових, так і майнових ресурсів. Ставки орендної плати за комерційні приміщення залишаються високими. При цьому відсутнє комунальне майно, яке можна отримати на прийнятних умовах. За таких обставин дрібним бізнесам, до прикладу, важко конкурувати з великим торговими мережами, де значно більші обороти.
Кадрове	Складнощі пошуку і найму працівників, які мають необхідні

забезпечення	для бізнесу знання і навички; брак робочої сили, особливо робітничих спеціальностей (ковалі, зварювальники, деревообробка тощо). Професійно-технічна освіта потребує реформування для того, щоб готувати молодь до сучасних вимог економіки. Система освіти є застарілою, отримані у навчальних закладах навички молодих спеціалістів не відповідають потребам і запитам роботодавців. Посилюється кадрові проблеми й через мобілізацію працівників, виїзд частини місцевого населення за кордон, залишаються люди в основному пенсійного віку
Інформаційне та освітнє забезпечення	Незважаючи на різноманітні напрями державної підтримки підприємництва, а також допомогу від міжнародних організацій і донорів, не завжди бізнес володіє інформацією про існуючі можливості. З іншої сторони, підприємці відчувають складнощі з підготовкою документів для участі в цих проєктах і програмах. Більшість учасників заходів у селах висловлювали побажання щодо запровадження на постійній основі фахових консультацій / навчань для допомоги у підготовці проєктних заявок й участі у грантових проєктах та інших програмах підтримки бізнесу (як державних та муніципальних, так і за участі проєктів міжнародної технічної допомоги). Крім того, невеликому бізнесу складно зорієнтуватися в постійних змінах законодавства, постають питання, де і як оперативно отримувати необхідну інформацію, як убезпечити себе від порушень та ймовірних штрафів.
Взаємодія бізнесу і влади	Питання комунікації «бізнес – влада» за сучасних умов набуває особливої актуальності, оскільки ця взаємодія повинна бути максимально необтяжливою для підприємців. Передовсім йдеться про адміністративні процедури, пов'язані з веденням підприємницької діяльності (питання оформлення земельних ділянок, отриманні різного роду дозвільних документів, довідок тощо, питання звітування, сплати податків і т.д.). В питаннях взаємодії з державною владою, зокрема податковими органами, підприємці відзначають суттєві спрощення адміністративних процедур. В першу чергу, цього вдалося досягти завдяки впровадженню електронного формату комунікацій – чимало опцій є в електронному кабінеті платника податків, постійно збільшується кількість цифрових сервісів на державному вебпорталі електронних послуг Дія та в його мобільному додатку. Все це значно прискорює та полегшує взаємодію бізнесу з владою, особливо за умов усунення суб'єктивного чинника при прийнятті рішень. Втім все ще залишаються вимоги щодо оформлення паперових документів. І тут вже може спрацювати людський чинник. Як наслідок, обтяжливими і тривалими в часі є процедури надання органами влади окремих документів, які вимагаються (в т.ч. і з порушенням законодавства) для одержання адміністративних послуг; блокування податкових накладних, що є загальнонаціональною проблемою.

Джерело: узагальнено на основі [10; 67; 163].

Зважаючи на окреслені тенденції, одним із першочергових напрямів в державній стратегії підтримки розвитку малих форм господарювання на

сільських територіях має бути розроблений відповідний механізм взаємодії органів державної влади із підприємцями щодо розвитку малих форм господарювання. Пропонується його удосконалення спрямувати в площину системної модернізації (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Удосконалений механізм взаємодії держави із підприємцями щодо розвитку малих форм господарювання в Україні

Примітка: сформований автором.

Підтримка малого підприємництва завжди було одне з найбільш важливих завдань державної політики. Проте реальна політика в сільському господарстві націлена на підтримку великого бізнесу і обмеження малого бізнесу. Залишаються актуальними проблеми формування цілісної системи державної підтримки розвитку підприємництва, у тому числі малих форм господарювання. Правові та економічні засади державної політики у сфері підтримки та розвитку малих форм господарювання декларативно визначає Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [41]. Така підтримка включає фінансову, інформаційну, консультаційну допомогу.

Органи місцевого самоврядування мають право надавати, крім визначених видів державної підтримки, інші види державної підтримки за рахунок коштів місцевих бюджетів. Розвиток малих форм господарювання на селі залежить також від матеріально-технічної підтримки суб'єктів малого підприємництва, надання органами місцевого самоврядування на пільгових умовах в оренду нежитлових приміщень, у лізинг обладнання, техніку на певний строк з наступним викупом.

Максимізація синергетичного ефекту для прискорення темпів соціально-економічного розвитку сільських територій напряду залежить від формування на рівні місцевого самоврядування (територіальної громади базового рівня) моделі підтримки малих форм господарювання. Така модель має бути сформована на рівні Гурівської сільської територіальної громади. Дана громада представлена сільською поселенською мережею, яка може отримати додаткові імпульси для ефективнішого використання наявного ресурсно-виробничого потенціалу через активізацію функціонування малих форм господарювання у базовій, структуроутворюючих та допоміжних ланках сільської економіки. Формування моделі підтримки малих форм господарювання на території Гурівської сільської громади має охоплювати два основних етапи: перший етап – удосконалення інституційного середовища функціонування суб'єктів мікро- та малого підприємництва;

другий етап – формування територіальної системи стимулювання розвитку малих форм господарювання (рис. 3.9).

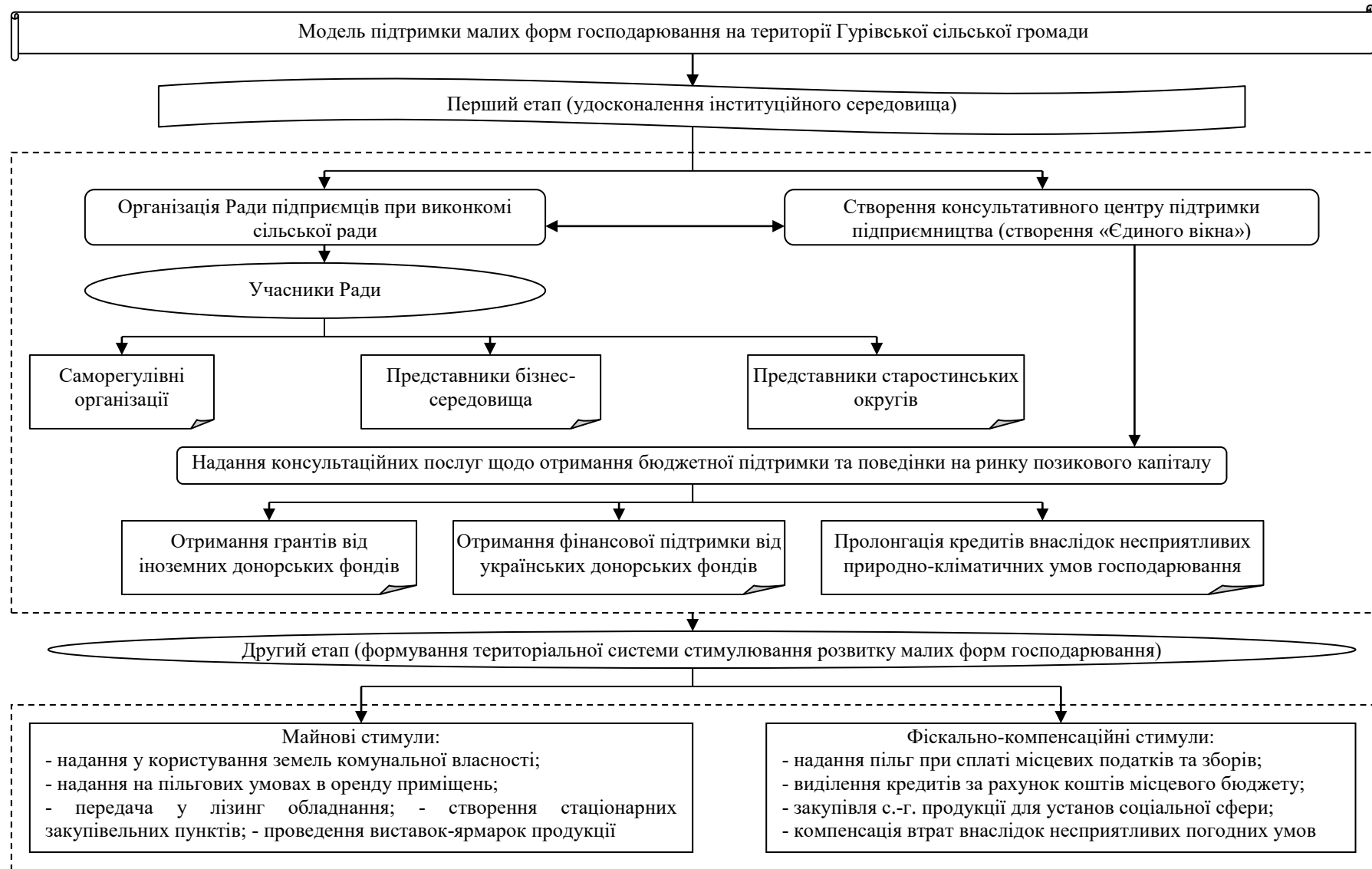

Рис. 3.9. Основні етапи формування моделі фінансово-консультативного забезпечення розвитку малих форм господарювання на території Гурівської сільської громади

Джерело: сформована автором.

Формування інституційного середовища функціонування малих форм господарювання передбачає організацію Ради підприємців при виконкомі сільської ради та створення консультативного центру підтримки підприємництва (створення «Єдиного вікна»). Учасниками Ради підприємців виступають саморегулівні організації (об'єднують суб'єктів підприємницької діяльності на основі єдності певної галузі виробництва товарів (робіт, послуг) або ринку товарів (робіт, послуг); об'єднують суб'єктів за певним видом професійної діяльності), представники бізнес-середовища та представники старостинських округів.

Доцільність входження до Ради підприємців саморегулівних організацій пояснюється необхідністю надання суб'єктам малого та мікропідприємництва, а також підприємцям-фізичним особам послуг, пов'язаних з оформленням земельпорядної документації, впровадженням сучасних методів та технологій екологічно чистого, зокрема органічного сільськогосподарського виробництва, застосуванням методів ґрунтозахисного землеробства, використанням сучасних біотехнологій та утилізацією відходів сільськогосподарського виробництва та сектору переробно-харчових виробництв. Саме саморегулівні організації забезпечуватимуть подолання проявів асиметричності інформації для великих підприємницьких об'єднань та малих форм господарювання.

Участь представників бізнес-середовища у Раді підприємців сприятиме підвищенню якості підготовки місцевих програм, планів та стратегій розвитку малого та мікропідприємництва, насамперед у сфері природно-ресурсного підприємництва (сільське, лісове, рибне та мисливське господарство). Представники старостинських округів забезпечуватимуть врахування інтересів та передумов соціально-економічного розвитку окремих сільських населених пунктів та прилеглих до них територій при визначенні стратегічних пріоритетів.

Створення консультативного центру підтримки підприємництва (створення «Єдиного вікна») дасть можливість забезпечити надання

суб'єктам малого та мікропідприємництва консультаційних послуг щодо можливостей отримання бюджетної підтримки та щодо поведінки на ринку позикового капіталу, що забезпечить подолання в означеному секторі підприємницького середовища перманентного інвестиційного дефіциту та даватиме змогу вчасно поповнювати обігові кошти. Виходячи з передової іноземної та вітчизняної практики, викликів воєнного часу та повоєнного відновлення, важливою складовою системи консультативного забезпечення функціонування суб'єктів малого та мікропідприємництва виступає надання інформації щодо можливостей отримання грантів від іноземних донорських фондів на розвиток екологічно та соціально орієнтованих видів підприємницької діяльності.

Отримання такого роду грантів інтенсифікується у повоєнний період, оскільки Україна отримуватиме фінансову та технічну допомогу на відновлення об'єктів виробничої, соціальної, комунальної та екологічної інфраструктури, а також реабілітацію земель, порушених внаслідок активних бойових дій, зокрема ворожих ракетних та артилерійських вибухів. Консультативний центр підтримки підприємництва має бути також зорієнтований на формування заявок щодо отримання фінансової підтримки для суб'єктів малого та мікропідприємництва від українських донорських фондів, зокрема Українського державного фонду підтримки фермерських господарств. Означений центр має забезпечувати юридичний супровід пролонгації кредитів внаслідок несприятливих природно-кліматичних умов господарювання.

Передовий вітчизняний досвід та успішні іноземні практики підтримки малих форм господарювання свідчать, що активізація діяльності суб'єктів малого та мікропідприємництва залежить від формування територіальної системи стимулювання розвитку малих форм господарювання. На рівні Гурівської сільської громади така територіальна система стимулювання повинна охоплювати як майнові, так і фіскально-компенсаційні стимули. Дієвим майновим стимулом для масштабування діяльності суб'єктів малого

та мікропідприємництва виступає надання у користування земель комунальної власності. Ресурсні можливості для застосування вказаного майнового стимулу сформувалися 2021 року внаслідок проведення земельної дерегуляції, коли територіальні громади отримали у комунальну власність сільськогосподарські землі державної власності поза межами населених пунктів.

Одним з майнових стимулів для активізації діяльності малих форм господарювання у населених пунктах Гурівської сільської громади виступає надання на пільгових умовах в оренду приміщень для розбудови логістично-складської інфраструктури. Доцільно також сформувати інструментарій передачі суб'єктам малого та мікропідприємництва різноманітних видів комунального обладнання на умовах лізингу, що дасть змогу модернізувати активну частину основного капіталу малих форм господарювання і уникнути разових великих фінансово-інвестиційних витрат. Одним з майнових стимулів слід розглядати створення муніципальними службами стаціонарних закупівельних пунктів для створення умов для реалізації малими формами господарювання продукції власного виробництва, яка відзначається низькою транспортабельністю та потребує створення спеціальних пристроїв для зберігання. Також організація муніципальними службами проведення виставок-ярмарків продукції спростить для малих форм господарювання встановлення контактів з потенційними контрагентами.

Фіскально-бюджетна децентралізація створила умови для використання такого інструменту економічного стимулювання розвитку малих форм господарювання як фіскально-компенсаційні стимули. В першу чергу до таких стимулів слід віднести надання пільг при сплаті місцевих податків та зборів, зокрема земельного податку при реалізації проєктів, які відіграють ключове значення для розбудови місцевої виробничої та логістично-складської інфраструктури, а також для розширеного відтворення місцевого природно-ресурсного потенціалу.

Через акумуляцію окремих видів податків та зборів у спеціальних фондах бюджету Гурівської сільської громади стане можливим виділення кредитів на розвиток малих форм господарювання у структуроутворюючих ланках місцевого господарського комплексу. Одним з фіскально-компенсаційних інструментів економічного стимулювання розвитку малих форм господарювання, в першу чергу у сфері сільськогосподарського виробництва, виступає закупівля сільськогосподарської продукції комунальними службами для задоволення потреб установ соціальної сфери. Доцільним є також формування спеціального фонду у бюджеті Гурівської сільської громади, призначенням якого виступатиме компенсація втрат малим формам господарювання внаслідок несприятливих погодних умов. Для даної громади це має вирішальне значення, оскільки основною ланкою місцевого господарського комплексу виступає сфера сільськогосподарського виробництва, результативність функціонування якої напряму залежить від природно-кліматичних умов.

Отже, удосконалення системи державної підтримки малих форм господарювання в Гурівській сільській територіальній громаді має відбуватися через:

- надання фінансової підтримки на безповоротній основі не тільки через іноземні донорські фонди, а через національні, наприклад через Український фонд підтримки фермерських господарств;
- пролангації кредитів, отриманих фермерськими господарствами за умови документально підтверджених фактів їх збиткової діяльності внаслідок несприятливих погодно-кліматичних умов господарювання;
- з метою налагодження та посилення комунікації бізнесу і влади в Гурівській сільській територіальній громаді, необхідно створити Раду підприємців при виконавчому комітеті місцевої сільської ради з включенням до її складу представників бізнес-середовища зі старостинських округів;
- для оперативного отримання необхідної інформації щодо існування тих чи інших державних або іноземних грантових програм, доцільно

створити «Єдине вікно» (єдиної точки доступу), куди може звернутися підприємець та отримати принаймні базову інформацію, що потрібно робити у тих чи інших ситуаціях, та фахові консультації щодо участі у зазначених програмах підтримки.

Для підтримки господарств населення необхідно здійснити заходи на державному та регіональному рівнях: виділяти бюджетні кредити переробним і заготівельним організаціям на створення стаціонарних закупівельних (приймальних) пунктів в сільській місцевості з відповідним технічним оснащенням; організовувати закупівлю сільськогосподарської продукції в регіональний продовольчий фонд для установ соціальної сфери; створити систему фінансової підтримки господарств населення; проводити виставки-ярмарки сільськогосподарської продукції, яка вироблена господарствами населення.

Висновки до розділу 3

1. Узагальнюючи результати дослідження стратегічних пріоритетів економічного розвитку та підвищення ефективності діяльності малих форм господарювання на сільських територіях, можна стверджувати, що в даному розділі систематизовано моделі економічного розвитку та ефективного функціонування малих форм господарювання на селі, узагальнено напрями формування стратегії розвитку та підвищення ефективності функціонування малих форм господарювання, проаналізовано зарубіжний досвід підтримки малого підприємництва, визначено пріоритети та напрями державної стратегії підтримки розвитку малих форм господарювання на сільських територіях, узагальнено основні програми державної грантової підтримки для мікро- та малого підприємництва.

2. Доведено, що малі форми господарювання відіграють значну роль у розвитку сільських територій в Україні, оскільки саме вони сприяють

структурній перебудові економіки сіл, насичують ринок товарами та послугами, максимізують зайнятість всього працездатного населення. Проаналізовано досвід стратегічного управління зарубіжних країн щодо розвитку малих форм господарювання. Визначено, що одним із способів підвищення ефективності функціонування малих форм господарювання є пошук найефективніших методів поєднання людських, матеріальних та фінансових ресурсів з метою досягнення головної мети підприємницької діяльності.

3. Проаналізовано визначальні характеристики та проблеми основних сегментів підприємництва в Україні, зокрема визначено чинники, які впливають на умови здійснення підприємницької діяльності в Україні. Запропоновано пропозиції щодо Стратегії розвитку малих форм господарювання на прикладі Гурівської сільської територіальної громади: бюджетна підтримка; внесення змін до податкової бази (сплата податків за місцем діяльності підприємств); зростання популярності туризму (сільського, зеленого); покращення бізнес-клімату в Україні, відновлення стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу; розробка державної політики стимулювання розвитку малих форм господарювання на селі.

4. Встановлено, що в країнах Європейського Союзу сформовано відповідні моделі розвитку сільської місцевості та малих форм господарювання на державному та регіональному рівні. Доведено, що бізнес-моделі підприємницької діяльності в сільській місцевості є корисним стратегічним інструментом. Запропоновано використовувати досвід європейських країн при моделюванні розвитку малих форм господарювання на селі, яке повинно бути спрямоване на вирішення наступних пріоритетних завдань: стимулювання демографічного зростання та створення умов для переселення в сільську місцевість; диверсифікація сільської економіки та розширення джерел формування доходів сільського населення; поліпшення житлових умов сільського населення; створення сучасної соціальної, інженерної та транспортної інфраструктури в сільській місцевості.

5. Обґрунтовано, що імплементація концепцій розвитку сільських територій на національному та регіональному рівнях в країнах ЄС може відбуватися через галузеву, перерозподільчу та територіальну модель стимулювання сільського розвитку в Україні. Галузева модель передбачає надання пріоритету модернізації, інтенсифікації та підвищенню концентрації сільського господарства як базової ланки сільської економіки. Ключовою складовою перерозподільчої моделі є подолання розривів між міськими районами та депресивними сільськими районами, а також диверсифікація сільської економіки через підтримку розширеного відтворення несільськогосподарських видів діяльності. Територіальна модель стимулювання сільського розвитку ґрунтується на програмуванні комплексного використання ресурсно-виробничого потенціалу, міжсекторальній та міжгалузевій інтеграції в сільській економіці, використанні сільських територій як базису формування нових полюсів соціально-економічного піднесення.

6. Визначено, що у межах членства України в міжнародних фінансових організаціях держава має активно співпрацювати з такими установами як Міжнародний валютний фонд, Група Світового банку, Європейський банк реконструкції та розвитку, Чорноморський банк торгівлі та розвитку, Європейський інвестиційний банк. Проаналізовано основні програми міжнародної допомоги українським підприємствам, які існують наданий час. Узагальнено основні виклики сучасного стану суспільства та економіки для підприємців, саме в сільській місцевості на прикладі Гурівської сільської територіальної громади.

7. Запропоновано удосконалений механізм взаємодії органів державної влади із підприємцями щодо розвитку малих форм господарювання. Визначено, що для найбільш ефективної підтримки малого підприємництва в сільському господарстві необхідно поєднувати державну підтримку з широким використанням позабюджетних коштів, залучати виконавців

програмних заходів спеціалізовані й представницькі (саморегульвні) організації, які знають потреби малого бізнесу в сільській місцевості.

8. Встановлено, що реалізація стратегічних пріоритетів економічного розвитку малих форм господарювання на території Гурівської сільської територіальної громади залежить від формування моделі фінансово-консультативного забезпечення. Процес формування такої моделі охоплює два етапи: перший етап – удосконалення інституційного середовища функціонування малих форм господарювання; другий етап – формування територіальної системи стимулювання розвитку сектору малого підприємництва. На першому етапі вирішального значення набуває організація Ради підприємців при виконкомі сільської ради та створення консультативного центру підтримки підприємництва через запуск «Єдиного вікна». Основними учасниками Ради підприємців при виконкомі сільської ради виступають: саморегульвні організації, представники бізнес-середовища та представники старостинських округів. Територіальна система стимулювання розвитку малих форм господарювання має оперувати майновими та фіскально-компенсаційними стимулами.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі вирішено важливе наукове завдання – обґрунтовано стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях з урахуванням воєнних викликів, євроінтеграційного вектору розвитку України та наслідків поглиблення децентралізації, реформування територіальної організації влади та формування мережі укрупнених територіальних громад.

1. Виявлено, що становлення інституту малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва ґрунтується на комплексі передумов, детермінуючому впливі обмежень та порівняльних переваг. Передумовами інституціоналізації малих форм господарювання в аграрному секторі виступають: руйнація колгоспно-радгоспної системи сільськогосподарського виробництва; фрагментація земель сільськогосподарського призначення внаслідок розпаювання; латентний характер інституту фермерства; лібералізація аграрних ринків; формування сектору особистих селянських (підсобних) господарств; втрата окремими адміністративними районами традиційної сільськогосподарської спеціалізації. До переліку обмежень відносяться: недостатність власних фінансових ресурсів для оновлення основних засобів та вчасного поповнення обігових коштів; низький рівень механізації окремих видів агротехнічних робіт; нерозвиненість інфраструктури зберігання та транспортування сільськогосподарської продукції; незадовільне консультативне забезпечення входження до збутових та обслуговуючих кооперативів; асиметричність інформації щодо можливостей отримання бюджетних преференцій; надмірна залежність власників земельних паїв від орендарів; поодинокий характер застосування технологій ґрунтозахисного землеробства. Переваги малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва: певна орієнтація на розвиток органічного землеробства та тваринництва; збереження потужностей у секторі трудомістких видів сільськогосподарського виробництва (овочівництво); дотримання

традиційної сільськогосподарської спеціалізації відповідної природно-кліматичної зони; зростання сільської зайнятості та самозайнятості, формування середнього класу на селі; збалансоване застосування органічних та мінеральних добрив; в цілому комплексний характер ведення сільськогосподарського виробництва.

2. Сформовано авторський концепт побудови методології дослідження питань економічного розвитку та функціонування малих форм господарювання на сільських територіях, що ґрунтується на системі принципів (подолання бідності, екологічної відповідальності, коеволюції, інклюзивності, конвергенції та ризельєнтності), яка визначає спектр підходів пізнання природи та форм прояву суб'єктів малого аграрного підприємництва (міжгалузевий (секторальний), проблемний, відтворювальний, територіальний, комплексний, інституціональний), поєднання яких детермінує вибір загальних (аксіоматичний, імітаційне моделювання, регресійно-кореляційний, системний аналіз) та спеціальних (SWOT-аналіз, програмування, метод побудови сценаріїв, бізнес-моделювання) методів, що у підсумку дозволило розкрити сутнісно-змістовну характеристику, специфікацію, сильні і слабкі сторони, можливості та загрози розвитку малих форм господарювання у сільському господарстві.

3. Встановлено, що провідними стратегічними пріоритетами диверсифікації сільської економіки виступає відмова від стереотипного підходу її розвитку (зведення соціально-економічного піднесення сільської поселенської мережі до розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільськогосподарського виробництва) та забезпечення дифузії малих форм господарювання до базового сектору (аграрний сектор), структуроутворюючі сектори (лісове, мисливське та рибне господарство, виробництво біопалива, зелений та сільський туризм), обслуговуючі та допоміжні сектори (оптова і роздрібна торгівля, громадське харчування, переробка деревини, будівництво та транспорт, утилізація побутового

сміття), що забезпечить формування нових полюсів росту та активізує відтворювальні пропорції на сільських територіях.

4. Розроблено методичний інструментарій оцінювання економічної ефективності діяльності малих сільськогосподарських підприємств Кіровоградської області, який ґрунтується на застосуванні багатофакторного регресійного моделювання, що дало можливість ув'язати обсяг реалізованої малими підприємствами сільськогосподарської продукції з їхньою кількістю, чисельністю зайнятих працівників в означеному підприємницькому секторі, рівнем продуктивності праці, обсягами капітальних інвестицій. Результати такого моделювання забезпечують ідентифікацію ключових предикторів, які визначають ефективність діяльності малих сільськогосподарських підприємств, що є підґрунтям для стратегування розвитку малих форм господарювання за сучасних умов.

5. Проаналізовано особливості та обґрунтовано стратегічні пріоритети розвитку малих форм господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва в межах Гурівської сільської територіальної громади на основі застосування SWOT-аналізу, що дало можливість виявити сильні та слабкі сторони, можливості та загрози становлення інституту малого аграрного підприємництва з урахуванням перспектив комплексного використання наявного ресурсно-виробничого потенціалу, диверсифікації сільської економіки та наслідків формування укрупненої територіальної громади на базі кількох сільських рад.

6. Сформовано механізм формування стратегії розвитку малих форм господарювання на регіональному рівні, який передбачає імплементацію базових складових галузевої, перерозподільчої та територіальної європейських моделей розвитку сільських територій та охоплює такі блоки: аналітичний (дослідження стану, основних тенденцій, зарубіжного досвіду, потреб підприємців), проблемний (виокремлення та конкретизація проблем), цільовий (визначення та формулювання мети і завдань), забезпечення належних умов (забезпечення інституційного та організаційного розвитку,

удосконалення податкового законодавства, зменшення податкового тиску), мотиваційний (інституціоналізація та застосування дієвих фінансових преференцій), результативний (розробка інструментарію реалізації), моніторинговий (створення системи моніторингу), оціночний (формування системи показників оцінювання).

7. На основі використання методів побудови сценаріїв розроблено такі сценарії державної стратегії щодо розвитку малих форм господарювання на селі: оптимальний (стратегічні напрями, завдання, концептуальні заходи спрямовуються на найбільш успішне досягнення запрограмованих мети і цілей щодо керованості процесами розвитку); оптимістичний (змодельовані процеси керованості розвитком програмується з врахуванням збалансованих пріоритетів та заходів їх досягнення, які також мають набувати успішного впровадження); песимістичний (процеси розвитку через нестачу, або часткову відсутність ресурсів зорієнтовані лише на «виживання», наприклад, коли за кризових умов ставиться завдання забезпечення лише елементарних потреб життя населення).

8. Сформовано механізм регуляторного впливу держави на сектор малих форм господарювання сільських територій, який ґрунтується на внесенні змін у законодавство у сфері підприємництва та оподаткування, встановленні прозорості у взаємовідносинах і застосуванні додаткових каналів комунікацій та передбачає урізноманітнення методів та інструментів державного регулювання, зокрема фінансової підтримки (інституціоналізація бюджетних, компенсаційних, податкових, кредитних, страхових та майнових стимулів) суб'єктів малого підприємництва у сільській місцевості в межах реалізації національних, регіональних та місцевих планів, стратегій та програм з метою акумулювання ресурсів для потреб розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу сільських та селищних територіальних громад через здійснення заходів щодо підвищення ефективності та конкурентоспроможності малих форм господарювання,

активізації їхньої діяльності у структуроутворюючих ланках сільської економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрний устрій України. Наукове видання. /За ред. Ю.О. Лупенка, М.Ф. Кропивка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2017. 72 с.
2. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. №1. С. 3–15.
3. Батюк Г., Ціцька Н. Роль і теоретична сутність малих форм господарювання у виробництві сільськогосподарської продукції. *Вісник Львівського національного аграрного університету*. Серія: Економіка АПК. 2015. №22(1). С. 31–37.
4. Бондар С.В. Формування концепції розвитку малих форм господарювання на селі. *Агросвіт*. 2010. №2. С. 11–13.
5. Бондарчук М.Ю. Системи підтримки малого підприємництва в Україні та Республіці Польща. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. №9. С. 80–84.
6. Борецько В.І. Роль малого бізнесу в розвитку аграрного комплексу України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Економіка». 2015. Вип. 28. С. 4–8.
7. Борисовський Д.В. Організаційно-економічний механізм активізації сільськогосподарського підприємництва. *Бізнес Інформ*. 2014. №7. С. 143–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_7_27.
8. Бородіна О., Прокопа І. Підтримка сімейного фермерства: гасла і дії. *Дзеркало тижня*. 15 січня 2016. №1076. URL: <https://zn.ua/ukr/ariculture/pidtrimka-simeynogo-fermerstva-gasla-i-diyi-.html>.
9. Борщевський В.В. Вплив інституційних дисфункцій на ефективність використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій. *Регіональна економіка*. 2014. №3. С. 149–161.
10. В Івано-Франківській громаді бізнес і місцева влада консолідують зусилля для розвитку підприємницьких ініціатив у сільській місцевості. Громадський простір. 23.12.2022. URL: <https://www.prostir.ua/?news=v-ivano->

frankivskij-hromadi-biznes-i-mistseva-vlada-konsoliduyut-zusyllya-dlya-rozvytku-pidpryjemnytskyh-initsiatyv-u-silskij-mistsevosti.

11. Вахович І.М., Погуляйко Ю.М., Недопад Г.В. Фінансово-економічне стимулювання розбудови інфраструктури утилізації відходів в умовах децентралізації: пріоритети та механізми. *Агросвіт*. 2023. №19. С. 16–24.

12. Вахович І.М., Погуляйко Ю.М., Недопад Г.В. Фінансово-інвестиційне забезпечення модернізації інфраструктури поводження з відходами: регіональний та муніципальний вимір. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. №19. С. 10–15.

13. Вдовенко Л.О., Шпикуляк О.Г. Розвиток малих підприємств у сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2005. № 7. С. 38–42.

14. Габор В.С. Розвиток малих форм господарювання в аграрному секторі. *Агросвіт*. 2014. №21. С. 18–21.

15. Геєць В.М., Бородіна О.М., Прокопа І.В. Інклюзивність як напрям і візія сільського розвитку в Україні: концептуальні засади. *Економіка України*. 2020. №11. С. 3–20.

16. Голич Н.В., Панухник О.В. Процес децентралізації як чинник розвитку бізнес-середовища територіальних громад. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2019. Вип. 2(21). С. 112–121. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2019/19hvnstg.pdf>. ISSN 2223-3822.

17. Головне управління статистики у Кіровоградській області. [Електронний ресурс]. URL: www.kr.ukrstat.gov.ua

18. Голян В. Земельна децентралізація як інституціональний бар'єр земельному переділу. *Дзеркало тижня*. 23 березня 2018 року URL: https://zn.ua/ukr/macrolevel/zemelna-decentralizaciya-yak-institucionalniy-bar-yer-zemelnomu-peredilu-273037_.html.

19. Голян В. Ресурсне прокляття: чому зернова орієнтація українського АПК заважає іноземним інвестиціям. *Агравері*. 30 травня 2016

поку. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/resursne-proklatta-comu-zernova-orientacia-ukrainskogo-apk-zavazae-inozemnim-investiciam>.

20. Голян В. Село збоку: орієнтація на вирощування сировини поглиблює проблеми периферії. *Agravery*. 14 липня 2016 року. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/selo-zboku-orientacia-na-virosuvanna-sirovini-pogliblue-problemi-pereferii>.

21. Голян В., Марчук Ю., Матрунчик Д., Карпук А., Погуляйко Ю., Недопад Г. Фінансово-інвестиційне забезпечення розбудови інноваційної інфраструктури поводження з деревними відходами на національному, регіональному та місцевому рівнях. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2025. 1(60), 490–510.

22. Голян В.А., Бардась В.М., Демидюк С.М. Лісові ресурси в системі соціально-економічного піднесення сільських територій. *Економіка та суспільство*. 2025. №71. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/5504/5442>.

23. Горда О.С. Ефективність сільських малих форм господарювання. Дис. канд. екон. наук: 08.07.02. Дніпропетровськ, 2004. 179 с.

24. Горьовий В.П. Менеджмент фермерських господарств. Навч. посіб. За ред. В.П. Горьового. Київ: Центр учбової л-ри. 2014. 366 с.

25. Горьовий В.П. Розвиток малого підприємництва як передумова зайнятості сільського населення. *Вісник аграрної науки*. 2012. №8. С. 73–75.

26. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Голос України*. 2003. №49. 14 березня.

27. Губені Ю.Е., Коверко Ю.О., Осіщук П.О. Розвиток особистих селянських господарств в умовах інституціональних змін. *Економіка України*. 2017. №3. С. 59–67.

28. Гуменюк М.М. Економічний механізм забезпечення ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств. Монографія. Київ. ПАТ «Випол», 2016. 196 с.

29. Гуменюк Р. Які пільги поширюються на сімейні фермерські господарства. Коментар юриста. URL: <http://agravery.com/uk/posts/author/show?slug=na-aki-pilgi-cekati-simejnimfermerskim-gospodarstvam>.

30. Державна підтримка розвитку фермерських господарств. Офіційний сайт. URL: <https://bankvostok.com.ua/b2b/financing/farmer-loan/farm-help-gov#/>.

31. Державна служба статистика. Офіційний сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.

32. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 роки. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/NT1978>.

33. Жук В.М. Теоретичні основи моделювання розвитку сільських територій: біхевіористичний аспект. *Облік і фінанси*. 2017. №3. С. 169–179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Oif_apk_2017_3_26.

34. Жураковська Л.А. Напрями підвищення ефективності функціонування малих форм господарювання в аграрному секторі України. Аналітична записка. 2018. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-06/1_Mali_form_hospodar-26.04-659c2.pdf.

35. Жураковська Л.А. Стан і перспективи розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі України. *Проблеми економіки*. 2020. №2. С. 104–110.

36. Закон України «Про альтернативні види палива». [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text>.

37. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text>.

38. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#Text>.

39. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31 березня 2016 року № 1067-VIII. *Урядовий кур'єр*. 2016. № 87. 11 травня. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>.

40. Закон України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» від 21 грудня 2000 року №2157-III. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2157-14>.

41. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22.03.2016 №4618-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17>.

42. Заставний Ю.Б. Органічне сільськогосподарське виробництво як пріоритетний напрям розвитку сільських домогосподарств: фінансово-економічні аспекти. *Агросвіт*. 2020. №7. С. 125–132.

43. Заставний Ю.Б. Фінансово-економічне регулювання органічного сільськогосподарського виробництва в секторі сільських домогосподарств. *Економіка та держава*. 2020. №4. С. 251–256.

44. Заяць Т. Розвиток сільських поселень України в умовах децентралізації: можливості та ризики. *Демографія та соціальна політика*. 2017. №3(31). С. 48–60.

45. Збарська А.В., Алексєєва Ю.Ю. Розвиток малих форм господарювання на селі в умовах формування територіальних громад. *Економіка і суспільство*. 2018. №16. С. 335–342.

46. Збарський В.К., Горьовий В.П. Державна підтримка сільського господарства. *Економіка АПК*. 2010. №4. С. 74–80.

47. Збарський В.К. Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання. *Економіка АПК*. 2004. №1. С. 48–53.

48. Збарський В.К., Грибова Д.В. Малі форми господарювання як середовище формування середнього класу на селі. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2019. №3. С. 198–206.

49. Зінчук Т., Ткачук В. Теоретико-методологічні засади диверсифікації сільської економіки в контексті європейського досвіду. *Економіка АПК*. 2011. №1. С. 27–34.

50. Зубар І.В. Розвиток малих форм господарювання в регіоні. *Економіка АПК*. 2014. №11. С. 106–114.

51. Ільїна М., Шпильова Ю. Публічно-приватне партнерство як механізм розвитку сільських територій. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2019. С. 20–26.

52. Капітан В.О. Зарубіжний досвід формування державної стратегії розвитку малого бізнесу задля забезпечення зайнятості населення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. №4. С. 115–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2017_4_25.

53. Кваша С.М., Вдовенко Н.М. Наукові засади державного регулювання розвитку аквакультури штучних водойм. *Економіка та держава*. 2011. №11. С. 12–15.

54. Киризюк С.В. Диверсифікація економічної діяльності агровиробників: деякі висновки з досвіду ЄС. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 12. С. 44–51. URL: http://economyandsociety.in.ua/journal/12_ukr/7.pdf.

55. Колесников В.І. Світовий досвід розвитку сільських територій. *Ефективна економіка*. 2014. №4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_4_65.

56. Кольоса Л.Л. Природні ресурси як фактор зміцнення фінансової самодостатності сільських територіальних громад. *Агросвіт*. 2023. №19. С. 45–51.

57. Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1999). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

58. Корінець Р. Посібник для фахівців з аграрного та сільського розвитку територіальних громад. Київ. 2023. 158 с.

59. Коробка С.В. Проблеми розвитку підприємництва на селі. Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького. Том 11, № 3 (42) Частина 1, 2009. С. 287–291.
60. Кравченко М.С. Сучасні проблеми розвитку підприємництва в Україні. *Проблеми та перспективи розвитку економіки Донбасу і Приазов'я: Міжнар. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 25–26 травня 2017 р.).* Матеріали доп. ДВНЗ «ПДТУ». Маріуполь, 2017. С. 204–205.
61. Липчук В.В. Коробка С.В. Розвиток малого підприємництва в сільському господарстві. Монографія. Львів: Сполом, 2011. 227 с.
62. Липчук В.В., Гнатишин Л.Б., Кордоба О.М. Фермерські господарства: стан, проблеми та стратегії розвитку. Львів, 2010. 236 с.
63. Лібанова Е. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2002. №8. С. 27–32.
64. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Монографія. К. КНЕУ, 2008. 330 с.
65. Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф., Малік М. Й. та ін. Інтеграція та самоорганізація аграрного бізнесу в умовах децентралізації влади. Монографія. НААН України, ННЦ «Ін-т аграрної економіки». За ред. М.Ф.Кропивка, В.В.Россохи. Київ. Ін-т аграрної економіки, 2015. 482 с.
66. Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін. Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність. Монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с.
67. Львівська ОВА запускає Програму підтримки бізнесу в області на період воєнного стану. Офіційний сайт Львівської обласної державної адміністрації. URL: <https://old.loda.gov.ua/news?id=66809>.
68. Ляшенко І.В. Розвиток малих форм господарювання та забезпечення їх ефективного функціонування в Криму. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. К., 2004. 22 с.

69. Мазур А.Г., Дмитрик О.В. Тенденції економічного відтворення господарств населення в сільській місцевості. *Економіка. Фінанси. Менеджмент*. 2017. №2. С. 55–68.
70. Мазур К.В. Стан та тенденції розвитку малих форм господарювання в аграрному виробництві розвинених країн світу. *Ефективна економіка*. 2018. №10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/49.pdf.
71. Макаренко Ю.П. Вирішення проблеми реалізації виробленої продукції малими формами аграрного господарювання. *Економіка АПК*. 2013. №3. С. 51–58.
72. Малі форми господарювання як основа сталого сільського розвитку в контексті імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Стенограма комітетських слухань. URL: <https://komagropolit.rada.gov.ua/print/73607.html>.
73. Малік М.Й. Кооперація як мотив до виробничої діяльності. *Економіка АПК*. 1996. № 2. С. 31–39.
74. Малік М.Й. Підприємництво і розвиток сільських територій. *Економіка АПК*. 2016. №6. С. 97–103.
75. Малік М.Й., Забуранна Л.В. Перспективи розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях України. *Економіка АПК*. 2015. №6. С. 5–14.
76. Малік М.Й., Забуранна Л.В. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації влади. *Економіка АПК*. 2017. №7. С. 5–14.
77. Малік М.Й., Заяць В.М. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2013. №5. С. 87–95.
78. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2018. №1. С. 11–19.

79. Маслак О.І. Проблеми розвитку малого підприємництва в аграрному секторі економіки. *Ефективна економіка*. 2012. №6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1185>.

80. Матусова О. М. Розвиток малого підприємництва на селі в умовах СOT. URL: <http://economist.lacruax.com/rozvitok-malogo-pidpriyemnictva-na-seli-v-umovaxsot>.

81. Мединська Н.В. Інституціоналізація економічного механізму ресурсозбереження та енергоефективного природокористування: інвестиційний та секторальний вимір. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. №11-12. С. 32–38.

82. Месель-Веселяк В.Я. Форми господарювання в сільському господарстві України (результати, проблеми, вирішення). *Економіка АПК*. 2012. №1. С. 13–23.

83. Милованов Є. Значення органічного сільського господарства у системі розвитку сільських територій. *Вісник Львівського національного аграрного університету*. Серія: Економіка АПК. 2018. №25. С. 87–98.

84. Міністерство економіки України. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції сільського розвитку до 2030 року». URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=a707d9ff-0c4b-4b8b-8d84-3f9a994ee729&title=ProektRozporiadzhenniaKabinetuMinistrivUkraini-proSkhvalenniaKontseptsiiSil'skogoRozvitkuDo2030-Roku->.

85. Могилова М.М. Об'єднання територіальних громад в Україні: перспективи і ризики для розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2019. №5. С. 68–76.

86. Назаркевич О.Б. Мале аграрне підприємництво: тенденції і проблеми розвитку. *Науковий вісник НЛТУ України*. Збірник науково-технічних праць. Львів. РВВ НЛТУ України. 2013. Вип. 23.18. С. 211–216.

87. Олексієвець О.М. Диверсифікація діяльності постійних лісокористувачів як пріоритетний напрям розвитку сільських територій: еколого-економічні аспекти. *Агросвіт*. 2018. №13. С. 35–41.

88. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/npa/pro-shvalennya-koncepciyi-stimulyuvannya-rozvitku-pidpriyemnictva-na-silskih-teritoriyah-do-2030-roku>.

89. Панухник О.В., Голич Н.В. Використання адаптивного моделювання стратегій розвитку підприємств малого бізнесу в умовах децентралізації. *Часопис економічних реформ*. 2020. №3. С. 17–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Cher_2020_3_5.

90. Пасічник Т., Хіріківський Р., Панасюк О. Вимірювання економічної ефективності виробництва на підприємствах Львівської області методом DEA. *Аграрна економіка*. 2014. № 1–2. С. 153–158.

91. Піменова О.В. Малі форми господарювання як чинник конкурентоспроможності АПК України. *Наукові праці*. 2011. №39. С. 80–84.

92. Полковниченко С.О., Козловська С.М., Середюк І.О. Сучасні тенденції розвитку малого аграрного підприємництва в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 17. URL: <http://global-national.in.ua/archive/17-2017/39.pdf>.

93. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1996 р. №449. «Про затвердження Порядку заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань в лісах України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-96-%D0%BF#Text>.

94. Пояснювальна записка до проекту Закону України № 7060 від 04.09.2017 «Про внесення змін до Земельного кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення і розвитку сімейних фермерських господарств та припинення корупційних зловживань у сфері розпорядження землями державної та комунальної власності». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62449.

95. Проєкт Закону України «Про стратегію сталого розвитку України до 2030 року». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64508.
96. Прокопа І.В. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку. *Економіка України*. 2007. №6. С. 50–56.
97. Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2005. №11. С. 47–50.
98. Прокопенко К.О. Малі аграрні підприємства в аграрному секторі України. *Економіка АПК*. 2012. №4. С. 99–105.
99. Радченко О.Д. Інститут державної підтримки малих підприємств у сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2011. №11. С. 60–66.
100. Рарок О.В. Розвиток малих підприємств на селі. *Економіка АПК*. 2013. №12. С. 31–39.
101. Резнік Н.П. Розвиток малих форм господарювання: проблеми і перспективи в регіональному АПК. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Економічні науки». 2015. Вип. 11. Ч. 3. С. 32–37.
102. Рикун О.М. Кооперативний розвиток малого підприємництва в аграрному виробництві. *Агросвіт*. 2009. №1. С. 31–34.
103. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект. Монографія. К. ННЦ «ІАЕ», 2016. 432 с.
104. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України. Монографія. Наук. ред. В.В.Борщевський. НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Львів. 2012. 216 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20120201.pdf>.
105. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р «Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80/print>.

106. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. №1163-р «Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>.

107. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 №995-р. «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80#Text>.

108. Розпорядження КМУ від 30 грудня 2015 р. №1437-р. «Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text>

109. Романюк І.А. Нові чинники та концепції здійснення інтенсифікації сільського господарства. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2016. №4 (36). С. 60–63.

110. Рябчик І.В., Галушко В.В. Нові підходи до аналізу ефективності сільськогосподарських підприємств. *Економіка АПК*. 2004. №3. С. 101–108.

111. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України. *Вісник аграрної науки*. 2006. №5. С. 21–23.

112. Савка М.В. Методика дослідження розвитку фермерських господарств та ефективності їх функціонування. *Інноваційна економіка*. 2018. №9-10. С. 79–85.

113. Савка М.В. Становлення та розвиток фермерських господарств. *Інноваційна економіка*. 2017. №5-6. С. 107–112.

114. Свиноус І.В. Сімейні господарства аграрного сектора України: стан та перспективи розвитку. *Агроінком*. 2003. №1-2. С. 43–49.

115. Світові моделі підтримки сільського господарства. Укрінформ. 06.05.2016. Офіційний сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2012230-svitovi-modeli-pidtrimki-silskogo-gospodarstva.html>.

116. Селінний М.М. Диверсифікація як основа багатофункціонального розвитку сільських територій. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Випуск 3. С. 619–621.
117. Сичова М.О., Шевченко Н.О. Особливості розвитку підприємництва в аграрному секторі регіону. *Агросвіт*. 2010. № 13. С. 2–4.
118. Сільське господарство України за 2017 рік. Стат зб. Державна служба статистики України. відпов. Київ, 2018. 245 с.
119. Сільське господарство України за 2018 рік. Стат зб. Державна служба статистики України. відпов. Київ, 2019. 235 с.
120. Сільське господарство України за 2019 рік. Стат зб. Державна служба статистики України. Київ, 2020. 230 с.
121. Сільське господарство України за 2020 рік. Стат зб. / Державна служба статистики України. Київ, 2021. 232 с.
122. Сільські території в Україні: практика ідентифікації та інструменти розвитку. Науково-аналітична доповідь. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. Долишнього НАН України». 2021. 137 с.
123. Скрипник С. Категорії та критерії визначення малих форм господарювання на селі. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. Vol. 2, No. 2, 2016. P. 27-35. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/33-Article%20Text-77-1-10-20160703.pdf>.
124. Слободяник С.С. Проблемні аспекти розвитку підприємництва в Україні. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія : Економіка. 2010. Вип. 8, С. 130–134.
125. Сокол О. Соціальні фактори становлення і функціонування селянських (фермерських) господарств. *Економіка України*. 1995. № 3. С. 49–52.
126. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір. За ред. чл.-кор. НАН України О.М.Бородіної. НАН України. Ін-т екон. та прогнозув. Київ., 2012. 320 с.

127. Сталий розвиток сільських територій. Монографія./ За ред. проф. Т.Зінчук, проф. Ю.Раманаускаса. Клайпеда: вид-во Клайпедського університету; Київ: «Центр учбової літератури», 2019. 421 с.
128. Стамбульська декларація із населених пунктів (1996). Офіційний сайт. URL: <https://notagroup.com.ua/news/stambulska-konventsiya-poryatunok-vid-zasyllya-nasyllya-u-sim-yi/>.
129. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2018–2022 роки. Офіційний сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
130. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року. За ред. Ю.О.Лупенка, В.Я.Месель-Веселяка. Київ. ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.
131. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України №5/2015 від 12 січня 2015 року. Офіційний сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/213-2015>.
132. Талавирич М.П., Горай А.О. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації. *Економіка АПК*. 2018. №11. С. 75–79.
133. Тенденції економічного розвитку фермерських господарств. URL: <http://agroua.net/economics/documents/category-95/doc-96>.
134. Терещенко В.К., Ткачук В.А., Балановська Т.І. Соціально-економічний розвиток сільських територій. Навч. посібник. Київ-Ніжин. Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. 348 с.
135. Термоса І.О. Аспекти сучасного розвитку сільських територій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Економічні науки». 2017. Вип. 25. Ч. 1. С. 102–105.
136. Тищенко О. Інклюзивний розвиток сільських територій в умовах децентралізації влади: проблеми та пріоритети. *Університетські наукові записки*. 2022. №1-2(85-86). С. 125–137.
137. Ткачук В.А. Інвестиційна програма забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій. *Вісник Київського національного*

університету технологій та дизайну. Серія: Економічні науки. 2017. №1. С. 78–89.

138. Ткачук В.А. Інституціональне середовище сталого розвитку сільських територій. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Серія: «Економіка і менеджмент». 2013. Випуск 12(58). С. 230–234.

139. Ткачук В.А. Методологічні аспекти дослідження проблем соціально-економічного розвитку сільських територій. *Облік і фінанси*. 2015. №2. С. 150–157.

140. Ткачук В.А. Обґрунтування моделі соціально-економічного розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2015. №7. С. 76–84.

141. Ткачук В.А., Негода Ю.В., Олійник Л.А. Державне регулювання розвитку рибного господарства в умовах надзвичайних та продовольчих викликів: пріоритети та фінансово-економічні методи. *Агросвіт*. 2023. №18. С. 19–26.

142. Токарчук Д.М. Зайнятість сільського населення та диверсифікація сільської економіки як шлях до покращення стану. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. №12. С. 68–79.

143. Тулуш Л. В. Україні необхідно на законодавчому рівні закріпити пріоритетність малих форм господарювання. Інститут аграрної економіки. URL: <https://www.apk-inform.com/ru/news/1501513>.

144. Указ Президента України від 06.12.2018 року «Про додаткові заходи щодо забезпечення реформ із децентралізації влади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/412/2018#Text>.

145. Українська мережа сільського розвитку (ФАО). Офіційний сайт. URL: <https://urdn.org/silskij-rozvitok/>.

146. Українська мережа сільського розвитку. URL: <https://urdn.org/silskij-rozvitok/>.

147. Українське сільське господарство може «витягти з кризи» всю економіку – експерти. Радіо свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrainian-apk-can-support-all-economy/31070474.html>.

148. Укрінформ. В Україні на фермерів припадає лише 10% агровиробництва. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3298644-v-ukraini-na-fermeriv-pripadae-lise-10-agrovirobnictva.html>.

149. Хвесик М., Бистряков І., Левковська Л., Мандзик М. Інституційне забезпечення екологічної ризельєнтності. *Демографія та соціальна економіка*. 2024. №3(57). С. 141–158.

150. Хвесик М.А., Бистряков І.К., Клиновий Д.В. Фінансово-економічний механізм реконструктивного розвитку України на засадах децентралізованого управління природними ресурсами. *Економіка України*. 2018. № 3. С. 3–20.

151. Хвесик М.А., Ільїна М.В. Методологічні засади диференціації сільських територій. *Економіка АПК*. 2018. № 4. С. 12–18.

152. Хомюк Н.Л. Концептуальні положення диверсифікації розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2019. Вип. 1. С. 53–58.

153. Хомюк Н.Л. Теоретичні підходи до трактування поняття «диверсифікація розвитку сільських територій». *Вісник Одеського національного університету*. Серія : Економіка. 2018. Т.23. Вип.7. С. 134–138.

154. Цвях О.М. Фіскально-кредитний механізм економічного стимулювання облаштування самозаліснених земель, заліснення малопродуктивних угідь та неугідь: загальнонаціональний та місцевий рівень становлення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №24. С. 125–132.

155. Чемерис В., Душка В., Максим В., Соломонко Д. Бізнес-модель розвитку сільських територій України. *Agricultural and resource economics*:

international scientific e-journal. 2019. Vol.5, №1. С. 154–176. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/areis_2019_5_1_12.

156. Чорний Б.С. Організаційно-економічні засади функціонування малих форм господарювання у сільському зеленому туризмі. URL: <https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/10/45.pdf>

157. Чорний Л., Балдич Н., Ходько Н. Стратегія розвитку підприємництва: експертне бачення. Центр громадської експертизи. Київ. 2016. 34 с.

158. Чумак Р.М. Диверсифікація як важлива умова сталого функціонування сільськогосподарських підприємств та розвитку сільських територій. *Економіка та управління АПК*. 2012. Вип. 9. С. 41–45.

159. Шульський М.Г. Організаційно-економічні основи функціонування малих господарських формувань у сільському господарстві. Автореф. дис. д-ра екон. наук. 08.07.02. Київ, 2006. 39 с.

160. Шульський М.Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку: монографія. Львів, 2004. 392 с.

161. Шульський М.Г., Оленич І.Р. Розвиток великих і малих форм господарювання – основа соціально-економічного розвитку сільської місцевості. Український державний лісотехнічний університет. *Науковий вісник*. 2005. Вип. 15.1. С. 357–359.

162. Щербата І., Прокопишин О., Іваницька Г. Диверсифікація як напрям соціально-економічного розвитку сільських територій. *Вісник Львівського національного аграрного університету*. Сер : Економіка АПК. 2013. № 20(1). С. 414–420.

163. Що треба знати про гранти для бізнесу в Україні. *Укрінформ*. 22.03.2023. Офіційний сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3685782-so-treba-znati-pro-granti-dla-biznesu-v-ukraini.html>.

164. Щодо концептуальних підходів до стратегії розвитку села. Центр економічних і соціальних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_18_2021.pdf.

165. Юрчишин В.В. Господарства населення: проблеми майбутнього. *Економіка України*. 2003. №9. С. 67–72.
166. Яворська Т. Особливості визначення критеріїв малого бізнесу у сільському господарстві. *Аграрна економіка*. 2009. Т.2. №3-4. С. 107–112.
167. Яворська Т.І. Малий бізнес в аграрному підприємництві та особливості класифікації його суб'єктів. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2016. № 2 (31). С. 99–104.
168. Яворська Т.І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика. Монографія. К. ННЦ ІАЕ, 2012. 386 с.
169. Як створити точки економічного зростання у селі? Децентралізація. 25.06.2021. Офіційний сайт. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13720>.
170. Buckwell A.-E., Harvey D.-R., Thomson K.-J. and Parton K.A. (1982). The Costs of the Common Agricultural Policy. London, Croom Helm. 1982. 200 p.
171. Byerlee D, Lissita A., Savanti P. Corporate models of broadacre crop farming: international experience from Argentina and Ukraine. *Farm Policy Journal*. 2012. Vol.9. №2. Pp. 13–25.
172. Charnes A., Cooper W., Rhodes E. (1978) “Measuring the Efficiency of Decision Making Units”, *European Journal of Operational Research*, 2, 429–444.
173. European Commission. Офіційний сайт. URL: https://commission.europa.eu/index_en.
174. Family Farmers. Feeding the world, caring for the earth. Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2015. URL: <http://www.fao.org/docrep/019/mj760e/mj760e.pdf>.
175. Galluzzo N. An analysis of the efficiency in a sample of small Italian farms part of the FADN dataset. *Agricultural Economics*. – Czech. 2016. Vol. 62. Is. 2. Pp. 62–70. URL: <https://doi.org/10.17221/37/2015-AGRICECON>.

176. GIZ. Офіційний сайт. URL: <https://www.giz.de/en/worldwide/302.html>.
177. Hodge I. The integration of the rural economy. Built Environment. 1997, Vol.23, No3, p. 192–200.
178. Ian Hodge et Peter Midmore. Models of Rural Development and Approaches To Analysis Evaluation And Decision-Making. *Économie rurale* 307. septembre-octobre 2008. pp. 23–38. URL: <http://journals.openedition.org/economierurale/406>.
179. International Organization for Migration. Офіційний сайт. URL: <https://www.iom.int/>.
180. Jefferies S. Farm business model. 2017. URL: <https://grdc.com.au/resources-and-publications/grownotes/technical-manuals/farm-business-models>.
181. Keeble D., Tyler, P. Enterprising behaviour and the Urban-Rural Shift. *Urban Studies*. 1995, vol.32, No6, p. 975–997.
182. Kolackova G., Krejci I., Ticha I. Dynamics of the small farmers' behaviour – scenario simulations. *Agricultural Economics*. – Czech. 2017. Vol. 63. Is. 3. Pp. 103–120. URL: <https://doi.org/10.17221/278/2015-AGRICECON>.
183. Lee J., Brnason A., Nightingale A., Shucksmith D.-M. Networking: social capital and identities in European rural development. *Sociologia Ruralis*. 2005, vol. 45, no 4, p. 269–283.
184. Lowder S. K., Scoet J., Raney T. The number, size, and distribution of farms, smallholder farms, and family farms worldwide. *World Development*. 2016. Vol. 87. Pp. 16–29.
185. Lowe P., Ward N. Sustainable rural economies: some lessons from the English experience. *Sustainable Development*. 2007, vol.15, no 5, p. 307–317.
186. Meulen H. A. B. van der, Dolman M. A., Jager J. H., Venema G. S. The impact of farm size on sustainability of Dutch dairy farms. *International Journal of Agricultural Management*. 2014. Vol. 3. Pp. 119–123. URL: <https://doi.org/10.5836/ijam/2014-02-07>.

187. Newby H. *The Countryside in Question*. London, Hutchinson. 1988. 223 p.
188. North D. Rural industrialization. In B. Ilbery (Ed.). *The Geography of Rural Change*. Harlow, Longman, Chapter 8. 1998. 175 p.
189. Poláková J., Kolářková G., Tichá I. Business model for Czech agribusiness. *Scientia agriculturae bohémica*. 2015. Vol. 46. Is. 3. Pp. 128–136.
190. Ray C. The EU LEADER programme: Rural development laboratory. *Sociologia Ruralis*. 2000. Vol.40, no 2, p. 163–171.
191. Ricciardi V., Ramankutty N., Mehrabi Z., Jarvis L., Chookolingo B. How much of the world's food do smallholders produce? *Global Food Security*. 2018. Vol. 17. Pp. 64–72.
192. Savickiene J., Miceikiene A. Sustainable economic development assessment model for family farms. *Agricultural Economics. Czech*. 2018. Vol. 64. Is. 12. Pp. 527–535. URL: <https://doi.org/10.17221/310/2017-AGRICECON>.
193. Shucksmith D.-M., Bryden J., Rosenthal P., Short C., Winter D.M. Pluriactivity, farm structures and rural change. *Journal of Agricultural Economics*, 1989. Vol.40, no 3, p. 345–360.
194. Sivertsson O., Tell J. Barriers to Business Model Innovation in Swedish. *Agriculture. Sustainability*. 2015. Vol. 7 (2). Pp. 1957–1969.
195. Ukraine Special Focus Note: Land market for agricultural growth November 19, 2019. URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/204821574084103184-0080022019/original/UkrainespecialfocusnoteFall2019en.pdf/>.
196. Ward N., McNicholas K. Objective 5b of the structural funds and rural development in Britain. *Regional Studies*. 1998. Vol.32, no 4, p. 369–374.
197. Ward, N. «Institutions and Attitudes to Rural Development: The UK National Report». 2000. URL: <http://milk.withclarity.co.uk/docs/Actors-Institutions-and-Attitudes-to-Rural-Development-TheUK-National-Report.pdf>.
198. World Bank Group. Agriculture and Food. Офіційний сайт. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/overview#3>.

ДОДАТКИ

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних Web of Science Core Collection та/або Scopus

1. Chopei V., **Vitriak O. (Yarmoshenko O.)**, Reznik N., Gogulya O., Yazlyuk B., Brych V. Customs Logistics in the Conditions of War in Ukraine. Technology-Driven Business Innovation. Studies in Systems, Decision and Control. Collective monograph. 2024. vol 223. Springer, P. 581–587. (*Reznik N., Gogulya O., Yazlyuk B., Brych V. проаналізовано та узагальнено основні проблеми митної логістики під час війни. Chopei V. досліджено рівень використання сучасних технологій та систем у митних процесах України. Vitriak O. (Yarmoshenko O.) сформовано комплексний підхід до логістичного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності в Україні*).

2. Nagadeepa C., Pushpa A., Budnikevich I., Krupenna I., Reznik N., **Vitriak O. (Yarmoshenko O.)**, Chopei V. Trending on the Edge: Social Media's Impact on Gen Z's Dark Thana Tourism Choices. Technology-Driven Business Innovation: Unleashing the Digital Advantage. Studies in Systems, Decision and Control. Collective monograph. 2024. vol 540. Springer, P. 133–145. (*Budnikevich I., Krupenna I., Reznik N. розкрито сутнісно-змістовні характеристики темного туризму, який характеризується відвідуванням місць, пов'язаних зі смертю, трагедією та стражданнями. Nagadeepa C., Pushpa A., Chopei V. досліджено вирішальну роль соціальних мереж у виборі напрямів темного туризму. Vitriak O. (Yarmoshenko O.) розглянула платформи соціальних мереж як основного інструменту у стимулюванні зростання темного туризму*).

Статті в наукових виданнях, включених до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

3. **Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.)**, Ткачук В.А. Оцінка ефективності господарювання малих фермерських господарств на сільських територіях. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Економічні науки. 2021. №9(53). С. 121–127. (*Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) проведена оцінка*

ефективності господарювання малих фермерських господарств на сільських територіях. Ткачук В.А. розкрив сутність категорії «ефективність» в системі розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу фермерських господарств).

4. Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.), Ткачук В.А. Сучасний стан політики в сфері економічного розвитку малих форм господарювання на селі. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: Економічні науки. 2021. №10(54). С. 77–82. (Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) обґрунтовано пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання у сільській місцевості. Ткачук В.А. ідентифікував ключові характеристики функціонування малих форм господарювання на селі).

5. Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.), Ткачук В.А. Економічний розвиток особистих селянських господарств: стан та тенденції. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: Економічні науки. 2024. №5(85). С. 46–53. (Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) проаналізувала основні тенденції економічного розвитку особистих селянських господарств в Україні. Ткачук В.А. виявив важливу роль особистих селянських господарств у постачанні сільськогосподарської продукції на внутрішній ринок).

6. Ткачук В.А., Ярмошенко О.Г. Малі форми господарювання у системі сільської економіки: перспективи дифузії та секторальний вимір. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск 76. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/6297/6240>. (Ткачук В.А. сформував концепт створення мережі нових полюсів росту сільської економіки через зміцнення інституту малих форм господарювання. Ярмошенко О.Г. запропонувала інструментарій дифузії (проникнення) малих форм господарювання у ключові сектори сільської економіки).

Статті в наукових виданнях інших країн

7. Tkachuk V., Vitriak O. (Yarmoshenko O.) Perspectives of Development and Enhancement of the Efficiency of the Functioning of Small Forms of Business on the Village. *Problems of World Agriculture. Scientific Journal Warsaw*

University of Life Sciences – SGGW. volume 19 (XXXIV). 2019. number 3. P. 108–115. (Ткачук В.А. виокремив фактори, що негативно впливають на функціонування фермерських господарств та домогосподарств. Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) обґрунтувала перспективи розвитку та підвищення ефективності функціонування малих фермерських форм на селі).

Тези наукових доповідей

8. Vitriak O. (Yarmoshenko O.) Government support of farms development in Ukraine. Smart developments and sustainability: conference proceeding. 5th VUA YOUTH Scientific Session. 20 November 2018. Gödöllő, Hungary. P. 189–208.

9. Klymenko M., **Vitriak O. (Yarmoshenko O.)**, Dibrova M. The Influence of Credible Data on Research Outcomes (cereals case). *Filling gaps and removing traps for sustainable resources development*. Tropentag, September 18–20, 2019 in Kassel. P. 581. *(Вітряк О.Г. (Ярмошенко О.Г.) провела збір та порівняльний аналіз даних з підприємств, які відносяться до малих форм господарювання, що займаються вирощуванням зернових культур. Клименко М., Діброва М. – літературний огляд, опрацювання зарубіжних джерел, наукове редагування.)*

Додаток А

Кількість діючих суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у розрізі регіонів за 2014 – 2020 роки

Регіон	Кількість діючих суб'єктів господарювання/Number of active business entities													
	2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units
Україна	1932161	1591160	1974318	1630878	1865530	1559161	1805059	1466803	1839593	1483716	1941625	1561028	1973577	1599755
Вінницька область	77314	67983	80982	71540	75005	66360	68931	59744	68649	58936	70239	59944	69980	60118
Волинська область	48168	42652	49273	43673	47063	42022	42157	36560	39248	33331	41138	34846	41711	35664
Дніпропетровська область	149741	123513	158775	131524	151425	125841	142141	114249	140372	111253	148497	117306	153229	122402
Донецька область	81537	70171	69350	57587	63694	53211	60894	50444	62166	52435	65137	54838	65341	55868
Житомирська область	58451	51864	58647	52040	54201	48271	49800	43309	49366	42453	51002	43696	51245	44185
Закарпатська область	57495	51424	59798	53687	56328	51270	51972	46184	51244	44820	50608	44220	49923	43268
Запорізька область	90969	76486	94405	79982	87119	73645	77621	63045	74380	59387	76716	61064	78136	62768
Івано - Франківська область	54818	46873	55499	47557	50647	43764	49806	42167	52595	44293	55031	46436	55477	47353
Київська область	94445	76572	98586	80422	97923	80093	96026	76687	101203	81149	109192	88115	111783	91463
Кіровоградська область	40385	32740	41953	34269	38849	31644	36447	28712	36486	28418	38138	29383	38319	29766
Луганська область	24425	21192	21320	17966	21589	18063	21296	17888	21849	18400	22556	18824	22424	19016
Львівська область	117732	99150	120442	101814	114674	99088	110948	93015	115553	96320	124363	103883	128597	107686
Миколаївська область	57368	46919	58065	47496	55256	45205	54190	43389	54882	43448	56309	44031	55869	44387
Одеська область	131247	107308	132838	108955	125943	104939	127773	103750	131592	106888	137609	111738	138750	113285
Полтавська область	64466	54468	65865	55723	61289	52300	60654	50466	61157	50199	64686	53247	66529	55425

Продовження додатка А

	region	Кількість діючих суб'єктів господарювання/Number of active business entities													
		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020	
		усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units	усього, одиниць/ total, units	з них фізичні особи- підприємці, одиниць/ including natural entities- entrepreneurs, units
	Рівненська область	41947	36758	43240	37987	40006	35309	38111	32831	39597	34052	41741	35785	43826	37805
	Сумська область	45094	39275	45708	39866	41569	36282	39779	34074	40415	34466	41675	35453	42326	36230
	Тернопільська область	43553	38394	44704	39608	40365	36116	36013	31303	36908	31865	37821	32729	38627	33492
	Харківська область	167176	142356	171356	146418	158460	138025	153467	130870	154002	130209	162794	137743	166855	141711
	Херсонська область	51372	43212	50190	42182	47411	40240	45698	37591	44379	36161	45996	37485	45244	37128
	Хмельницька область	64822	57854	66168	59176	58973	52745	58318	51364	61252	53821	63402	55538	63880	56226
	Черкаська область	53288	45135	55240	46944	53325	45275	52754	43890	54534	45358	56493	46784	56433	47147
	Чернівецька область	46759	42694	47810	43756	44884	41384	43553	39628	43571	39475	44782	40547	43077	38872
	Чернігівська область	42254	36237	44101	38083	39523	34287	39230	33326	39486	33381	41242	34799	41914	35660
	м. Київ	227335	139930	240003	152623	240009	163782	247480	162317	264707	173198	294458	192594	304082	202830

Додаток Б

Рік	Особисті селянські господарства за регіонами, тис.
2017	4031,7
2018	3996,5
2019	3975,1
2020	3954,8
2021	3921,5

Рік	Кількість фермерських господарств, тис. од.
2014	49,1
2015	47,3
2016	43,7
2017	44,4
2018	45
2019	45,6
2020	46,9
2021	47,8
2022	48,8

Додаток В

Особисті селянські господарства за регіонами

Рік	Кількість господарств, тис.	Площа земельних ділянок, тис.га	У тому числі з цільовим призначенням			
			для будівництва й обслуговування житлового фонду, господарських будівель і споруд	для ведення особистого селянського господарства	для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	з них узятих в оренду
2021	115,6	314,4	23,2	96,5	194,3	35,0
2020	116,8	317,4	23,1	95,4	198,6	33,8
2019	118,4	316,9	23,7	92,4	200,4	37
2018	120,2	314,5	23,6	91,9	198,8	36,8
2017	121,6	311,8	23,9	92,2	195,5	37,6

Додаток Д

Зайнятість населення за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2021 році^{1/}

(за результатами обстеження робочої сили/
information is based on the results of Labour Force Survey)

	січень-березень/ January-March		січень-червень/ January-June		січень-вересень/ January-September		січень-грудень/ January-December	
	тис. осіб/ thousands person	у % до населення відповідного віку/ percent of population in respective age group	тис. осіб/ thousands person	у % до населення відповідного віку/ percent of population in respective age group	тис. осіб/ thousands person	у % до населення відповідного віку/ percent of population in respective age group	тис. осіб/ thousands person	у % до населення відповідного віку/ percent of population in respective age group
Сільська місцевість	4810,9	46,1	4879,1	46,8	4931,4	47,3	4876,9	46,7
з них								
15-70 років	4780,0	53,0	4842,0	53,6	4889,9	54,2	4835,5	53,6
20-64 роки	4694,1	61,3	4743,9	62,3	4787,0	62,8	4738,4	62,1
працездатного віку	4561,5	61,4	4609,0	62,1	4651,7	62,6	4605,0	62,0
за віковими групами								
15-24 роки	380,8	29,4	387,0	29,3	383,8	29,1	375,2	28,7
25-29 років	550,1	64,2	548,5	64,9	553,0	65,4	548,4	64,4
30-34 роки	707,9	70,9	696,2	70,5	702,9	70,9	704,5	70,9
35-39 років	604,7	70,8	620,9	72,8	629,4	74,1	618,3	72,7
40-49 років	1212,1	70,9	1230,3	72,3	1246,8	73,2	1235,3	72,5
50-59 років	1105,9	64,6	1126,1	65,6	1135,8	66,2	1123,3	65,5
60-70 років	218,5	13,6	233,0	14,6	238,2	14,9	230,5	14,4
71 рік і старше	30,9	2,2	37,1	2,6	41,5	2,9	41,4	2,9

Додаток Д1

Зайнятість населення за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2020 році¹

(за результатами обстеження робочої сили/
information is based on the results of Labour Force Survey)

	січень-березень/ January-March		січень-червень/ January-June		січень-вересень/ January-September		січень-грудень/ January-December	
	тис. осіб/ thousands person	у % до населення відповідного віку/ percent of population in respective age group	тис. осіб/ thousands person	у % до населення відповідного віку/ percent of population in respective age group	тис. осіб/ thousands person	у % до населення відповідного віку/ percent of population in respective age group	тис. осіб/ thousands person	у % до населення відповідного віку/ percent of population in respective age group
Сільська місцевість	5141,7	48,8	5002,2	47,5	4997,1	47,4	4968,3	47,1
з них								
15-70 років	5105,0	56,0	4964,3	54,4	4958,2	54,4	4931,6	54,1
20-64 роки	4991,9	64,6	4856,8	62,9	4851,9	62,9	4830,5	62,6
працездатного віку	4865,5	64,6	4729,8	62,8	4722,0	62,7	4702,9	62,4
за віковими групами								
15-24 роки	434,3	32,8	398,4	30,1	388,3	29,4	382,3	28,9
25-29 років	608,4	67,0	591,0	65,3	592,6	65,5	597,9	66,0
30-34 роки	724,8	72,8	717,7	71,7	715,9	71,6	711,9	71,2
35-39 років	609,2	72,7	597,3	71,4	601,2	71,8	598,7	71,5
40-49 років	1312,8	76,1	1278,6	74,1	1273,1	73,8	1265,8	73,4
50-59 років	1176,0	67,5	1146,8	65,9	1150,9	66,1	1146,3	65,8
60-70 років	239,5	15,1	234,5	14,8	236,2	14,9	228,7	14,4
71 рік і старше	36,7	2,6	37,9	2,7	38,9	2,7	36,7	2,6

Додаток Ж

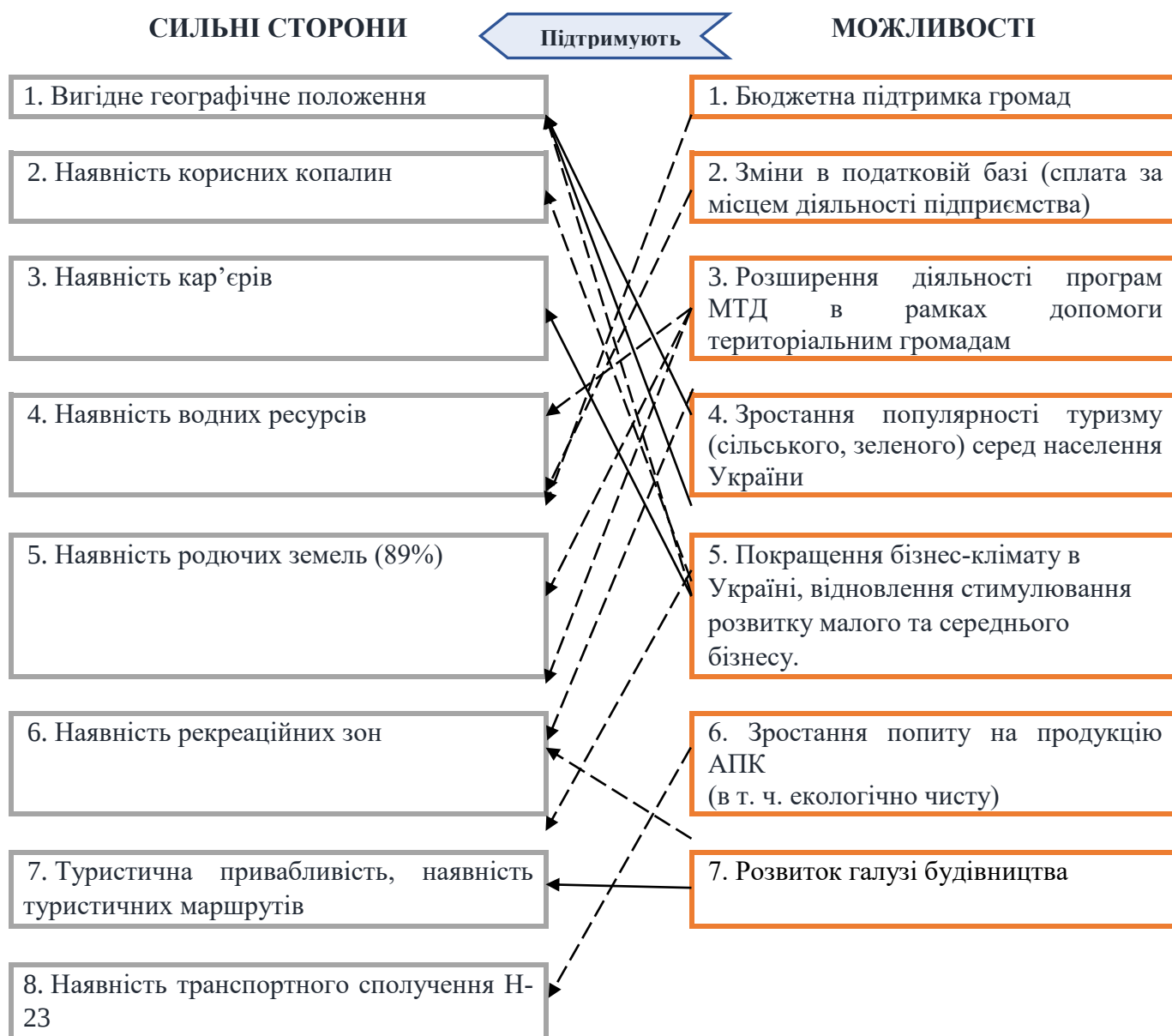
Кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у розрізі регіонів за 2014 – 2020 роки

Регіон	Кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання/Number of persons employed of business entities													
	2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб-підприємців, осіб/ including natural entities-entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб-підприємців, осіб/ including natural entities-entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб-підприємців, осіб/ including natural entities-entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб-підприємців, осіб/ including natural entities-entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб-підприємців, осіб/ including natural entities-entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб-підприємців, осіб/ including natural entities-entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб-підприємців, осіб/ including natural entities-entrepreneurs, persons
Україна	8796671	2498180	8180031	2290330	8108325	2307185	8141038	2328116	8532430	2572956	9017813	2610276	8931861	2565757
Вінницька область	260178	106688	246486	99072	241915	96647	237900	94482	261226	102685	280173	102819	273304	100231
Волинська область	169264	69682	165014	65764	167300	67786	165335	63239	175246	65519	186797	67495	181553	67233
Дніпропетровська область	899263	211334	835639	191722	784145	191047	795126	186608	822217	203259	860551	203736	868544	202804
Донецька область	569277	105638	488591	78411	393398	79395	345984	81153	356145	97319	373260	96407	361809	94152
Житомирська область	196224	80687	184822	73591	187891	73451	189237	71503	199532	76365	209043	77625	210735	75575
Закарпатська область	161076	78687	154765	75273	155191	74805	151773	70937	157298	74614	165768	72923	161727	70347
Запорізька область	401186	122664	372443	109433	364812	105952	360738	100466	361104	104920	374056	104434	374208	105569
Івано - Франківська область	169557	77358	158382	72851	164667	73175	167032	75107	184599	88073	196851	87324	198540	86215
Київська область	468625	113764	443120	109620	444849	112458	419456	115942	445278	129233	465297	136539	466295	137017
Кіровоградська область	157402	58572	142792	49271	141594	48938	141180	46574	146991	50871	162385	51829	161636	50000
Луганська область	163014	32749	136642	24673	131443	27002	126208	28410	97324	32299	98780	31840	106726	31578
Львівська область	499919	154469	478889	147259	432167	149918	449964	153572	504735	177058	545776	182344	531242	177722
Миколаївська область	197699	71406	181638	61922	180561	60934	183277	62354	186522	65769	199505	65193	195549	63435
Одеська область	474593	147144	448772	139746	409141	140695	426668	152778	448530	166623	464772	169140	465634	163687
Полтавська область	325277	98829	298681	86384	306623	87034	309026	88993	323360	93897	316445	96458	306395	96798
Рівненська область	152451	65676	144499	59744	144408	60599	145149	61193	162086	69644	175007	70833	175608	72070

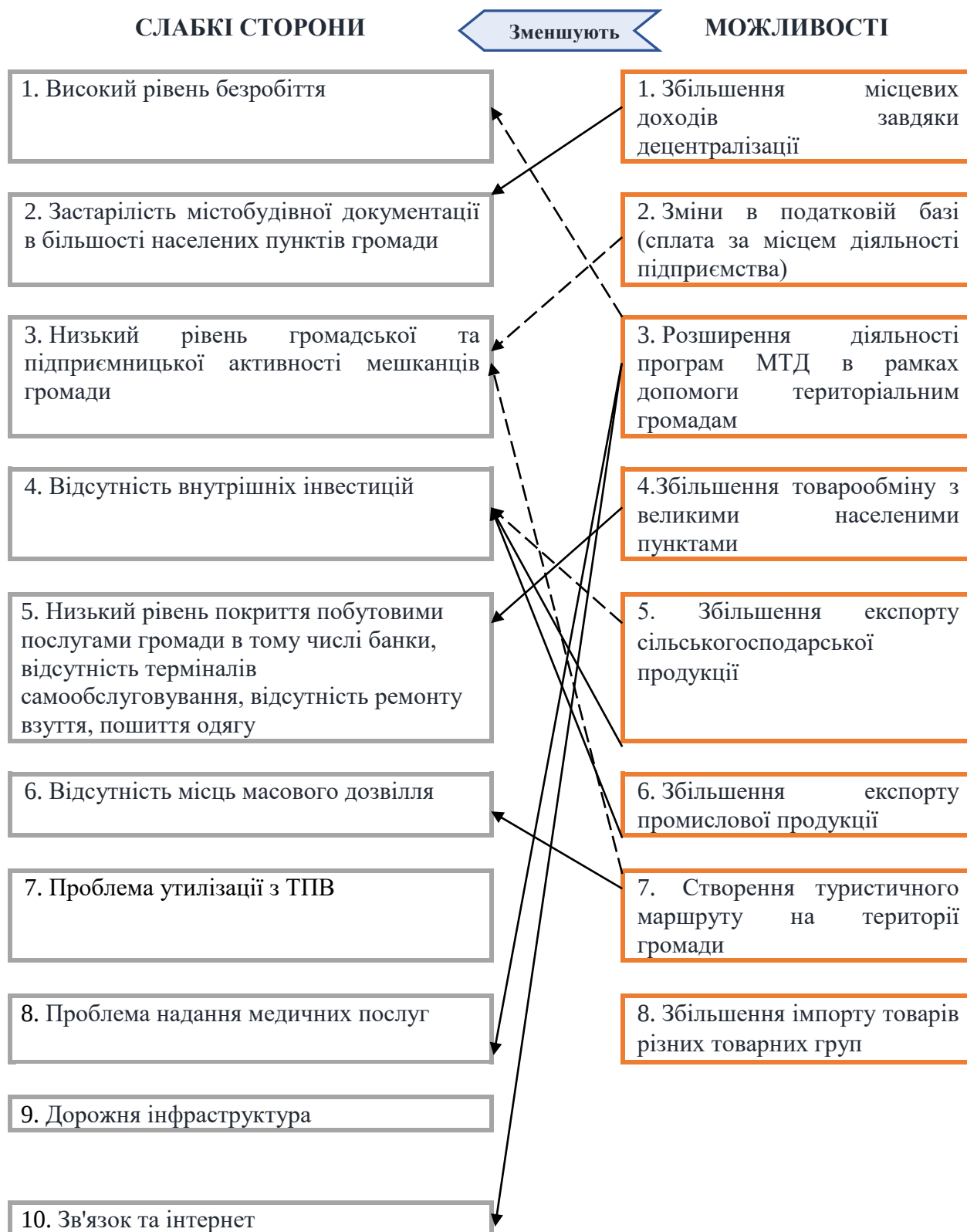
Продовження додатка Ж

	Регіон	Кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання/Number of persons employed of business entities													
		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020	
		усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб- підприємців, осіб/ including natural entities- entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб- підприємців, осіб/ including natural entities- entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб- підприємців, осіб/ including natural entities- entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб- підприємців, осіб/ including natural entities- entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб- підприємців, осіб/ including natural entities- entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб- підприємців, осіб/ including natural entities- entrepreneurs, persons	усього, осіб/ total, persons	з них у фізичних осіб- підприємців, осіб/ including natural entities- entrepreneurs, persons
	Сумська область	190092	71993	174831	62795	171344	60459	172392	60148	177177	66153	190717	65807	187514	65078
	Тернопільська область	144118	63423	133590	59112	129178	58098	128847	56379	141934	61081	152021	60919	153652	60818
	Харківська область	638529	223034	598402	200230	544774	200412	561370	207043	607225	236177	634433	230942	617863	222176
	Херсонська область	155544	68250	140989	58693	140709	59133	141187	57569	143856	59388	150370	60730	151799	59192
	Хмельницька область	198784	86847	189270	81797	185536	79945	188150	80531	204810	91836	219499	92666	218075	91197
	Черкаська область	216115	78357	200866	70721	201809	72526	203741	73810	219194	84767	231319	83852	225471	79983
	Чернівецька область	113342	60511	106476	57635	106567	57953	107163	57889	115916	63716	121729	63460	120018	59647
	Чернігівська область	164730	61846	154252	56103	151971	53785	153822	54463	162693	57973	178224	59513	172848	59426
	м. Київ	1710412	188572	1600180	198508	1826332	215038	1870313	226973	1927432	253717	2065035	275448	2045116	273807

Характеристика порівняльних переваг, викликів та ризиків розвитку малих форм господарювання

ВИКЛИКИ

РИЗИКИ**СЛАБКІ СТОРОНИ**

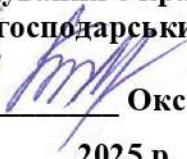
Посилюють

ЗАГРОЗИ

ЗАТВЕРДЖУЮ

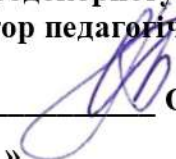
Проректор з наукової роботи
та інноваційної діяльності
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
доктор сільськогосподарських наук,
професор

 Оксана ТОНХА

_____ 2025 р.

ПОГОДЖЕНО

Проректор з науково-педагогічної роботи та
цифрової трансформації Національного
університету біоресурсів і
природокористування України
доктор педагогічних наук, професор

 Олена ГЛАЗУНОВА

«___» _____ 2025 р.

А К Т

**про впровадження/використання результатів
дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
філософії у навчальний процес**

Цим актом стверджується, що результати дисертації на тему: «Стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях», яку представлено на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань «Соціальні та поведінкові науки» та зі спеціальності 051 «Економіка», виконаної Ярмошенко Оксаною Геннадіївною, впроваджено у навчальну програму під час викладання дисциплін: «Економіка підприємства» ОС Бакалавр, «Економіка розвитку» ОС Магістр, «Економіка і управління сільським розвитком» ОС Магістр зі спеціальності 051 «Економіка» у Національному університеті біоресурсів і природокористування України. Зокрема, використано результати дисертації, що стосуються стратегічних підходів до розвитку малих форм господарювання, оцінювання їх економічної ефективності, сценарного моделювання, методів диверсифікації сільської економіки, інструментів державної підтримки та кооперації. Отримані наукові положення інтегровано у лекційний матеріал, практичні завдання, кейс-метод та тематику індивідуальних досліджень студентів, що забезпечило посилення практичної складової підготовки здобувачів та підвищення актуальності освітнього контенту.

Декан економічного факультету
к. е. н., доцент

Андрій МУЗИЧЕНКО

Заступник декана з наукової роботи
к. е. н., доцент

Тетяна КУЦЬ

Завідувач кафедри економіки
д. е. н., професор

Вікторія БАЙДАЛА

**ВСЕУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
“НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ДОРАДЧИХ СЛУЖБ УКРАЇНИ”**

Адреса для листування: вул. Героїв оборони 10, офіс 10, м. Київ, 03127, Україна
тел: +38 097 5747327, e-mail: doradaukraine@gmail.com
рах. № UA843808050000000026008507268 в Райффайзен Банк Аваль м. Київ,
МФО 380805, Код ЄДРПОУ 26438001

№ 1-211025 від 21 жовтня 2025 року

ДОВІДКА

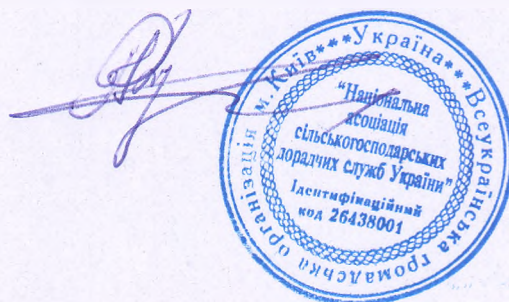
про впровадження/використання в практику діяльності Всеукраїнської громадської організації «Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України» результатів досліджень та рекомендацій, сформованих у результаті виконання дисертаційного дослідження на здобуття ступеня доктора філософії Ярмошенко Оксани Геннадіївни на тему «Стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях»

Висновки та рекомендації, сформульовані в дисертаційному дослідженні Ярмошенко Оксани Геннадіївни на тему: «Стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях» використовуються у практичній діяльності Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України та її членів.

Впровадження результатів дослідження, що пов'язане з формуванням стратегічних підходів до розвитку малих форм господарювання на сільських територіях, спрямоване на розширення їх економічного потенціалу, диверсифікацію сільської економіки, активізацію підприємницької діяльності на селі, розвиток кооперації, удосконалення інструментів державної підтримки та впровадження сучасних моделей місцевого економічного планування, матиме позитивний вплив на підвищення ефективності дорадчої діяльності в Україні.

Важливими та актуальними для сільськогосподарських дорадників у роботі з територіальними громадами є рекомендації Оксани Ярмошенко, що стосуються посилення підприємницької активності сільського населення, залучення малих виробників до кооперації, формування економічної стійкості через диверсифікацію діяльності, розвитку соціального підприємництва та впровадження інновацій у сільське господарство. Практичне застосування цих напрацювань дозволяє дорадникам більш ефективно планувати програми підтримки малого бізнесу, розвивати людський капітал і підвищувати конкурентоспроможність сільських територій в умовах воєнного та післявоєнного відновлення. Результати дослідження мають вагоме значення для формування сучасної політики розвитку сільських територій.

Директор

Роман КОРІНЕЦЬ

**ГУРІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА
КРОПИВНИЦЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Миру, 2а, с. Гурівка, Кропивницький район, Кіровоградська область, 28540, тел (097) 589-60-77,
e-mail: gurivka.sr@ukr.net сайт: <https://gurivska-gromada.gov.ua>, код згідно з ЄДРПОУ 04365661

від 17.10.2025 № 03-18/1876/1

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження/використання результатів дисертаційного дослідження
на здобуття ступеня доктора філософії**

Результати дисертаційного дослідження, на тему: «Стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях», що представлена на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 051 «Економіка» галузі знань «Економіка підприємств та галузей національного господарства» виконаної Ярмошенко Оксаною Геннадіївною прийнято до уваги та будуть використані у діяльності Гурівської сільської територіальної громади Кіровоградської області.

Отримані результати дослідження будуть використані у процесі реалізації стратегії громади в частині сприяння розвитку малого сільськогосподарського підприємництва, забезпечення зайнятості населення, підвищення продуктивності праці та раціонального використання локальних ресурсів.

Аналіз сучасного стану розвитку малих форм господарювання в Кіровоградській області наведений автором у дисертаційному дослідженні, зокрема в межах нашої громади, разом з оцінкою потенціалу економіки на локальному рівні, розробленими практичними рекомендаціями щодо пріоритетних напрямів стратегування розвитку малих форм господарювання, обґрунтуванням доцільності підтримки локальних ініціатив у сфері виробництва нішевих сільськогосподарських культур будуть використані в роботі при плануванні стратегії розвитку громади.

Результати дослідження будуть застосовані для консультування місцевих сільськогосподарських виробників щодо вибору напрямів економічної діяльності, залучення державної підтримки, а також для інформаційно-роз'яснювальної роботи з місцевими мешканцями щодо переваг легалізації господарської діяльності та залучення підтримки від держави і донорських структур.

Сільський голова

Анатолій СКЛЯРЧУК